www.tishbooks.com

ئیسلامو سیاسەت

لێكۆڵینەوەیەك لەمەڕ پەیوەندی نێوان ئیسلامو سیاسەت

نووسینی:

ئارام قادر

1428 كۆچی - 2007 زایینی

ناوی کتێب: ئیسلامو سیاسەت، لێکۆڵینەوەیەك لەمەڕ پەیوەندی نێوان ئیسلامو سیاسەت

نووسینی: ئارام قادر

ژمارەی سپاردن: (467) ساڵی (2007)

شوێنی چاپ: کۆمپانیای چاپو پەخشی نووسەر

نۆرەی چاپ: یەکەم

ساڵی چاپ: 2007

تیراژ: 1500

لە بڵاوکراوەکانی: پرۆژەی (تیشك)، زنجیرە (18)

ناونیشانی پرۆژە لەسەر تۆڕی ئینتەرنێت : www.tishkbooks.com

ئیمەیلی پرۆژە: info@tishkbooks.com

tishkbooks@yahoo.com

مافی لەچاپدانی ئەم بەرهەمە پارێزراوە بۆ پرۆژەی تیشك

سوپاسو پێزانین

سوپاسو پێزانینی خۆم ئاراستەی هەردوو بەڕێز کاك تۆفیق کەریمو کاك ئارام عەلی سەعید دەکەم، کە ئەرکی پێداچونەوەو وردبینی نووسینەکەیان گرتە ئەستۆ، خوای گەورە نموونەیان زیاد بکات.

بسم الله الرحمن الرحيم

وَأَنزَلْنَا إِلَيكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِناً عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللّهُ وَلاَ تَتَّبِعْ أَهْوَاءهُمْ عَمَّا جَاءكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجاً وَلَوْ شَاء اللّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَـكِن لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُم فَاسْتَبِقُوا الخَيْرَاتِ إِلَى الله مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ* وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللّهُ وَلاَ تَتَّبِعْ أَهْوَاءهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَن يَفْتِنُوكَ عَن بَعْضِ مَا أَنزَلَ اللّهُ إِلَيْكَ فَإِن تَوَلَّوْاْ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يُرِيدُ اللّهُ أَن يُصِيبَهُم بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ وَإِنَّ كَثِيراً مِّنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ) (المائدة: 48 . 49) .

واته: (ئەم قورئانەمان ناردە خوارەوە بۆ تۆ ئەی محمد بەحەق‌و ڕاستی کە کتێبەکانی پێش خۆی بە ڕاستدەزانی و پشتیوانیان لێدەکات، شاهیدو حاکمە بەسەر کتێبەکانی پێش خۆی، کەواتە: حوکم بکەو بڕیار بدە بەوەی کە خوا ناردوویەتیە خوارەوە، وە شوێن ئارەزوو ویستی ئەوان نەکەویت، لانەدەی لەو حوکم‌و بڕیارە هەق‌و ڕاستەی کە بۆت نێردراوە، بۆ هەر نەتەوەیەك لە ئێوە شەریعەت‌و بەرنامەیەکمان بۆ دەستنیشان کردووە، گەر خوا ویستی لەسەر بوایە ئێوەی دەکرد بە یەك نەتەوەو کۆمەڵ، بەڵام نەیکردوون بەیەك نەتەوە بۆ ئەوەی تاقیتان بکاتەوە لەسەر ئەو شەریعەت‌و یاسایەی بۆی ناردوون، کەواتە پێشبڕکێ بکەن لە چاکەکردن‌و کاری خێردا، لە ڕۆژی دواییدا هەمووتان دەگەڕێنەوە لای خوا، لەڕۆژی دواییدا ئاگادارتان دەکاتەوە لەوکاتەدا کە لە دونیادا بوون لەسەرچی لەنێو خۆتاندا ناکۆك‌و جیاوازبوون، فەرمانت پێدەکەین کە حوکم بکە لە نێوانیاندا بەوەی کە خوا ناردوویەتیە خوارەوە، شوێن حەزو ئارەزویان نەکەوویت، لێیان ووریابە سنورت پێ نەبەزێنن لە هەندێك لەو بڕیارو حوکمانەی کە خوا ناردوویەتیە خوارەوە بۆت، گەر لە حاڵەتێکدا ئەوان سەرپێچییان کرد ئەوە بزانەو دڵنیابە کە خوا دەیەوێ بەهۆی هێندێ لە تاوانەکانیان سزایان بدات، بێگومان زۆرێك لەمرۆڤەکان سەرکەشن‌و سنورەکانی خوا دەبەزێنن).

بەناوی خوای بەخشندەی میهرەبان

پێشەکی

دەستپێکی ئەم بابەتە بەوە والاّ دەکەمەوە کەلە مێژووی ئیسلامیداو لە کاتی مومارەسەی کاری سیاسیو دەسەڵاتدا لە لایەن دەسەڵاتدارانەوە، چ وەك خودی خەلیفەو والییەکان، یان کاربەدەستانی دامودەزگا جیاجیاکان، چەندین هەڵەی زەقو ستەمو ناڕێکی ڕوویداوە، هەروەها لە ڕووی تیۆریش لەلایەن هەندێك زاناو بیریارانی ئیسلامی هەڵەی زەقو فەتوای نادروست هەبووە، مێژوویەك نزیکەی سیانزە سەدەو نیوی خایاند بێت بێ سلبیاتو کەموکورتی نییە، موسڵمانانی ئەمڕۆ نابێت بەڕەهایی پاکانە بۆ ئەو مێژووە بکەنو ئەو کەسانە تەزکیە بکەن کە هەستاون بە فەتوادانو ڕاڤەکردنی ئیسلامو تەرجەمەکردنی بۆ واقع، مێژووی ئیسلامیش دەبێت هەڵسەنگاندنی نوێو سەرلەنوێی بۆ بکەین، ناکرێت هەڵسەنگاندنمان بە چاوی تەقدیسەوە بێت بۆ هەموو مێژوو ئەوانەی لە مێژوودا ڕۆڵیان بینیوە، ئەوەی لە مێژوودا ڕوویداوە خودی ئیسلام نییە، بەڵکو ڕاڤەی ئیسلامەو هەوڵی چەساپاندیەتی لەجیهانی واقعدا، نابێت بواردن بکەین لە نێوان ئەوەی کە چاكو نایابەو ئەوەی سلبیو ناڕێکە، بەڵکو با ئەوەی لە مێژوودا ڕوویداوە بە چاكو خراپەوە ئەوە بخەینە ڕوو، ئەوەش واقعیی مێژووی ئیسلامە، نابێت ئینتقائی بینو ئەوەی ڕاستو دروستە بۆ نەوەکانی ئێستاو داهاتووی ڕوون بکەینەوەو ئەوەی هەڵەو کەموکورتیشە پینەو پەردەپۆشی بکەین، بەڵکو دەبێت بەگشتگیری مێژوو وەربگرێنو دەبێت خوێندنەوەمان بۆ مێژوو گشتگیرانە بێتو بەلاشمانەوە ئاسایی بێت کە هەڵەو کەموکورتیو سلبیات هەبووبێت لە کارو کاروانی ئیسلامیدا، یەکەم بۆ ئەوەی خەڵك وا تێنەگات گەر ئیسلام هاتەمەیدانی جێبەجێکردن هەڵەو کەموکورتی نابێتو تاوان نامێنێت، لە لایەکی تر با بەهەڵەو ناتەواوی لەمێژوو نەگەین، هەڵسەنگاندنو خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ کاروبارەکانی مێژووی ئیسلامیی زەروورەتێکی سەردەمەو دەبێت پشتگوێ نەخرێت بە تایبەت بۆ حاڵەتی ئیسلامیی ئەمڕۆ، ئیسلامییەکان نابێت لە ڕەخنە بترسن بەرانبەر بە مێژووی ئیسلامیی، بە تایبەت لە بارەی هەڵسوکەوتی دەسەڵاتداران، فیکرو تێڕاوانینی زانایان، هەڵسووکەوتی کاربەدەستان بەرانبەر بە گەلەکانیان، یان هەڵوێستی فەرمانڕەواییان بەرانبەر سامانی گشتی، یان چۆنییەتی بەڕێوەبردنو مومارەسەی ئیسلام لە دەسەڵاتدا، یان ڕای زانایان سەبارەت بە هەندێك بابەتی بایەخدارو پەیوەست بە مرۆڤو کۆمەڵگاو دەسەڵاتەوە، ئەمە بابەتێکی هەستیارو گرنگەو دەبێت ئیسلامییەکان بە عەقڵیەتێکی فراوانو تێگەشتنێکی نوێ لە ڕەخنەگرتن لە مێژوو بگەن، بەڵام ئەوەی جێگەی تێبینیو سەرسوڕمانە ماوەیەکە لە کوردستان لە ڕێگەی نامیلکەو بڵاوکراوەو گۆڤارو سیمینارو کۆڕە گشتییەکانەوە مەسەلەیەك خراوەتە ژێر پرسیارەوەو گفتوگۆی لەسەر دەکرێت ئەویش ئەوەیە (گوایە ئیسلام بە سیاسی کراوە! ئیسلام بەرنامەی سیاسیی نییە، ئیسلام پرۆژەیەکی بۆ دەسەڵات پێ نییە! یان گەر بەرنامەشی هەبێت بۆ دەسەڵات بۆ ئەم سەردەمو دۆخەی ئێستا ناگونجێت کە سەردەمی پێشکەوتن زانستو تەکنەلۆژیایە! تێکەڵکردنی سیاسەتو ئیسلام دەبێتە هۆی دابەشکردنی گەل لەسەر بنەمای مەزهەبیو تایفی! یان پێویستە ئیسلامو سیاسەت لێك جودا بکرێتەوەو هەریەکەیان ڕۆڵی خۆی ببینێت لە ژیاندا، تێکەڵکردنی دەسەڵاتو دین سەرئەنجامەکەی تاکڕەویو ستەمو چەوسانەوەی دینی دەبێت!!).

پێویستە ئاماژە بەوە بکریت کە سەرچاوەی ئەم جۆرە بیرکردنەوەو هەڵسەنگاندنانە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای لێکترازاندنی کەنیسەو دەسەڵات لە ئەوروپا لە پاش سەرکەوتنی شۆڕشی فەرەنسی لە ساڵی 1789ز، سەرکەوتنی نەتەوەییەکانو گەشتنیان بە دەسەڵاتو دوورخستنەوەی کەنیسەو پاپاکان لە کاروباری سیاسەتو دەسەڵات، وەئەم تیروانینە لە ڕۆژئاواوە هینرایە ڕۆژهەلات، بەتایبەت لە قۆناغەکانی کۆتایی دەوڵەتی عوسمانی ئەم تێڕاونینە قوڵتر بوویەوە، وە لەپێناو ئەو مەبەستەدا چەندین ڕێکخراوو گرووپ پیکهاتن کە بانگەشەی جیاکردنەوەی دینو دەسەلاتیان دەکرد، وە ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە لە ڕۆژهەلات سەرئەنجامێکی لێ دروست بوو کە جیاکردنەوەی ئیسلام لە دەوڵەت پێویستییەکی ئەم سەدەیەو بەبێ دوورخستنەوەی ئیسلام لە کاروباری سیاسی کێشەکان چارەسەر ناکرێن، بێئەوەی

جیایی بکەن لە نێوان ئیسلام‌و مەسیحییەت‌و ڕوانینی هەریەکەیان سەبارەت بە زانست‌و زانیاری، یان جییایی نەکردن لە نێوان دوو سەردەم کە (200) ساڵ زیاتری بەسەردا تێپەڕیوە!!، هەروەها جودایی نەکردن لە نێوان بنەماو تێڕاونینی ئیسلام‌و مەسیحییەت سەبارەت بە دەسەڵات‌و سیاسەت، کە بێگومان ئەم جیانەکردنەوە و تێکەڵکردنە سەرئەنجامێکی هەڵەو دەرئەنجامێکی نادروستی لێ هەڵدەقوڵێت کە خاوەنەکانی دەخاتە ئەزموونێکی سەرنەکەوتوو ناکۆك، ئەم دیدو بۆچوونانە وای کرد لە عەلمانی‌و نەتەوەییەکانی ڕۆژهەڵات کە دەست بکەنە ڕەخنەو هێرشکردنە سەر ئیسلام‌و تێڕوانینی ئیسلامی بە نووسین‌و کۆڕگێڕان‌و سیمینار بەستن‌و گفتووگۆ کردن، بەتایبەت لە سەرەتای سەدەی بیستەم کە ئەم دیاردەیە بوو بە تەوژمێکی نوێ بەتایبەت لە پاش ڕووخاندنی دەوڵەتی ئیسلامی عوسمانی ، وە بۆ کۆمەڵە نووسەرو ڕۆشنبیرێك هەستان بە بانگەشەکردن بۆ ئەو دروشمانە لەناو گەلانی موسڵماندا بە پاساوی گەیشتن بە شارستانی ڕۆژئاواو دەستخستنی سەربەستی‌و ئازادی بۆ گەلانی ڕۆژهەڵات کە بڕوایان وابوو بە هەمان ڕەوتی ڕۆژئاوا پێویستە سیاسەت‌و دین لێك دوور بخرێنەوەو دین تێکەڵ بەژیانی سیاسی نەکرێت، لەو نووسەرانەش کەسەر قافلەی بڵاوکردنەوەی ئەم جۆرە ڕەخنانەبوون (عەلی عەبدوڕەزاق، تەها حسین، محمد حسنین هەیکەل، سلامە موسی، ئەبو زەید، نەزیە ئەیوبی) بوون.

ئاشکرایە کە زۆرێك لەو نووسەرانە پاش ئەزموونێکی تاڵ‌و بەسەربردنی تەمەنێك لە سایەی ئەو بیروڕایانە پەشیمانی خۆیان دەربڕی و پاشگەزبوونەوە لە بیروڕاو تێڕوانینەکانیان، لەوانەش محمد حسنین هەیکەل بە نووسینی کتێبی (حیاة محمد) ئەو ڕاستییەی سەلماندو عەلی عەبدوڕەزاقیش لە ساڵی 1951دا پەشیمانی خۆی دەربڕی لەو بیروڕایانەی کە لە ساڵی 1925دا تۆماری کردبوون لە کتێبی (الخلافة الاسلامیة)دا،وە لە چەندین چاوپێکەوتن‌و گفتوگۆ کە کراوە لە نێوان نووسەرو ڕۆشنبیرە میسرییەکاندا پەشیمانبوونەوەی خۆی ڕاگەیاندووە، وەتەها حسین پاش چەند ساڵێك هەستا بە چاپکردنەوەی کتێبی (الشعر الجاهلي)و ئەو (28) دێڕەی ناو کتێبەکەی کە گومانی خۆی ڕاگەیاندبوو لە چیرۆکی ئیبراهیم‌و دروستکردنی کەعبە لە چاپە نوێیەکەیدا لایدان‌و سڕییەوەو ناوی کتێبەکەشی گۆڕی بۆ (في الادب الجاهلي)، وە لەپاش کۆدەتای سەربازی بەسەر دەسەڵاتی پاشایەتی تەها حسین کرایە ئەندامی داڕشتنی دەستور وە یەکێك بوو لەو ئەندامانەی داکۆکی دەکرد لەوەی کە هەر یاسایەك لە دەستوری میسردا دژایەتی هەبێت لەگەڵ قورئاندا دەبێت هەموار بکرێت،وە بە تەواوی لەو بیروڕایانەی پێش بیست ساڵ کە تۆماریکردبوون پاشگەز بوویەوە، ئەم گۆڕانکاریە لە دیدو بۆچوونەکاندا لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندن‌و بەدواداچووندا بووە .

بەڵام بەداخەوە پاش هەشتا ساڵ لەکۆن بوون‌و سکراپ بوونی ئەم پڕوپاگەندەو ڕەخنانە، تازە هەندێك نووسەرو ڕۆشنبیری کورد دێن‌و ئەم بابەتانە وەردەگێڕنە سەر زمانی کوردی، یان هەندێك بابەت‌و نووسراوی لەو شێوازانە دەخەنە بازاڕەوە .

پاش ئەو هەموو گۆڕانکارییەی بەسەر جیهاندا هاتووە لە ڕووی سیاسی‌و فیکری‌و ڕۆشنبیرییەوە، دەبوایە ئاستی تێڕوانین‌و ڕەخنەی ڕۆشنبیرانی گەلی کورد زۆر لەوە بەرزتر بوایە کە تاقیکردنەوەیەکی سەرنەکەوتووی خەڵکی تر دووبارە بکەنەوە، چونکە خزمەتکردن بە گەلی کوردو نووسینی کوردی‌و ئاستی ڕۆشنبیریی لە کوردستان ئەوە دەخوازێت کە ڕەخنەگرتن‌و هەڵسەنگاندنیان بۆ ئیسلام‌و ئیسلامییەکان ڕەخنەیەکی بابەتی‌و هاوسەنگ بێت‌و دووربێت لە دەمارگیری‌و لاسایی کردنەوە، بۆ نموونە ڕەخنەگرتن لە مومارەسەی دەسەڵاتدارو خەلیفەکان کە کردوویانە بەرانبەر بە گەلەکانیان، یان ڕەخنەگرتن لە هەندێك ئیجتیهادو ڕاو بۆچوون کە لە کۆندا کراوە لە لایەن زانایانی ئیسلامیی، یان ڕەخنەی فیکری‌و ڕۆشنبیری لە بەرهەمی زاناو بیریارانی ئیسلامیی، یان ڕەخنە لە ڕەوتە ئیسلامییەکانی سەدەی بیست، ئەمە نەك هەرجێگەی گلەیی نییە، بەڵکو بەڵگەیە لەسەر زیندویی‌و هەوڵدانە بۆ گۆڕانکاری‌و چاکسازیکردن، ئەمەش زەرورەتێکی سەردەمەو پێویستییەکی هەنووکەییە لە پێناو بەرژەوەندی نەوەکانی ئێستاو داهاتوو، بەڵام ڕەخنەگرتن لە مەسەلەیەکی سەلمێنراوو چەسپێنراو کەنزیکەی سیازدە سەدەونیوو بە کرداری بوونی هەبووە، چ وەك دەسەڵات و

مومارەسە، چ وەك لایەنی تیۆریی و فیكری كە بە هەزارەها نووسراوو پرۆژەی لەسەر تۆمار كراوە، هەموو دین و ڕێبازەكانی تر مامەڵەی بەرجەستەییان لەگەڵ ئەو دەسەلاتە كردووە، لەو ماوە دوورودرێژەدا كەس نەهاتووە بە خەیاڵیداو شەرمەزاری بووە بۆ خاوەنەكەی گەر كەسێك بڵێت ئیسلام تێكەڵ بە سیاسەت كراوە ،یان ئیسلام سیستەمی سیاسی نییە ، چونكە كاتێك مەسەلەیەكی وا دەتوانرێت بوروژێنرێت كە لە ڕووی پراكتیكەوە ئەو ڕێبازە تاقی نەكرابێتەوەو نەسەلمێنرا بێت، وە بنەڕەتی هەڵەی عەلمانییەكانی ڕۆژهەلاتیش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی بە یەك چاو سەیری هەردوو دۆخ و پێشهاتەكانی ڕۆژئاواو ڕۆژهەلات دەكەن، چونكە عەلمانییەت لە ڕۆژئاوادا دروست بووە گەشەی كرد بەهۆی بوونی كێشەو گرفتیكی واقعی و ڕەوا كە بریتیبوو لەوەی قەشەو پاپاكان ببوونە كۆمەڵە دەسەلاتدارێكی ستەمكارو تاكڕەو، هەروەها ململانێی كەنیسە لە دژی زانست و زانایان، وە پێكهێنانی دادگاكانی پشكنین و تاوانباركردنی هەركەسێك هەستێت بە لێكۆڵینەوەیەكی زانستی، بەلام گەر سەرنج بدەین لە بارودۆخی جیهانی ئیسلامی ئەو كێشانەبوونیان نەبووە لە دەسەلات و كۆمەڵگای ئیسلامیدا، ئیسلام لە قۆناغە لاوازەكانیشیدا هەرگیز دژی زانست و زانیاری نەبووە، وە لە هەموو قۆناغە جیاجیاكانی مێژووی ئیسلامیدا چەوسانەوەی نەتەوەیی و دینی نەبووە، بەڵی هەندێكجار، لە هەندێك شوێن لەلایەن دەسەلاتدارێكەوە یان سەركردەیەكەوە دیاردەو هەڵوێستی ناڕەوا ڕوویداوە بەلام حاڵەتێكی تاكی و كاتی بووە، ئەوەش دەسەلمێنرێت كەلە ڕۆژهەلات هەندێك كێشەی تری هەبووە وەك دواكەوتن لە ڕووی زانست و لاوازی لە ڕووبەڕووبوونەوە بەرانبەر هێرشە دەرەكییەكان، بەلام ئەمەش هۆكەی دەگەڕێتەوە بۆ سست بوون لە جێبەجێكردنی بنەماكانی ئیسلام و پابەند نەبوون بە ڕێنماییەكانی، چونكە لە سەردەمی دەوڵەتی عەباسیدا ڕۆژهەلات پێشەنگ بووەو لە زۆر بواریشدا ڕۆژئاوا هەوڵیداوە سوود لە ڕۆژهەلات وەربگرێت، دەسەلاتی ئیسلامی پێشكەوتووتر بووەو ژیان و گوزەران و زانست لە ڕۆژهەلاتەوە سەرچاوەی گرتبوو .

لە كۆتاییدا پێویستە ئاماژە بەوە بكرێت كە بلاوكردنەوەی ئەم دیدو بۆچوونانە بە شێوەیەكی بەربلاو لەم ساتەدا بەبێ پاساو نییەو ئەم ڕەخنانەش لەم ساتەدا دەگەڕێنمەوە بۆ ئەو بارودۆخە سیاسییە نوێیە كە هاتووەتە كایەوە لە ناوچەكەداو گەرم بوونی بازاری دژایەتیكردنی ئیسلام و ڕەوتی ئیسلامیی و هەوڵدان بۆ سنورداركردنی چالاكی و جموجوڵی ئیسلامییەكان، ئەم نووسینەشم وەلامێكی گشتگیرە بۆ هەموو ئەو ڕەخنەو تێڕوانینە بێبەڵگانەی بلاودەكرێتەوە بە مەبەستی گەمارۆدانی فیكری ئیسلامی و لاوازكردنی قەوارەی ئیسلامییەكان بە قۆستنەوەی ئەو بارودۆخە سیاسیانەی ئێستا لە ئارادان.

هیوادارم خزمەتێكم بە نووسینی كوردی كردبێت و كەمێك لەو تەمومژەی سەپێنراوە بڕەوێنرێتەوەو ئومێد دەكەم ئەم نووسینەم بەرچاوڕوونییەك بێت بۆ ڕۆڵەكانی گەلەكەم بۆ گەیشتن بە هیواو ئاواتەكانیان.

ئارام قادر

سلێمانی

2007/3/2

بەشی یەکەم

زاراوەی سیاسەت

ڕاڤەکردن و لێکۆڵینەوە لە زاراوەی (سیاسەت) لە ڕووی زمانەوانییەوە، دەروازەیەکی فراوانمان بۆ والا دەکات بۆ تێگەیشتن لە مەبەست و ئامانج لەم وشەیەو چۆنیەتی بەکارهێنانی و سنووری ئەو چوارچێوەیەی کە دەیگرێتەوە .

زاراوەی سیاسەت لە ڕووی زمانەوانییەوە:

(فەیرۆز ئابادی) دەڵێت: سیاسەت واتە: فەرماندان بە هاوولاتیان (الرعیه) و قەدەغەکردن.

لە قاموسی (ئەکادیمیە)دا هاتووە: سیاسەت وشەیەکی (مؤنث)ە، واتە: زانینی هەرشتێك پەیوەست بێت بە هونەری حوکمکردنی دەوڵەت و بەڕێوەبردنی پەیوەندییەکانی دەرەوەی.

(ئیبن حەجەر) دەڵێت: سیاسەت واتە: پەیماندان و هەوڵدان بۆ چاککردن و ڕێککردنی کارێك.

ئیبن (منظور) دەڵێت: السوس: واتە: سەرکردایەتی کردن.

پێشەوا غەزالی پێناسەی دەکات و دەڵێت : چاککردن و چاکسازییە بە ڕێنماییکردنی خەڵك بۆ ڕێگەی دروست و ڕاست کە ڕزگارکەریان بێت لە دونیا و دواڕۆژدا.

ئیبن عەقیل پێناسەی دەکات بە: (هەستان بە هەرکارێك بۆ خەڵکی کە نزیك بێت لە چاکەو دوور بێت لە خراپەکاری گەر پێغەمبەریش ﷺ ئەنجامی نەدابێت و نیگاشی لە سەر نەهاتبێت).

شیخ عەبدولوەهاب خەلاف پێناسەی دەکات بە: (هەڵسوڕاندنی کاروباری گشتی دەوڵەتی ئیسلامی بە جۆرێك کە بەرژەوەندییەکان بێنێتە دی و زیانەکان لابدات، بە شێوەیەك کە سنورە شەرعییەکان و بنەما گشتیەکان نەبەزێنێت).

لە فەرمودەیەکی پێغەمبەر ﷺدا هاتووە: (ان بني إسرائيل كانت تسوسهم ألانبياء) واتە: "نەوەو گەلی ئیسرائیل پێغەمبەرانیان سەرکردایەتیان دەکردن، واتە: سەرپەرشتیان دەکردن".

لە (لسان العرب)دا هاتووە: (السیاسە) واتە: هەستان بە چاکسازی و ڕێککردنی کارێك.

لە ڕاڤەی وشەی سیاسەتەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە سیاسەت بریتییە (لە ئەستۆگرتنی بەرپرسیارێتی بە مەبەستی چاکسازی و ڕێکخستنی کاروباری نێوان خەڵکی بە فەرمان پێکردنیان و ڕێگەلێگرتنیان).

سیاسەت لە ڕووی تێگەیشتن:

تێگەیشتن لە زاراوەی سیاسەت لە ڕووی مەفهوم و ناوەڕۆکەوە ڕاوەستاوە لەسەر ئەو تێڕوانین و فیکرەیەی کە تەعبیری لێدەکات، بەلام زۆربەی تێڕوانین و بۆچوونەکان سەبارەت بە تێگەشتنیان لە زاراوەی سیاسەت لە مەسەلەی (دەسەلات . دەوڵەت) یەك دەگرنەوە بۆنمونە :

1. سیاسەت واتە هونەری حوکم: سیاسەت لەلای سوقرات و ئەفلاتون و ئەرستۆو زۆربەی زانایانی یۆنانی کۆن واتە: (هونەری حوکم کردن و هونەری بەڕێوەبردنی دەسەلات)، وەك سوقرات دەڵێت: (سیاسەت واتە هونەری حوکم و ئەوەی سیاسەت بزانێت واتە: هونەری حوکم کردن دەزانێت).

2. سیاسەت واتە ململانێ لەسەر دەسەلات: هەندێك لە گۆشەنیگای ئۆپۆزسیۆنەوە (معارضة) سەیری سیاسەت دەکەن نەك خاوەن دەسەلاتەکان وەك (موغنشا) دەڵێت: سیاسەت واتە: "خەبات لە پێناو دەست خستنی دەسەلات"، هەروەها تروتسکی و میکیافیلی و جورج کلاوسن لەسەر ئەم ڕایەن.

3. سیاسەت واتە هونەری بەڕێوەبردن: (هاتزفلد) و (دارمستتر) وای دەبینن کەسیاسەت (هونەرێکی ئیدارییە، واتە ڕێبازی بەڕێوەبردن و هەموو ئەو کارانە دەگرێتەوەکە پەیوەست بێت بە حوکمەوە) .

4. سیاسەت واتە هونەری هەڵخەڵەتاندن: وەك چۆن لەناو خەڵکی گشتیدا باوە کە سیاسەت واتە: فرتوفێڵ و هەڵخەڵەتاندن وەك دیزائیلی دەڵێت: "سیاسەت واتە: حوکم کردنی مرۆڤ لە ڕێگەی هەڵخەڵەتاندنیانەوە".

مێژووی سیاسەت

له کاتێکدا ئێمە دەمانەوێت لەسەر زاراوەی سیاسەت‌و مومارەسەی سیاسەت کردن بکۆڵینەوە، دەبێت لە مێژووی سەرهەڵدان‌و قۆناغەکانی گەورەبوون‌و گەشەکردنی ئەم زاراوەیە بکۆڵینەوە، لێکۆڵەروان بە تێکرا کۆکن لەسەر ئەوەی کە سیاسەت بە دوو قۆناغدا گوزەریکردووە :

1. قۆناغی نەبوون: لەم قۆناغەدا هەموو زانایانی ئیسلامیی‌و مێژووناسان‌و لێکۆڵەروانی یاساو سیاسەت لەسەر ئەوەکۆکن کە لە قۆناغە سەرەتاییەکانی ژیاندا سیاسەت نەبووەو مرۆڤ ئەم زاراوەی نەزانیوەو مرۆڤایەتی پێویستی پێ نەبووە.

لە سەرەتای ژیاندا دەسەڵات بوونی نەبووە، بە هۆی سادەیی ژیان‌و کەمی ژمارەی دانیشتوان‌و تێك نەگیرانی بەرژەوەندییەکان‌و زۆری سەرچاوەکانی بژێوی، ئەم قۆناغە زانایانی ئیسلامی ناوی دەبەن بە قۆناغی ژیان لەسایەی فیترەت‌و پاکیەتێدا (كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَة) البقره-213، واتە: (خەڵکی یەك نەتەوەو کۆمەڵ بوون بە سروشت)، وەك زانایانی تەفسیر دەڵێن کە لە ئادەمەوە (سەلامی خوای لێ بێت) تا ناردنی پێغەمبەر نوح (سەلامی خوای لێ بێت) دە سەدەی خایاندووەو خەڵکی لەسەر فیترەت‌و ڕاستی ژیاوە، بەڵام زانا ڕۆژئاواییەکان وەك(هۆبزو جان جاك ڕۆسۆو لۆك)ناوی دەبەن بە ژیان لەژێر سایەی یاسای سروشتی دا (قانون الطبيعة).

2. قۆناغی دەرکەوتن: بەهۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان‌و ململانێ لەسەر بەرژەوەندییەکان‌و کێشە کۆمەڵایەتییەکان، پێویستی مرۆڤ بە دەسەڵات سەریهەڵدا، لە پێناو ڕێکخستنی کاروبارەکانی ژیان‌و پەیوەندییەکانی نێوان مرۆڤەکان‌و چارەسەری ئەو کێشانەی کە دەهاتنە بوون بە هۆی سروشتی خودی مرۆڤ‌و سەرهەڵدانی پێداویستییەکانی بژێوی، مومارەسەی سیاسەت‌و پێویستی بوونی دەسەڵات بوو بە زەروورەتێکی ژیان "هەندێك لە زانا ڕۆژئاواییەکان کۆمەڵێك تیۆر دەخەنە ڕوو بۆ دەرکەوتن‌و پێویستی سەرهەڵدانی دەسەڵات‌و مومارەسەی سیاسەت کە لە چەند تیۆرێکدا دەستنیشانیان کردوون وەك :

1. تیۆری دەسەڵاتبەخشین (تفويض) لەلایەن خواوە: ئەم تێورە وای بۆ دەچێت کە هەر لە سەرەتای ژیانەوە دەسەلا ت لە لایەن خواوە بەخشراوە بە کۆمەڵێك کەس‌و ئەوان لە دەسەڵاتی خواوە ئەو دەسەڵاتەیان وەرگرتووەو بە ناوی خواوە حوکمیان کردووە، نموونەش لەسەر ئەم دەسەڵاتە حوکمی سۆمەرییەکان لە عێراقدا کە دەسەڵاتیان لەسەر بنەمای تەفویزی خوایی بنیات نرابوو، چونکە بیروباوەڕیان وابوو کە خوا پاشاو حاکمەکان دیاری دەکات‌و سیستەم‌و یاساو ڕێساکانی دەوڵەت لە لایەن خواوە دەردەچێت، ئەم حاکمانە وەکیلی خوان لەسەر زەوی، هەروەها دەسەڵاتەکانی یۆنانی کۆن‌و میسرو هیندو چین لەسەر ئەم بیروباوەڕە دامەزرابوو.

2. تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی: ئەم تیورە لەسەر گریمانەیەك دامەزراوە کە مرۆڤەکان لە سەردەمێکدا ژمارەیان زیادی کردووەو بەرژەوەندییەکانیان تێکگیراون، بۆ ڕێکخستنی کاروباریان خەڵکی هاتوون گرێبەستێکیان لە نێوان خۆیان‌و کۆمەڵێك کەسدا بەستووە کە کاروباریان بۆ بەرن بەڕێوەو خەڵکیش گوێڕایەڵیان بێت‌و پابەندبن بە بڕیارو ئاڕاستەکانیان، ئەمەش بۆ کەمکردنەوەی کێشە لەسەر سەرچاوەی ئابووریی‌و پێداویستییەکانی ژیان. ئەم تیۆرەش ڕای(هۆبزو لۆك‌و جان جاك ڕۆسۆیە) واتە: کۆمەڵگا لە هەندێك مافەکانی خۆیان چاوپۆشی دەکەن لە پێناو ڕێکو پێککردن‌و بەڕێوەبردنی کاروباری بژێوی‌و ژیانیان لە لایەن چەند کەسێکەوە بەڕێوەببرێت ، ئەوانیش لە بەرانبەری ئەو ئەرکەدا مەرجی گوێڕایەڵی‌و پابەندبوون‌و ڕێزگرتنیان هەیە، واتە: گرێبەستێکە لەنێوان دوو کۆمەڵ کە هەریەکەیان کۆمەڵێك مەرج‌و مافیان هەیە بەسەر یەکترەوە.

3. تیۆری بنەماڵە: هەندێك لە زانایان لەئەنجامی لێکۆڵینەوەیان بۆ مێژووی سەرهەڵدانی دەسەڵات گەشتوونەتە ئەوەی دەسەڵات لە کۆمەڵێك بنەماڵەی بەناوبانگ‌و خاوەن پلەوپایە بۆ نەوەکانیان بەجێماوە لەسەر بنەمای میراتگری، چونکە دەسەڵاتیش خەسڵەتێکی مەعنەوییەو دەگوێزرێتەوە لە باوکەوە بۆ نەوەکانی، هەر چۆن میراتی موڵك‌و ماڵ دەگوێزرێتەوە.

4. تیۆری هێز: هەندێك لە زانایان ئەم تیۆرەیان لەسەر ئەوبنچینەیە داڕشتووە کە لەکۆندا هەرکەس هێزی لەرووی ماددیی‌و ژمارەی کۆمەڵگاکەی زۆرتر بوو‌بێت خۆی فەرز کردووە بە سەر خەڵکانی تر‌داو دەسەڵاتی سەپاندووە بە سەر

ئەوانەی دەوروبەریدا، هەر چەندە ژێر دەستەکانیان ڕازیش نەبووبن و پێداویستییەکانی ژیانیان بۆ فەراهەم نەهێنابن، بەڵکو بە هێزو ستەم خۆیان زاڵکردووەو هێز تەنها پێوەر بووە بۆ بوونی دەسەڵات.

5. تیۆری فاکتەرە هەمەلایەنەکان: داڕێژەرانی ئەم تیۆرە وای بۆ دەچن کە هۆکاری ئابووریو کۆمەڵایەتیو هێزو بنەماڵەو پێداویستی ژیان هۆکارو پاڵنەربوون بۆ پێکهێنانی دەسەڵاتو مومارەسەی سیاسەت،وبە تەنها یەك فاکتەر کاریگەری نەبووە لە سەرهەڵدانی سیاسەتو دەسەڵات. واتە: لە یەککگرتنی هەموو فاکتەرەکان گرنگیو پێداویستی دەسەڵاتو سیاسەت هاتووەتە بوون.

بەڵام لە بیروڕای ئیسلامدا سەرهەڵدانی سیاسەتو مومارەسەی کاری سیاسی لە ناردنی پێغەمبەرانەوە دەستی پێکردووەو دەسەڵات گرتنەدەست و بەڕێوەبردنی کاروباری خەڵك ئەرکی پێغەمبەران بووە، بەپێی ئەو پەیامەی بۆیان هاتووە لەلایەن خوای گەورەوە کە بەپێی وەزعو بارودۆخی ژیان گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە بۆنمونە:

1. کاتێك ژیان سادەو ساکاربووەو پێداویستی ژیان نەگەیشتۆتە قۆناغێك کە ململانێو کێشمەکێشمی تێدا بێتو ژمارەی مرۆڤەکان زۆر کەم بوون، خوای تاكو تەنها پێغەمبەرانی ناردووە بۆ ئاگادارکردنەوەیان کە ئەرکیان لە دونیادا خواپەرستیەو دەبێت خوا بە تاك وتەنها بپەرستنو خواناسی بکەنو خۆبپارێزن لە ئاگریٚ دۆزەخو هەوڵبدەن بۆ دەستخستنی بەهەشت وەك لە سورەتی (البقرة)دا ئایەتی213دەفەرموویت: (كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِين) واتە: (خەڵکیو مرۆڤایەتی یەك نەتەوە بوونو خوای تاكو تەنها پێغەمبەری بۆ ناردوون تا مژدە بدات بەو کەسانەی خواناسی دەکەنو ئەوانەش بترسێنیٚ کە لە بەرنامەی خوا لادەدەن)، چونکە هەرچەندە مرۆڤیش ژمارەیان کەم بێت، بەڵام خوای میهرەبان بێ بەرنامەی نەکردوونو ڕێنمایییو ئاڕاستەی کردوون لە ڕێگەی پەیامی پێغەمبەرانەوە، ئەمەش بەپێی پێویستیو سروشتی ژیانی مرۆڤەکان لەوکاتو سەردەمانەدا، وەك لە ژیانو بەسەرهاتی پێغەمبەر نوح (سەلامی خوای لێبێت) دەردەکەوێت کە قورئان بۆمان دەگێڕێتەوە: (إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ نُوحٌ أَلاَ تَتَّقُونَ) (الشعراء: 106)، واتە: (کاتێك نوحی برایان پێی وتن ئایا ناترسن لە خواو خۆتان ناپارێزن؟) یان لە دەقێکی تری قورئاندا باس لە هەڵوێستی نەتەوەی نوح دەکات لە بەرانبەر بانگەوازی خواییدا (قَالَ رِبِّ إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيلاً وَنَهَاراً* فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلاَّ فِرَاراً) (نوح: 5 . 6)، واتە: (وتی: ئەی پەروەردگارم من گەلەکەی خۆمم بە پەنهانی بانگ کرد بۆ لای دینەکەی تۆ بە ڕۆژو بە شەو، تا بانگم دەکردن ئەوان زیاتر دوور دەکەوتنەوە)، بەمشێوەیە دەبینین بانگەوازو پەیامی پێغەمبەر نوح زیاتر سروشتی بانگەوازی ئامۆژگاری گشتی بووە کە لەگەڵ بارودۆخی ژیانو سروشتی مرۆڤایەتی لەو قۆناغەدا گونجاوە.

2– لەپاش ئەوەی ژیان لە سایەی فیترەتو پاکێتیدا کۆتایی هات کە زیاترلە دە سەدەی خایاندووە، قۆناغێکی نویٚ هاتە بوون کە بریتییە لە (وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلاَّ أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُواْ) (یونس: 19)، واتە: (خەڵکی لە پێشینەدا یەك نەتەوە بوونو لە پاشاندا ناکۆکیان تێکەوت)، ئەویش بەهۆی ئەوەی کە ژیان گەشەیکردو ژمارەی دانیشتوان لە گۆی زەویدا زیادیکرد، وە لە ئەنجامی سروشتی خودی مرۆڤەکانو سروشتی ژیان ململانێی دەستی پێکرد (كَلاَّ إِنَّ الْإِنسَانَ لَيَطْغَى* أَن رَآهُ اسْتَغْنَى) (العلق: 6 . 7)، واتە: (مرۆڤ سەرکەشو گومڕا دەبێت کە بینی بووەتە خاوەن سەروەتو سامان)، یان قورئان وەسفی مرۆڤ دەکات (إِنَّ الإِنسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّار) ابراهيم . 34، واتە: (مرۆڤەکان ستەمکارو سپلەن)، وە هەروەها وەسفی دەسەڵاتداران دەکات کە چۆن لە ڕابردوودا هەڵسووکەوتیان کردووە لەگەڵ گەلانی ژێر دەستیاندا، (قَالَتْ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ) النمل34، واتە: (بە ڕاستی پادشاو دەسەڵاتداران هەرکات بە زۆر چوونە شارێکەوەو دەسەڵاتیان بەسەریدا پەیداکرد گەندەڵیو گێرەشێوێنی بڵاودەکەنەوەو لە کاتیٚ زاڵبووندا هەر بەو جۆرە دەکەنەوە)، لەگەڵ گەشەکردنی ژیان لەسەر ڕووی زەویو ئاڵۆزبوونی پێداویستییەکانیو تێکەڵبوونی بەرژەوەندییەکانو پێکهاتنی هۆزو عەشیرەتو دروستبوونی گوندو شارو نەژادە جیاجیاکان، خوای گەورە ئەرکی پێغەمبەرانی زیاتر کرد، هاوکات لەگەڵ پەروەردەی دەرونو پاککردنەوەی ڕۆح، سەرپەرشتی گەلانو بەڕێوەبردنی کاروباریان خراوەتە ئەستۆی پێغەمبەران، وەك لە قورئاندا ئاماژە بە ئەرکی پێغەمبەر ئیبراهیم دەکات (وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَاماً..) البقره . 124، واتە: (بیربکەنەوە کاتێك خوا ئیبراهیمی تاقیکردەوە بە

چەند بڕیارو فەرمایشتێك كە ئەویش بەجێی هێنان، خوا پێی فەرموو بێگومان من تۆ دەكەمە پێشەوای خەڵكی)، بەمشێوەیە دەبینین كە ئەرك و كاری پێغەمبەران تەنها لە ئامۆژگاری و ڕێنمایی لەبواری ئاكاروخواناسیەوە گۆڕانكاری بەسەرداهات بەگریدانی خواناسی ودەسەلات بەیەكەوەو ڕێنمایكردنی مرۆڤ لە هەردوو بوارەكەدا ، بۆ هەمان مەبەست پێغەمبەرمان ﷺ ئاماژە دەكات و دەفەرمووێت: (ان بني اسرائيل كانت تسوسهم الانبياء، كلما هلك نبي خلفه نبي وانه لانبي بعدي، انه سيكون خلفاء) بوخاری و ئیمام ئەحمەدو ئیبن ماجە ڕیوایەتیان كردووه، واتە: (گەلانی ئیسرائیل لەلایەن پێغەمبەرەكانیانەوە كاروباریان ڕێكخراوەو سەرپەرشتییان دەكرا،هەرپیغەمبەریك كۆچی دوایی دەكرد خوای تاك وتەنها پێغەمبەرێكی تری بۆ دەناردن،وە لەپاش من پێغەمبەر نانێردرێت لەلایەن خواوە، بەڵكو جێنشینەكان جێگەم دەگرنەوە)، لە قورئانی پیرۆزدا خوای گەورە چەند نموونەیەكی بۆ باسكردووین، تا لە واقعی ئەرك و كاری پێغەمبەران بگەین كە تەنها كاریان تەزكیەی لایەنی ڕۆحی مرۆڤەكان نەبووە، كە تەنها هەوڵی پەیوەستكردنی مرۆڤەكان بدەن بە خواوەو ئەركی پەرستشی خواوەندیان فێر بكەن و ئیدی حەقی كاروباری دونیای خەڵكیان نەبێت" بە پێچەوانەوە لە پاش ئەو گەشەكردنەی كە ژیانی مرۆڤایەتی بە خۆیەوە بینی پەیامی پێغەمبەران جودایی نەكردووە لە نێوان چاككردنی ژیانی دونیاو هەوڵدان بۆ دەستخستنی ڕۆژی دوایی"، پەیامی پێغەمبەران لە هەموو سەردەمەكاندا ئەوەیان دوویات كردووەتەوە كە ئەو پەیامەی لەلایەن پەروەردگارەوە بۆیان هاتووە بەرنامەی ژیانی دونیاو سەرفرازی ڕۆژی دوایی تێدایە"، (لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ..) (الحديد: 25)، واتە: (سوێند بە خوا بە ڕاستی ئێمە پێغەمبەرانی خۆمانمان ناردووە بە بەڵگەو موعجیزەی ڕوون و ئاشكراوە، كتێب و تەرازووی دادمان پێدا ناردوون بۆ ئەوەی خەڵكی بە دادگەری ڕەفتار بكەن لە ناو خۆیاندا، ئاسنمان دروستكردووە كە هێزو تینی تێدایە بۆ كاتی جەنگ و سوودی تری تێدایە بۆ خەڵكی)، بەڵام چۆنییەتی و شێوازی مومارەسەی سیاسەت ودەسەلات لە پێغەمبەرێكەوە بۆ پێغەمبەرێكی تر گۆڕاوو جیاواز بووە، بۆ نموونە:

1. هەندێك لە پێغەمبەران مومارەسەی كاری سیاسیان كردووە لەدەسەلاتداو خۆیان ڕاستەوخۆ دەسەلاتیان گرتووەتە دەست و مومارەسەی فیعلی كاری سیاسیان كردووە وەك:

پێغەمبەر سولەیمان كە پادشاو سەرۆك بووە، خوای بەدەسەلات ناردوویەتی و كردوویەتی بە پێغەمبەر بۆ گەلەكەی، پێش ئەویش پێغەمبەر داود هەمان ڕۆڵی بینیوە، (وَحُشِرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ) (النمل: 17)، واتە: (كۆكرایەوە بۆ پێغەمبەر سولەیمان هەموو سەربازەكانی لە جنۆكەو مرۆڤو باڵندە، بەڕیز دەڕۆشتن)، (وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُودَ) (النمل: 16)، واتە: (سولەیمان بووە میراتگری داوود لە پێغەمبەرایەتی و پادشایەتی و زانیاریدا).

2. پێغەمبەر هەبووە كە لەدەسەلاتدا نەبووەو خۆی داوای پلەوپایەی دەسەلاتی كردووەو داوای كردووە تێكەڵ بە سیاسەت و مومارەسەی سیاسی ببێت، وەك پێغەمبەر یوسف (سەلامی خوای لێ بێت) كە خۆی هەوڵیدا بڕواتە دەسەلات و لە دەسەلاتدا خزمەت بكات (قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَآئِنِ الأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ* وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الأَرْضِ يَتَبَوَّأُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاء) (یوسف: 55 ـ 56)، واتە: (پێغەمبەر یوسف فەرمووی بە پاشا خەزنەو دارایی میسرم پێ ڕاسپێرە با ببمە سەرپەرشتیاری، چونكە من شارەزاو پارێزەری دەبم، بەوشێوەیە پلەو پایەمان بەخشیە یوسف لەسەر زەوی بە جۆرێك لە هەر شوێنێكی میسردا بیویستایە دەژیا) (رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ..) (یوسف: 101)، واتە: (ئەی پەروەردگارم بە ڕاستی تۆ هەندێك لە دەسەلات و پاشایەتیت پێ بەخشیوم).

3. پێغەمبەریش هەبوو لە ڕێزی موعارەزەو ئۆپۆزسیۆندا بووەو هەوڵیداوە كە گەلەكەی ڕزگار بكات لە ژێردەستەیی و چەوسانەوە،وە هەوڵی داوە شۆڕش بەرپا بكات تا خۆیان دەسەلات بگرنە دەست، چونكە لە بنەڕەتدا ئەركی دەسەلاتداران بەڕێوەبردنی خەڵكو خزمەتكردنە بە خەڵك، وە خوا كەمرۆڤی خوڵقاندووە بۆ ئەوە نییە كە بچەوسێنرێتەوەو بكرێتە كوێلە، بەڵام ئەو دەسەلاتدارانە لەوكاتانەدا دەستیان داوەتە ستەمو خراپەكردن لەناو گەلانی خۆیاندا، یاریان بەپاشەڕۆژی هاوولاتیان كردووە، چەندین نەتەوەو گەلانییان ژێردەستەو زەلیل كردووە، وەك خوای بەدەسەلات بۆمان

دەگێڕێتەوە سەبارەت بە فیرعەونی میسر کە چۆن بووە لەگەڵ میللەتکەیدا ((إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلاَ فِي الأَرْضِ وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعاً يَسْتَضْعِفُ طَائِفَةً مِّنْهُمْ يُذَبِّحُ أَبْنَاءهُمْ وَيَسْتَحْيِي نِسَاءهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ) (القصص: 4)، واتە: (بە ڕاستی فیرعەون بەرزو زاڵبووە لە زەوی میسردا، گەلی میسری کردە چەند بەش و کۆمەڵێکەوە، هەندێکیانی لاوازو ژێردەستە کرد بە جۆرێك کە کوڕانیانی سەردەبڕی و ئافرەتانی دەهێشتنەوە بۆخزمەتکاری و دەیکردنە کەنیزەك، بە ڕاستی فیرعەون لە خراپەکاران بووە) کاتێك خوای تاك و تەنها پێغەمبەرێکی بە پەیامێکەوە ناردووە بۆ لای ستەمکارێکی دەسەڵاتدارو گەلێکی چەوساوە تەنها بۆ ئەوەی نەناردووە کە خوای خۆیان بپەرستن و کاریان بەژیان و گوزەرانی خەڵکەکەوە نەبێت" بەڵکو شۆڕشیا ن بەرپا کردووە دژی ئەو ستەمکارو ملهوڕانەی کە خەڵك دەچەوسێننەوەو مافیان پێشێل دەکەن، خوای تاك و تەنها دژایەتی ستەمکارانی کردووەتە یەکێك لە ئەرکەکانی پێغەمبەران و داوای کردووە لە هەموو نەتەوەکان کە هەوڵبدەن و دژی ستەمی دەسەڵاتدارەکان بووەستن، نموونەش لەو بوارەدا کاتێك خوا پێغەمبەر موسا و هارونی ناردەلای فیرعەون بۆ ڕزگارکردنی گەلی جوولەکە لە دەست زۆرداری و ستەمی فیرعەون (فَأْتِيَاهُ فَقُولاَ إِنَّا رَسُولاَ رَبِّكَ فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلاَ تُعَذِّبْهُمْ) (طه: 47)، واتە: (ئەی موساو هارون بچنە لای فیرعون و پێی بڵێن بێگومان ئێمە هەردووکمان نێراوی پەروەردگاری تۆین، نەتەوەی ئیسرائیل ئازاد بکەو بابێن لەگەڵ ئێمەدا، ئازارو سزایان مەدە)، لەپاش شۆڕشکردن و هەوڵدان بۆ بەگژاچوونی ستەمکارو دەسەڵاتدارانی ملهوڕ جوولەکە دەسەلات دەگرنە دەست و دەبنە خاوەن حکومەت و بڕیار بەدەست بۆ کاروباری خۆیان، (وَلَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ) (الجاثية: 16)، واتە: (سوێند بە خوا بێگومان بەخشیمان بە نەتەوەی ئیسرائیل پەیام و حوکمڕانی و پێغەمبەرایەتی، ڕۆزیمان پیێ بەخشین لە خواردنی حەڵاڵ و پاك، ڕێزمان لێنان بەسەر جیهانیاندا)، ئەم ئایەتە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە نەك تەنها ئاینی ئیسلام، بەڵکو ئاینەکانی پێش ئیسلامیش خاوەن پەیامێکی سیاسی بوون و بەرنامەی حکومەت و کاری دەسەڵات و فەرمانڕەوایەتیان هەبووە، وەك نەوەی ئیسرائیل کە ژێردەستەو چەوساوە بوون، بەڵام لەپاش ناردنی پێغەمبەر موساو بە ڕابەرایەتی ئەو پێغەمبەرە شۆڕشیان کردووەو بوونەتە خاوەن دەوڵەت و فەرمانڕەوایی و خواش دەستوری بۆ ناردوون کە تەوراتەو پێغەمبەرانی بۆ ناردوون کە سەرپەرشتیان بکەن و کاری دەوڵەت و فەرمانڕەوایەتییان بۆرێك بخەن، مێژووش ئەوەمان بۆ دووپات دەکاتەوە کە چەندین سەدە جوولەکەکان خاوەن دەوڵەت و فەرمانڕەوایەتی ئیمپراتۆریەتێکی گەورەبوون لە فەلەستین و دەوروبەری تا نەبوخوزنەسر هێرشی کردە سەریان و دەوڵەتەکەی ڕوخاندن،وە مەسیحییەکان چەندین سەدە گەورەترین ئیمپراتۆریەتیان هەبووە، پاش ئەوەی یەکێك لە قەیسەرەکانی ڕۆما وازی لە بتپەرستی هێناو بووە شوێنکەوتەی مەسیح لە ڕۆما،وە حوکمی زۆربەی وڵاتانی ئێستایان کردووە لەسەر بنەمای دین و ئینجیل کراوەتە یاساو دەستوور. کەواتە: لەم بەڵگانەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە پەیامی پێغەمبەرانی پێش موحەممەدیش کە بۆ کاتێکی دیاریکراوو سنوورێکی دەستنیشان کراو بووە پەیوەست بووە بە سیاسەتەوە، سیستەمی سیاسی دیارو ئاشکرای هەبووەو تەنها پەیامێکی ڕۆحی نەبووە بۆ ناساندنی خواو بەجێهێنانی دروشمە ئیسلامییەکان.

4- زنجیرەی پێغەمبەرایەتی کۆتایی پێهات بەوەی خوای گەورە موحەممەدی کوری عەبدوڵڵای هەڵبژاردو پەیامی پێغەمبەرایەتی بۆ ناردو ڕایگەیاند کە موحەممەدی کردووەتە کۆتا پێغەمبەرو قورئانی کردووەتە دواپەیام، بڕیاریدا ئیسلام کۆتا دین و بەرنامەی ژیان بێت لەلایەن پەروەردگارەوە، (إِنَّ الدِّينَ عِندَ اللّهِ الإِسْلاَمُ) (ال عمران: 19) واتە: (بە ڕاستی دین و ڕێبازی پەسەندکراو لە لای خوا ئیسلامە)، زنجیرەی پێغەمبەرایەتی بە محمد کۆتایی هات (مَّا كَانَ محمد أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ) (الاحزاب: 40)، واتە: (محمد باوکی هیچ لە پیاوەکانتان نییە، بەڵکو ئەو نێراوی خواو کۆتاهەمینی پێغەمبەرانە)، ئەم پەیامە لە کۆتایی ژیانی پێغەمبەر محمد تەواوو کامڵ کرا، وەلە هەموو ڕووەکانی تیۆری و پراکتیزەکردن تێرو تەسەل بوو، ڕێسای بۆهەموو بوارەکانی ژیان داڕشت (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلاَمَ دِيناً) (المائدة: 3)، واتە: (ئەمڕۆ ئاینەکەتانم بۆ تەواوو کامڵ کردن، چاکەو بەهرەی خۆمم ڕشتووە بە سەرتاندا، ڕازی بووم کە ئیسلام ئاینتان بێت)، خوای گەورە فەرمانی کرد بە هەموو مرۆڤایەتی کە پەیڕەوی ئیسلام بکەن وەك بەرنامەی ژیانی دونیا، کە نێراوە لە لایەن پەروەردگارەوەو هەموو شوێنکەوتەی ئاینەکانی تریشی بێدار کردووەتەوە کە دەبێت هەموو پابەندبن بەو سیستەم و شەریعەتەی محمدو شەریعەتەکانی تر دەبێت

بپێچرێنەوە، ((قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْاْ إِلَى كَلَمَةٍ سَوَاء بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلاَّ نَعْبُدَ إِلاَّ اللّهَ وَلاَ نُشْرِكَ بِهِ شَيْئاً وَلاَ يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضاً أَرْبَاباً مِّن دُونِ اللّهِ فَإِن تَوَلَّوْاْ فَقُولُواْ اشْهَدُواْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ) (آل عمران: 64)، واتە: (ئەی خاوەن پەیامە ئاسمانییەکان، وەرن بۆ لای وتەیەکی ڕاست کە لە نێوان ئێمەو ئێوەدا هەیە کە ئەویش ئەوەیە جگەلە خوا کەسی تر نەپەرستین‌و هیچ شتێك نەکەینە هاوەڵ‌و هاوبەشی خوا،وە لە نێو خۆماندا هەندێك بە چاوی خوایەتی سەیری هەندێکی تر نەکات‌و نەیکاتە خواو پەروەردگاری خۆی، گەر پشتیان لەو بانگەوازە هەڵکرد ئێوە ڕای بگەیەنن‌و بڵێن کە ئێوە بە شاهیدبن ئێمە بەندەو گوێرایەڵی خواین)، پێغەمبەر بە کردەیی هەستا بە چەسپاندنی ئەو پەیامەو ئیسلامی کردە بەرنامەی ژیانی دونیا لە هەموو ڕوویەکی سیاسی‌و ئابوری‌و کۆمەڵایەتی‌و خواپەرستی، وەرای گەیاند کە لەپاش ئەویش دەبێت هەموو کاروبارەکان بەپێی دەقەکانی قورئان‌و ڕێنماییەکانی محمد بێت، وەك لە قورئاندا ئاماژەی پێدەکات (فَلاَ وَرَبِّكَ لاَ يُؤْمِنُونَ حَتَّىَ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لاَ يَجِدُواْ فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجاً مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُواْ تَسْلِيمًا) (النساء: 65)، واتە: (سوێند بە پەروەردگارت باوەڕیان نییە هەرچەند وا خۆنیشان دەدەن، وە بروادار نین تا تۆ نەکەنە دادوەرو حاکم لە هەر ئاژاوەو دووبەرەکییەکدا کە لە نێوانیاندا ڕوو دەدات، وە لە پاش حوکم دەرکردنت نابێت هەست بە نیگەرانیی بکەن بەرانبەر بەو بڕیارەی تۆ داوتە، دەبێت بە تەواوی ملکەچی بنوێنن)، بۆ دووپاتکردنەوەی ئەم ڕاستییەش قورئان دەفەرمویت: (فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلاً) (النساء: 59)، واتە: (گەر دووبەرەکیی‌و ناکۆکیتان هەبوو لە کاروبارتاندا پێویستە بیگێرنەوە بۆلای خواو پێغەمبەری خوا، گەر ئێوە بڕواتان هێناوە بەخواو ڕۆژی دوایی، ئەوە باشترە بۆ خۆتان و ئاکامی چاکتریشی دەبێت).

پاش گوزەرکردن بەم دەروازەیەدا دەڕۆینە ناو ئەو باس‌و مەسەلەیەی کە مەبەستەو لە پێناویدا ئەم نووسراوەم ئامادەکردووە ئەویش لە چەند پرسیارێکدا دەیخەمەڕوو:

. ئایا ئیسلام کەدوا بەرنامەو پەیامی خوایە تەنها بوارەکانی خواناسی ورەوشت دەگریتەوە ؟یان بواری سیاسیشی لە خۆگرتووە؟

. ئایا لە ئیسلامدا جوداکردنەوە هەیە لەنێوان کاروباری سیاسی‌و خواناسی؟

. ئایا بە چ پێوەرێك دەبێت ئەوە بسەلمێت کە ئیسلام سیاسەتی تێدایەو خاوەن فەرهەنگیکی سیاسی سەربەخۆیە؟

. ئایا سیاسەت لە ئیسلامدا بوونی هەیە یان ئیسلام بە سیاسی دەکرێت‌و تێکەڵ بە سیاسەت کراوە بۆ کۆمەڵە مەرام‌و ئامانجێك؟

. پرۆژەی سیاسی ئیسلامی تەنها بۆ قۆناغ‌و گەلێکی دیاریکراوە یان هەمیشەیی‌و شیاوە بۆ هەموو سەردەم‌و گەلان بە گشتی؟

. ئایا لە ئیسلامدا بنەماکانی دەسەڵاتێکی سیاسیی هەیە؟

ئەم پرسیارانەو چەندین پرسیاری تریش لەوانەیە خولیای خوێنەری کوردی بێت‌و منیش هەوڵ دەدەم بە شێوەیەکی زانستی‌و دوور لە دەمارگیری لێکۆڵینەوەیەکی بابەتیی پێشکەش بکەم، بە هیوای دەرخستنی ڕاستییەکان‌و ڕەوینەوەی گومانەکان‌و لادانی ئەو تەمو مژەی دروستکراوە بەرانبەر بە مێژووو حەقیقەتی ئیسلام.

بەشی دووەم

سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوە

گەر لێکۆڵینەوە لە بنەماو تێڕوانینی هەر ئایدۆلۆژیاو بەرنامەیەك بکرێت بێ دەمارگیریو ڕق لێبوونەوە، دەبێت لە ڕوانگەی خودی سەرچاوەکانی ئەو بەرنامەو مێژووی چەسپاندنی ئەو پەیامەو لە خامەی بیریارو زانایانی ئەو ڕێبازە لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندن بکرێت، پاشان دەتوانرێت حوکمێکی دادپەروەرانە بدرێت بەسەر ئەو ڕێبازو بەرنامەیەدا – لەراستیدا ستەمکردنە لە هەر بەرنامەو ڕێبازێك کە لە ڕوانگەی عەقڵیەتی ناحەزانییەوە بخوێنرێتەوە یان حوکمی بەسەردا بدرێت، بەبێ خوێندنەوەیەکی زانستی سەرچاوەکانی ئەو بەرنامەیە، لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندن لە سەرچاوە دژەکانی هەر بیروڕایەك سەرئەنجامەکەی کەوتنە هەڵەو نەگەشتنە بە مەبەست، وە هەروەها شیکردنەوەو ڕاڤەی دەقەکانی هەر دینو بیروباوەڕێك لەلایەن کسانێکەوە بکرێت کە خۆیان هەڵگری ئەو دینو بەرنامەیە نەبنو مومارەسەی دروشمەکانی نەکەن، سەرئەنجامەکەی نادروستو ناکۆك دەبێت، یان لێکۆڵینەوە لە دینو بەرنامەیەك گەر لە ڕوانگەی سەرچاوە بنەڕەتیەکانیەوە نەبێت ناتوانین لێکۆڵینەوەیەکی زانستی وبابەتی پێشکەش بکەین، بۆنموونە: لێکۆڵینەوە لە مەسیحییەت نابێت لە ڕوانگەی نووسەرێکەوە وەربگیرێت کە هیچ لە ئینجیل نەزانیت، یان شارەزای دینە ئاسمانییەکانی تر نەبێت، یاخود کەسێك بیەوێت لێکۆڵینەوە لەسەر فیکرو بەرنامەی سەرمایەداری یان سۆسیالیستی بکات بەوە نابێت چەند پەڕاوێكو بابەتێکی ڕەخنەگرانەی ئەو بیروڕایانە بخوێنێتەوە، ئەوە بە لێکۆڵینەوەی زانستی دانانرێتو هەر حوکمێك بدریت سەرئەنجامەکەی هەڵەدەبیت، بەهەمان شێوە لە سەردەمی ئێستاشدا بۆ لێکۆڵینەوە لە شارستانیەتیك، دەبێت زانیاری تەواو هەبیت سەبارەت بە رێساو یاسای ئەو شارستانیەتە، خویندنەوەیەکی ورد بکریت لەبواری مێژووی دامەزراندنو قۆناغەکانی گەشەکردنو ئەو کێشانەی هاتوونەتە بەردەم دروستبوونی ئەو شارستانیەتە،وەپاشان ئەو چەمکانە هەموو بەیەکەوە هەڵسەنگێنرێن، ئەوکات لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنێکی زانستیت دەستدەکەوێت لەمەر ئەو شارستانیەتە، ئیسلامیش وەك بەرنامەیەکی جیهانیو هەمەلایەن، تێکرا سەرچاوەی خۆی هەیە بۆ هەڵگرانیو ناحەزانی، سەرچاوەکانیش نهێنیو شاراوە نین، بۆ هەموو کەسێك هەیە کە لێکۆڵینەوەیان لەسەر بکاتو بیان خوێنێتەوە، جا بۆ شارەزایی بوون بێت یان بۆ ڕەخنەگرتن، بەڵام ئەوەی بۆ لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی سەرچاوەکانی ئیسلام پێویستە بریتیە لە بوونی زانست بەو سەرچاوانە، چونکە ئەو سەرچاوانە زانستو تایبەتمەندێتیی خۆی هەیە،وبەخوێندنەوەیەکی سەرپێی کەس ناتوانیت بانگەشەی شارەزابوون لە ئیسلام بکات،و ئەو کەسە ناتوانێت دەست بکاتە هەڵسەنگاندنو حوکمدان، یان خوێندنەوەی هەندێك بابەتی ڕەخنەئامێز کە لە ئیسلامو مێژووی ئیسلامیی گیراوە، بێ گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکانی ئیسلام نابێتە هەڵسەنگاندنی خودی ئیسلام، یان خوێندنەوەی چەند نووسراوێکی ئیسلامیی بە خوێندنەوەی پەیامی ئیسلامی دانانریت ئێستاش سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوە لە ئیسلام دەخەینەڕوو:

سەرچاوەکانی پەیامی ئیسلامی

مەبەست بە سەرچاوەکانی بیروڕاو پەیامی ئیسلامی ئەو سەرچاوە شەرعییانە دەگرێتەوە کە دەتوانرێت حوکمە شەرعییەکانو بنەما ئیسلامییەکانی لێوەربگیرێت لە هەموو بوارەکانی ئیسلامدا، لەرووی خواناسیو سیاسیو ئابوریو کۆمەڵایەتیو ....هتد، ئەویش دەکرێت بەدوو جۆر سەرچاوەوە: سەرچاوە بنەڕ کان، سەرچاوە پاشکۆییەکان.

سەرچاوە بنەڕەتییەکان

بریتیین لەو دوو سەرچاوە سەرەکییە متمانەپێکراوەی کە پێمانگەیشتوون، لە زاناو پێشینانمانەوە، لەلایەن زانا باوەڕپێکراوەکانی ئێستاو ڕابردوو کۆدەنگیان لەسەرەو هەموو پسپۆڕانی شەریعەتو فیکری ئیسلامییو موسڵمانان بە تێکرا یەکدەنگن لەسەر ئەو دوو سەرچاوەیە، لە سەرتاسەری جیهاندا جێگەی ناکۆکیو گفتوگۆ نەبوون، هەموو لایەك یەکدەنگو یەك ئاراستەن لەم مەسەلەیەدا کە ئەو دوو سەرچاوەیەش (قورئانو سوننەت)ن.

یەکەم: قورئان

یەکەم سەرچاوەی ڕەسمیو بێهاوتای ئیسلامە کە لەلایەن پەروەردگارەوە نێراوەتە خوارەوە بۆ پێغەمبەر ﷺ ((إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ تَنْزِيلاً) (الإنسان: 23)، واتە: (بێگومان ئێمە قورئانمان بۆ ناردیتە خوارێ بە ناردن بە شێوەی بەش

بەش)، بۆ هەموو مرۆڤایەتی هاتووە تایبەت نییە بە نەژادو گەلێکەوە (وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلاَّ كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيراً وَنَذِيراً) (سبأ: 28)، واتە: (ئێمە تۆمان نەناردووە مەگەر بۆ هەموو مرۆڤایەتی نەبێت بە مژدەدەرو ترسێنەر)، دوا پەیامە لەلایەن خواوە بۆ مرۆڤایەتی نێرراوەو جێگەی پەیام و بەرنامەکانی تری پێش خۆی گرتووەتەوە (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُواْ الْكِتَابَ آمِنُواْ بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقاً لِّمَا مَعَكُم) (النساء: 47)، واتە: (ئەی ئەوانەی پەیامی ئاسمانیتان پێ بەخشراوە بڕوا بهێنن بەو قورئانەی ناردومانە بۆتان کە بەڕاست دانەری ئەو تەوراتەی ئێوەیە)، خوا پەیمانی داوە کە ئەو قورئانە پارێزراو بکات لەلایەن خۆیەو کەس ناتوانێت دەستکاری بکات و بیگۆڕێت و بیشێوێنێت (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُون) (الحجر: 9) واتە: (بێگومان هەر ئێمە قورئانمان ناردووەتە خوارەوە بۆتان وە بەڕاستی هەر ئێمەش دەیپارێزین)، ئەمەش سیفەتێکی بنەرەتی قورئانە کە لە پەیامەکانی پێش قورئاندا نەبووەو پەیام و بەرنامەکانی تری پێش ئیسلام توانراوە دەست کاری بکرێت و گۆڕانکاری تێدا بکرێت و بەناوی خواوە چەندین شتی تری تێکەڵ بکرێت، وەك لە ئینجیل و تەوراتدا گۆڕانکاری کراوەو قورئان ئەم ڕاستییەمان بۆ دەخاتە ڕوو: (مِّنَ الَّذِينَ هَادُواْ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ) (النساء: 46)، واتە: (هەندێك لە جوولەکەکان فەرمودەو قسەکانی خوا دەگۆڕن لە شوێن و مەبەستی خۆی)، وەسیفەتێکی تری قورئان ئەوەیە کە باس لە هەموو بوارەکانی ژیان دەکات و هەرشتێك کە پێویست بێت بۆ مرۆڤ و دەورووبەری ئاماژەی پێ کراوەو ڕوونکراوەتەوە (مَّا فَرَّطْنَا فِي الكِتَابِ مِن شَيْءٍ) (الانعام: 38) واتە: (هیچ شتێکمان فەرامۆش نەکردووە لەم کتێبەدا کە قورئانە)، قورئان چاکترین دەستوورو بەرنامەیە بۆ هەموو گەلانی سەر گۆی زەوی (إِنَّ هَـذَا الْقُرْآنَ يِهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ) (الإسراء : 9)، واتە: (بە ڕاستی ئەم قورئانە ڕێنموێی دەکات بۆ ڕێبازو بەرنامەیەك کە ڕاسترینە)، بەڵام سیمای ئەم دەستورە ئەوەیە کە تەنها هێڵەگشتییەکان دەستنیشان دەکات، ئاراوەتە ناو وردەکاریی بابەتەکانەوە، بنەماگشتییەکانی حوکمەکان دیاری دەکات و بواری هێشتووەتەوە بۆ مرۆڤەکان کە لە ڕێگەی عەقل و زانست و بیرکردنەوەوە یاساو ڕێسای هەمەچەشنەی لەسەر دەربهێنن بەپێی وەزع و بارودۆخ و تواناو پێداویستی مرۆڤایەتی، قورئان چوارچێوەیەکی دیاری کردووە کە مرۆڤەکان لەو چوارچێوەیەدا هەموو پێداویستی و بەرژەوەندییەکانی ژیانی مرۆڤایەتی تێدا ڕەچاوکراوەو مرۆڤەکانی ئازاد کردووە کە لەو چوارچێوەیەدا بجووڵێن و کاربکەن، بەڵام سنوری داناوەو قەدەغەی کردووە کە ئەو سنورە ببەزێنرێت: (تِلْكَ حُدُودُ اللّهِ فَلاَ تَقْرَبُوهَا) (البقرة: 187) واتە: (ئەمانە سنورە دیاریکراوەکانی خوان نزیکیان مەکەون)، دەستنیشانکردنی ئەو سنورەش بۆ بەرژەوەندی مرۆڤەکان، (وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَآئِثَ) (الاعراف: 157) واتە: (شتە پاك و خاوێنەکانیان بۆ حەڵاڵ دەکات وە شتە خراپ و پیسەکانیان لێ قەدەغەو حەرام دەکات).

پڕۆگرامی قورئان

بە شێوەیەکی گشتیی ئەوەی کە لە قورئاندا باس کراوە بەسەر سێ تەوەرەدا دابەش دەکرێت:

تەوەرەی یەکەم:– بیروباوەڕ: باس لە بنەماکانی باوەڕبوون و پایەکانی ئیمان بەخواو ڕۆژی دوایی و پێغەمبەران وپەیامەکانیان و فریشتەو قەزاو قەدەرو ئەوەی پەیوەست بێت بە ئیمان و بەشەکانییەوە ڕوون کراوەتەوە، بۆنمونە، (وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللّهِ وَمَلآئِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ) (البقرة: 285)، واتە: (بڕواداران هەموو بڕوایان هێناوە بە خواو فریشتەکانی و پەیامەکانی و پێغەمبەرانی).

تەوەرەی دووەم:– ئاکارو ڕەوشت: ڕوونکردنەوەی ئەو ئاکارو ڕەوشتانە دەگرێتە خۆ کە پێویستە مرۆڤ پێوەی پابەندبێت بەرانبەر خۆی و دەورووبەری و وازهێنان لەو ڕەوشت و ئاکارانەی زیانبەخشە بە خودی مرۆڤ و کۆمەڵگا بۆنموونە (وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضا) (الحجرات: 13)، واتە: (سیخوری مەکەن و بەدوای ناتەواوی یەکتردا مەگەڕێن و لەپاشملە بە خراپە باسی یە کتری مەکەن).

تەوەرەی سێیەم:– بنەما کرداریەکان (العملية): بریتییە لەو هێڵە گشتی و بنەمایانەی باس لە هەڵوێست و کردارەکانی مرۆڤ دەکەن، کە پەیوەست بن بە خواو مرۆڤ و دەورووبەری لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسی و هەرکارێك پەیوەست

بێت بە بەرژەوەندییەکانی مرۆڤو ڕێکخستنی هەڵسوکەوتی لەسەر ڕووی زەوی، تەوەرەی سێیەم پەیوەستە بە بابەتەکەی ئێمەوە، لەبەر ئەوە بە کورتی ئاماژە بەو هێڵەگشتیانە دەکەین کە لەم تەوەرەیەدا باس کراون کە بریتین لە:

1- هێڵە گشتییەکانی خواپەرستی: کە بریتییە لە دەستنیشانکردنی ئەو دروشمانەی لەسەر مرۆڤ پێویستە بیکات بۆ دروستکردنی پەیوەندی نێوان خواو بەندەکانی و بەجێهێنانی بەندایەتی بۆ خوا، وەك نوێژو ڕۆژوو دروشمەکانی تر، بۆ نموونە (وَأَقِيمُواْ الصَّلاَةَ وَآتُواْ الزَّكَاةَ) واتە: (نوێژ بکەنو زەکات بدەن) لە تەوەرەی سێیەمدا سەرنج دەدەین سەرەتاو بنچینەی هێڵە گشتییەکان بە پەیوەندی مرۆڤو پەروەردگاری دەست پیدەکات بەلام هێڵەگشتییەکانی تر هەموو پەیوەستە بە شێوازو بنەماکانی دەسەلاتو جۆرەکانی دەسەلاتو یاسا جۆربەجۆرەکانی ژیان، کە شێوازەکانی دەسەلاتو سیمای دەسەلاتی ئیسلامیی کاملو تەواو دەکەن، مەبەستیش لەمەدا ئەوەیەکەبناغەی دەسەلاتی ئیسلامی دەبێت لە پەیوەندی نێوان پەروەدگارو بەندەکانییەوە بنیات بنرێتو ئەمەش خاڵی جەوهەریو جیاوازی نێوان دەسەلاتی سیاسی ئیسلامییە لەگەڵ دەسەلاتەکانی تردا، چونکە لەبەرنامەی ئیسلامدا گۆڕانکاری لە ناخەوە دەست پێدەکات (إِنَّ اللّهَ لاَ يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُواْ مَا بِأَنْفُسِهِم) (الرعد: 11)، واتە: (بە ڕاستی خوا بارو حالی هیچ گەلێك ناگۆڕی تا ئەوان بارو حالی خۆیان نەگۆڕن) فەلسفەی حوکم لە ئیسلامدا لێرەوە دەست پیٚ دەکاتو ئەوە دووپات دەکاتەوەکە ئیسلام لە حوکمو دەسەلاتدا تەنها مومارەسەو کەسەکان ناگۆڕێت، بەڵکو گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی دەکاتو گۆڕانکاری ناخی مرۆڤو دەروونی دەکاتە بناغە بۆ ئەو گۆڕانکارییە گشتگیرە، چونکە هەموو گۆڕانکارییەکانی تر لەسەر دڵو ناخی مرۆڤ بنیات دەنرێتو گەر ناخی مرۆڤەکان پەروەردە بکرێت وپێبگەیەنرێت لەسەر دڵسۆزیو خزمەتکردنو خۆشەویستیو قەناعەت کردنو دونیا نەویستی ئەوا لە میکانیزمو هەڵسوکەوتەکانی تردا گۆڕانکاری تر دێتە دی، بەلام هەر چەندە میکانیزمو سیستەمو فەلسەفەی حوکم بگۆڕێت بەلام ناخی مرۆڤەکان پەروەردە نەکرابێتو ڕاهاتبن لەسەر خۆویستیو پاراستنی بەرژەوەندی تاك ودوونیا وویستی، سەرئەنجامەکەی بریتی دەبێت لە گەندەڵیو فەسادو ستەمو خراپەکاری.

2- هێڵە گشتییەکانی خێزان: بریتیە لە بنەماکانی پێکهینانی خیزانو دەستنیشانکردنی مافو ئەرکی ژنو پیاو، وەچۆنییەتی پەیوەندی هەریەکەیانو ڕێکخستنی کاروباری خیزانی بۆنموونە (وَآتُواْ النَّسَاء صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْساً فَكُلُوهُ هَنِيئاً مَّرِيئا) (النساء: 4) واتە: (بیدەنە ئافرەتەکان خۆیان نەك کەسوکارییان مارەییەکانیان وەك بەخشین نەك لە بری کریٚ، ئینجا ئەگەر بەدڵ پێیانخۆش بوو بەشێك لەو مارەییەی خۆیان ببەخشن بە ئێوە ئەو کات بیخۆن بە خۆشیو بە حەڵاڵی)، دەقەکانی ئەم هێڵە گشتیانە ئاماژە بە هەموو یاساکانی باری کەسیەتی دەکەن لەبواری بنیاتنانی خێزانو جۆری پەیوەندی نێوان ژنو پیاودا.

3- هێڵە گشتییەکانی سیستەمی ئابوری ودارایی: چۆنییەتی پەیوەندی نێوان تاکەکانی کۆمەڵگا لە ڕووی داراییەوەو بنەماکانی پەیداکردنی دارایی دروستو یاساکانی ئابوری لەم هێڵە گشتییانەدا ئاماژەیان پیٚ کراوە، بۆنموونە (وَأَحَلَّ اللّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا) (البقرة: 275)، واتە: (خوای گەورە بواری داوە بە کڕینو فرۆشتنو سوود (سوو)ی قەدەغە کردووە).

4. هێڵە گشتییەکانی دەستوور: ئەو بنەما سەرەکییانەی دەسەلاتی لەسەر بنیات دەنرێتو ئەرکو مافی هەریەکە لە دەسەلاتدارانو هاوولاتیان لەم هێڵە گشتیانەدا دەستنیشانکراوە، بۆنموونە (وَشَاوِرْهُمْ فِي الأَمْرِ) (ال عمران: 159)، واتە: (ڕاوێژییان پیٚ بکە لە کاروبارەکاندا).

5. هێڵە گشتییەکانی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان: شێوازی مامەڵە لەگەڵ دەوڵەتی هاوپەیمانو ئەو هێزانەی دەستدرێژی دەکەنە سەر قەوارەی ئیسلامیو بنەماکانی جەنگو ئاشتی لەم بەشەدا روونکراونەتەوە ، بۆنموونە: (وَإِن جَنَحُواْ لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّهِ) (الانفال: 61)، واتە: (ئەی محمد ئەگەر ئەوانە کە دوژمنتن مەیلو ویستی ئاشتییان هەبوو تۆش مەیلی بکەو دەست بۆ ئاشتی دریژ بکە، پشت بەخوا قایم بکە).

6. هێڵە گشتییەکانی تاوانو سزا: جۆری تاوانەکانو سزاکانیو شێوازی جێبەجێکردنیو هۆکاری سەرهەڵدانی تاوانو چۆنییەتی کەمکردنەوەی تاوانەکان لەم بەشەدا ئاماژەی پێکراوە، بۆنموونە: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ

الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى) (البقرة: 178)، واتە: (ئەی ئەوكەسانەی برِواتان هێناوە پێویست كراوە لەسەرتان تۆڵەسەندن لە كوژراواندا بە یەكسانی).

لەم سەرچاوەیەدا بۆ هەریەك لە هێڵە گشتییەكان نموونەیەكمان هێناوەتەوە تا بابەتەكەمان لە مەبەستی خۆی لانەدا، ئەوكەسەی دەیەوێت زیاتر لەم بوارەدا شارەزابێت دەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ سەربەشی موعامەلات لە سەرچاوە فقهییەكاندا، نموونەی زیاترو بەڵگەی زۆرتر ئاماژەیان پێ كراوە. ئەوەی لە پرۆگرامی قورئاندا بۆمان ڕوون دەبێتەوە ئەوەیە كە ئیسلام مرۆڤو ژیانو دەسەڵات بەیەكەیەكی تەواوكەر دادەنێتو هیچیان جودا ناكاتەوە لەویتر، بایەخدان بە بیروباوەڕو بنیاتنانی عەقیدەیەكی دروست بۆ ئەوەیە كە مرۆڤ بزانێت بۆ چ مەبەستیك لەم ژیانەدا خولقینراوەو بۆ چ ئامانجێك هاتووەتە بوون كە بریتییە لەخواپەرستیو خواناسی لەژیاندا (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلاَّ لِيَعْبُدُونِ) (الذاريات: 56)، واتە: (من كە خوای ئێوەم جنۆكەو مرۆڤم بۆ ئەوە خوڵقاندووە كە بەندایەتی من بكەن)، بایەخدان بە ڕەوشتو ئاكارەكان لە قورئاندا بۆ ئەوەیە كە ئاماژەبێت بۆ ئەو دەسەڵاتەی كە بنیات دەنرێت دەبێت لەسەر بناغەی ڕەوشتو ئاكاری بەرزو جوان بێت، چونكە هەموو چەمكەكانی تری ژیان گەر ڕەوشتو ئاكاری لەگەڵدا نەبێت بێ ناوەڕۆكو بێ گیان دەبێتو لەسەر بناغەیەكی ناڕێك بنیات دەنرێت، ئەوەش وادەكات كە سەرئەنجامی داڕوخانو تیاچوون دەبێت وەك شاعیری عەرەبی ئەحمەد شەوقی دەڵێت:

إنما الأمم الأخلاق ما بقيت فإن هم ذهبوا أخلاقهم ذهبوا

. پاشان بایەخدان بە دروشمەكانی خواپەرستیو جێبەجێكردنیان بۆ ئەوەیە كە مرۆڤ هەمیشە لە پەیوەندییەكی بەردەوامو بەهێزدا بێت لەگەڵ پەروەردگاریدا، بەردەوام ڕۆحیەتی مرۆڤەكان جۆش بدرێت بە خواناسییو لەخواترسانو خۆشەویستی خوا ،تا لە كاتێكدا مرۆڤ هەڵدەستێت بە ئەنجامدانی كاری دەسەڵاتو فەرمانڕەوایەتی لەسەر بنەمای دادگەریو خزمەت گوزاری كاربكات،و سامان وماڵو پلەو پایە فریوی نەدات،وە ڕوونەكاتە ستەمو چەوسانەوە، لە تەوەرەكانی تردا گەر سەرنج بدەین دەبینین دەقەكانی قورئان چەندین سیستەمو بنەماو یاسای دەسەڵاتی تێدایەو دەیسەلمێنێت قورئان خاوەن بەرنامەیەكی كاملو تەواوو گشتگیرە لە بواری دەسەڵاتی سیاسیو هەموو جۆرە یاساكانی تری پەیوەست بە ژیان، بە جۆرێك كە ژیان بەرەو ئاسوودەییو كامەرانیو دادگەری ببات گەر بەشێوەیەكی دروستو تەواو جێبەجێ بكرێت، ئەم ڕاستییەش لە لێكدانەوەی زاراوەی (دین)دا دووپات دە بێتەوە، زانایان كە ڕاڤەی زاراوەی دینیان كردووە بە پێی دەقەكانی قورئانو فەرموودەكانی پێغەمبەر ﷺ، كە بە چەند ماناو واتایەك هاتووە یەكێك لە ماناكانی دین بەوە كراوە كە (كە دین زاراوەیەكی گشتگیرو هەمەلایەنەیە (جامع وشامل) مەبەست پێی سیستەمو یاسایەكی هەمەلایەنەی ژیانە كە مرۆڤ تێیدا ملكەچ دەبێت بۆ دەسەڵاتێكو گوێرایەڵی دەكاتو پەیڕەوی لەو دەستوورو یاساو ڕێوڕەسمەی ئەودەسەڵاتە دەكات)، نموونەش لەسەر ئەم ڕاستییە خوای گەورە لە قورئاندا دەفەرموویت: (ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ) (الروم: 30) واتە: (ئەوەیە ئاینی ڕاستو تەواوو دروست بەڵام زۆربەی خەڵكی نازاننو بیر ناكەنەوە).

دووەم: سوننەت

سوننەتی پێغەمبەر بریتییە لە هەموو ئەو گوفتارانەی بە سیفەتی پێغەمبەری فەرموویەتی یان ئەو كردارانەی كە لە لایەن پێغەمبەرەوە ﷺ ئەنجامدراوە بۆ ڕێنماییو ڕوونكردنەوەی پەیامی ئیسلامەتی، یان بێدەنگبوونی بەرانبەر كردووەو هەڵوێستێك یان بە چاك زانینی هەر كارێك لە لای ئەودا كرابێت، یان لە پاشاندا ئاگادار كرابێتەوە، ئەم شێوازانەی هەڵسوكەوتو گوفتارانەی پێغەمبەر ﷺ بە سوننەت ناو دەبرێتو سەرچاوەی دووهەمی پەیامی ئیسلامییەو یەكێكە لە سەرچاوە بنەڕەتیو پشت پێبەستراوەكان، خوای تاكو تەنها بەدەقی قورئان ئاماژەی بەوە كردووە كە دەبێت فەرمانەكانی پێغەمبەر ﷺ جێبەجێ بكرێتو دووربین لە قەدەغەكراوەكانی، وەك دەفەرموویت: (مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ

فَانتَهُوا) (الحشر: 7)، واتە: (ئەوەی پێغەمبەر بۆتان دەستنیشان دەکات‌و بۆتان دەهێنێت وەریبگرن، ئەوەی لێتانی قەدەغە دەکات وازی لێ بهێنن).

رۆڵی فەرموودەکانی پێغەمبەریش ﷺ سەبارەت بەشیتەڵکردن‌و ڕاڤەکردنی قورئان لە چەند خاڵێکدا دەخەینەڕوو:

1. ڕوونکردنەوەو شیتەڵکردنی ئەو هێڵە گشتیانەی لە قورئاندا بە کورتی ئاماژەیان پێ کراوە، وەك خوا دەفەرموویت: (وَآتُواْ الزَّكَاةَ)، پێغەمبەر ﷺ هەستاوە بە دەستنیشانکردنی شێوازو چۆنییەتی زەکاتدان‌و دەستنیشانکردنی ڕێژەو بەرنامەی کۆکردنەوەو چۆنییەتی مامەڵە لەگەڵ ئەم بنەمایە بۆ بەڕێوەبردنی دەسەلات، واتە: پێغەمبەر ﷺ هەستاوە بە دانانی هەنگاوە کردارییەکان‌و شێوەی چەسپاندنی ئەو یاسایانەی بەکورتی ئاماژەیان پێکراوەو دانانی ڕێسای گونجاو بۆیان.

2. دووپاتکردنەوەی هەندێك مەسەلەی گرنگ کە لە قورئاندا ئاماژەیان پێکراوە، بەڵام پێغەمبەر ﷺ بە فەرموودەکانی دووبارەی کردوونەتەوە بۆ زیاتر بایەخ پێدان‌و بە گرنگ گرتن‌و شێوازی مامەڵە لەگەڵ ئەو بنەما قورئانییەدا. بۆنموونە لە ڕووی ئابوورییەوە بۆ پاراستنی ماڵ‌و موڵکی خەڵك‌و دەستدرێژی نەکردنە سەرشتومەك‌و سامانی خەڵك دەفەرموویت: (لایحل مال امرء مسلم الا بطيبةمن نفسه) واتە: (دروست نییە ماڵ‌و موڵكی موسڵمانێك بۆ موسڵمانێکی تر مەگەر بە ڕەزامەندی‌و لەسەر ویستی خۆی بێت)، دەقی ئەم فەرموودەیە بۆ دووپاتکردنەوەی دەقێکی قورئانی هاتووە کە دەفەرموێت: (وَلاَ تَأْكُلُواْ أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ) (البقرة: 188)، واتە: (ماڵ‌و موڵکی یەکتر مەخۆن لەنێو خۆتاندا بەناڕەوا)، دووبارەکردنەوەی ئەو بنەمایانە لەلایەن پێغەمبەری خواوە ﷺ کە لە قورئاندا دەستنیشانکراوە بۆ ئەو مەسەلە گرنگ‌و بایەخدارانەیە کە مرۆڤ بەردەوام پێویستی پێیەتی‌و کاریگەری هەیە لەسەر ژیان‌و مرۆڤ وەك مەسەلەکانی دارایی، ئاکار،...هتد.

3. دەستنیشانکردنی هەندێك بنەماو ئەحکام کە لە قورئاندا ئاماژەیان پێ نەکراوە، بۆنموونە لە دەسەڵاتی دادگاییدا کە یەکێکە لە جۆرەکانی دەسەڵات قورئان تەنها باسی لەدوو شاهید کردووە، وەك وەسیلەیەکی ئیسپات، بەڵام پێغەمبەر ﷺ حوکمی کردووە بەیەك شاهیدو سوێندێك یان لە یاسای باری کەسێتیدا لە قورئاندا باس لە قەدەغەکردنی هێنانی دوو خوشك دەکات بۆ پیاوێك، بەڵام پێغەمبەر ﷺ ئەوەشی دەستنیشان کردووە کە دروست نییە پیاو ئافرەت‌و پوری بهێنێت یان ئافرەت‌و خاڵۆژنی بخوازیت.. هتد.

4. ڕاڤەکردنی قورئان کە هەندێك بنەماو دەق هەبووە پێغەمبەر ﷺ خۆی ڕاڤەی کردووە تاخەڵکی بەوشێوەیە لە دەقەکان بگەن‌و بەوشێوەیەش جێبەجێ بکرێت، چونکە ئەوە یەکێکە لە ئەرکە گرنگەکانی پێغەمبەرایەتی، وەك خوا دەفەرمویت: (وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ) (النحل: 44). واتە: (قورئانیشمان بۆ تۆ ناردووە ئەی محمد بۆ ئەوەی ڕوونی بکەیتەوە بۆ خەڵکی ئەوەی بۆیان نێردراوەتە خوارەوە).

لێرەدا چەند نموونەیەك لە فەرموودەکانی پێغەمبەر ﷺ دەخەینە ڕوو وەك ئاماژەیەك کەدەقەکانی سوننەت ڕێساو یاساکانی دەسەڵات لە خۆ دەگرێت:

1. لە عائیشەوە گێڕدراوەتەوە: (أن النبي اشترى طعاما من يهودي الى أجل ورهنه درعا من حديد) بوخاری ڕیوایەتی کردووە. واتە: (پێغەمبەر ﷺ خواردنێکی کڕی لە جوولەکەیەك قیمەتەکەی دواخست تا کاتێکی دیاریکراو لە بەرامبەردا قەڵغانێکی ئاسنی دانابە ڕەهن) کە ڕێنمایی کردنە لە بواری یاسای مەدەنی سەبارەت بە ڕێساکانی ڕەهن کردن.

2. پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (لا يؤخذ الرجل بجناية ابيه) نەسائی ڕیوایەتی کردووە، واتە: (پیاو تۆڵەی لێ ناسەنرێتەوە لە ئەنجامی تاوانکردنی باوکی) کە ئەمەش یەکێکە لە ڕێساکانی سزاو تاوان کە بریتیە لە سیستەمی بەرپرسیاری تاوان‌و تاوانی کەسێك ناخرێتە ئەستۆی کەسێکی تربا پەیوەستی خوێن یان خزمایەتیش هەبێت لە نێوانیاندا.

3. پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (لعن الله الراشي والمرتشي في الحكم) تورموزی ڕیوایەتی کردووە، واتە: (خوا نەفرین دەکات لەوکەسانەی بەرتیل وەردەگرن و بەرتیل دەدەن لە دادوەری کردندا) کە ئەمەش یەکێکە لە سیستەمەکانی دەستەڵاتی دادگەری لە پێناو پاراستنی دەسەڵاتی دادگایی بە شێوەیەکی سەربەخۆو بێدەست تێوەردان.

4. پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (تعوذوا بالله من امارة الصبيان) ئیمامی ئەحمەد ڕیوایەتی کردووە، واتە: (پەنا بگرن بە خوا لە سەرۆکایەتی کردنی منداڵان) کە یەکێکە لە سیستەمەکانی دەسەڵات کە ئەویش مەرجی باڵغ بوونە لە کاتی هەڵبژاردنی سەرۆک و نابێت منداڵ بکرێتە سەرۆک و خەلیفە هەرچەندە ڕاوێژکارو زانای لە چواردەور کۆبکرێنەوە.

5. پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (خير النكاح ايسره) ئەبوداود ڕیوایەتی کردووە، واتە: (چاکترین مارەبڕین ئاسانترینیانە)، کە ئەمەش یەکێکە لە سیستەمی باری کەسیەتی و ڕێنمایی کردن سەبارەت بە سوککردنی مارەیی و گران و قورس نەکردنی لە پێناو هاندانی لاوان بۆ پێکهێنانی خێزان.

کەواتە لێرەدا سوننەت بەڵگەیەکی تر دەخاتە سەر بەڵگەکانی تری قورئان کە ئیسلام خاوەن بەرنامەیەکی تیۆری سیاسییەو پێغەمبەریش ﷺ هاتووە بۆ چەسپاندنی ئەو بەرنامەیە بە کرداری و تەرجەمەکردنی بۆ واقیعی ژیان و شیتەڵکردن و ڕاڤەکردنی ئەو هێڵە گشتیانەی کە دانراون بۆ ئەو سیستەمە سیاسییە ئەمەش وەك نموونەیەکی بەرجەستە بۆ ئەوانەی کە پاش پێغەمبەر ﷺ دێن و دەیانەوێت سیستەمی سیاسی ئیسلامی بچەسپێنن.

سێیەم: سەرچاوە پاشکۆییەکان

پەیامی ئیسلامی لەبەر ئەوەی پەیام و بەرنامەیەکە بۆ هەموو نەوەو نەژادە یەك لەدوایەکەکان و گشتگیرە بۆ هەموو شوێنەکان، و هەموو لایەنەکانی ژیانی مرۆڤ دەگرێتەوە، جگە لەو سەرچاوە بنەڕەتی و سەرەکیانە کۆمەڵێك سەرچاوەی پاشکۆیشی هەیە، گرنگی سەرچاوەپاشکۆییەکان لەوەدایە کەهۆکاریکن بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەوڕاڤەکردنی سەرچاوە بنەڕەتییەکان و چۆنییەتی جێبەجێکردنیان و چۆنیەتی مامەڵەلەگەڵ بارودۆخە نوێیەکان و دانانی چارەسەر بۆ هەر پێش هاتێك کە لە داهاتوودا دێتە کایەوەو دابینکردنی چارەسەر بۆ هەمووڕووداوەکان، وە دانانی یاسای گونجاو بۆ پێداویستی ڕۆژانەی هەموو ڕەگەز و نەژادەکان، ئەم سەرچاوە پاشکۆیانەش لەلایەن زاناو بیریارانی ئیسلامی دانراون بە پشت بەستن بە دەقەکانی قورئان و ڕێنماییەکانی سوننەت، سەرچاوە پاشکۆییەکان دابەشدەکرێت بۆ دوو جۆر:

1- سەرچاوە پاشکۆییە نەقڵییەکان (ئیجماع) و (عورف).

2- سەرچاوە پاشکۆییە عەقڵییەکان (قیاس، مەصلەحەت، ئیستحسان، زەریعەتکردنەوەو داخستن، و...هتد.

نموونە لەسەر عورف لە کاروباری دبلۆماسی و سیاسی پاراستن وریزلینان لە نوێنەرو نێراوی وڵاتان و دەسەڵاتەکانی تربە شێوەیەکی گشتی و بەتایبەت لە کاتی جەنگ و ناکۆکیدا، با ئەو نوینەرو نێراوەش دوژمن و ناحەز بن، ئەم هەڵوێست وهەڵسوکەوتە لە دەسەڵاتی ئیسلامییدا لەسەر بنەمای عورفی ئەو کاتە کاری پێکراوەو ڕێز لە نوێنەرو نێراوەکانیان گیراوەو بە سەلامەتی بەڕێکراون، هەروەك کاتی شکاندنی پەیمانی حودەیبیە ئەبوسفیان هاتە مەدینە بۆ گفتوگۆو پاساو هێنانەوە بۆ پێغەمبەرو نوێنەرانی دەسەڵاتی ئیسلامی.

نموونە لەسەر ئیجماع زانایان کۆڕان لەسەر ئەوەی کە کچی برا وەك کچی مردوو وایە بۆمیرات لە کاتێدا مردوو خۆیی کوڕو کچی نەبوو.

نموونە لەسەر قیاس لە یاسای باری کەسێتیدا زانایان فتوایان داوە کە وەسیەت بۆ کراو مەحروم دەکرێت لە بەشی وەسێتەکە گەر هەستا بە کوشتنی ئەو کەسەی وەسیەتەکەی بۆ کردووە، ئەمە قیاس کراوە لەسەر بنەمای میراتگر میرات نابات لەو کەسەی میراتی لێ دەبات گەر هەستا بەکوشتنی.

نموونە لەسەر مەصڵەحەت لە بواری یاسای مەدەنی، ئیلزامکردنی خاوەن عەقارێك کەواز لە موڵکەکەی بهێنێت لە پێناو بەرژەوەندی گشتێدا بەرانبەر تەعویزێك کە دەیدرێتێ.

نموونە لەسەر ئیستحسان بۆ کاروباری دەسەڵاتی دادگا، لەلایەن زانایانی ئیسلامییەوە ڕێگەیان داوە کە شاهید گەر لەبەر پاساوێکی شیاوو دروست نەیتوانیبێت بۆ شایەتیدان دەتوانێت نوێنەر بنرێت لە جیاتی خۆی بۆ شایەتیدانەکە.

نموونە لەسەر زەریعەکردنەوەو داخستنی لە بواری یاسای تاوانو سزادا کردنەوەو هەڵدانەوەی گۆڕ کە لە بنەڕەتدا دروست نییەو دەبێت ڕێز لە مردوو بگیرێت، بەڵام زانایان ڕێگەیان داوە گۆڕ هەڵبدرێتەوە گەر بۆ کەشفکردنی جۆری تاوانو هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی تاوانبارو بەدواداچوون بێت.

ئێمە لەم باسەماندا ڕۆناچینە ناو سەرچاوە پاشکۆییەکان، چونکە ئەو بابەتە نووسینو شوێنی خۆی هەیە، وەهەرکەس بیەوێت زانیاری زیاتری لەم بارەوە هەبێت دەتوانێت لە سەرچاوەکانی زانستی ئوسوڵی فقهدا لەو مەسەلانە زیاتر بکۆڵێتەوە، لە ئەنجامی ئەم خوێندنەوە خێرایە بۆ سەرچاوە پاشکۆییەکان دەردەکەوێت کە ئیسلام خاوەن گەورەترین سەرمایەی یاسایی و دەستوریە بۆ دەسەڵاتو سیستەمی سیاسی، هیچ بەرنامەیەکی تر نییە کە بەو شێوەیە خاوەن فەرهەنگو ئەدەبیاتی سیاسییو یاسای خۆی بێت کە یاساو بنەمای لەسەر هەموو کاروبارێکی ئەم ژیانە تێدایە لە ئاستی تاكو کۆمەڵگاو دەسەڵاتدا.

خالێکی تر کە بۆمان ڕوون دەبێتەوە ئەو ڕاستییەیە کە ئیسلام تەنها یەك سەرچاوەی دەستوریو کاری سیاسی نییە، بەڵێ قورئان بە سەرچاوەی یەکەمو بە سەرچاوەی بنەڕەتی دادەنرێت بەڵام تەنها سەرچاوە نییەو سەرچاوەکانی تری وەك سوننەتو ئیجماعو قیاسو مەصلحەت و..هتد، کە زۆرتر پەیوەستن بە ئیجتهادو ڕای زانایانو پسپۆرانی مەیدانە جیاجیاکان کە ڕۆڵی گەورەیان هەبووە لەدانانو داهێنانی ئەم سەرچاوانەداو بە هەموو ئەو سەرچاوانەش کانیاوی سیستەمی ئیسلامی پێکدەهێنن.

بەم شێوەیە سەرچاوەکانی دەستوری ئیسلام پێکدێت لە دوو جۆر، جۆرێکیان دەقو نیگای خواییە، جۆرێکیان عەقڵو بیرکردنەوەو زانستو ئەزموونە، لە ئەنجامی یەکگرتنی ئەم دوو جۆرە سەرچاوەیە ئیسلام بووەتە دەوڵەمەندترین بیروباوەڕ سەبارەت بە سەرچاوەی کاری سیاسییو دەسەڵات، ئەو کەسەی دەیەوێت لێکۆڵینەوە لە ئیسلام بکات تائەو ڕاستییەی بۆ روون بێتەوە کە ئایا ئیسلام ئایینێکە تەنها پەیوەندی بە ڕۆحی مرۆڤو دروستکردنی پەیوەندی نێوان خواو بەندەکانیەوە هەیە؟ یان بەرنامەیەکی تەواوو تێرو تەسەلە لە ڕووی بنەمای سیاسییو بوونی میکانیزمی چەسپاندنو گونجانی بۆ جێبەجێکردن لە واقعی ژیاندا، لێکۆڵەرو ئەو کەسەی عەودالی راستیە پێویستە سەرچاوە بنەڕەتییەکانی ئیسلام بخوێنێتەوەو لێکۆڵینەوەش لە سەرچاوە پاشکۆییەکانی ئیسلام بکاتو بەسەرپێیو بە خوێندنەوەی چەند نووسراوێکی ڕەخنەئامێز کە لە ئیسلام گیراوە ناتوانریت حوکم بدرێت لەم بابەتە هەستیارەدا، بەڵکو ئەو کەسانەی دەیانەویت بگەنە حەقیقەت پێویستە لێکۆڵینەوەو خوێندنەوەی سەرچاوەکانی خودی ئیسلامی بکەنو ئەم سەرچاوانەش پێویستیان بە زانستی تر هەیە بەتایبەت زانستی قورئانو تەفسیر بۆ تێگەیشتن لە سەرچاوەی یەکەمو زانستی فەرموودەو ڕاڤەکردنی بۆ تێگەیشتن لە سەرچاوەی دووهەمو زانستی ئوصولیٚ فیقهو فیقهی ئیسلامی بۆ تێگەیشتن لە سەرچاوە پاشکۆییەکان کە هەموو ڕاستییەکانی تێدا ڕۆشن دەبێتەوە، ئەو کاتە با حوکم بدرێتو بڕیار بدرێت کە ئایا ئیسلام بە سیاسی کراوەو سیاسەت تێکەڵ بە ئیسلام کراوە یان ئیسلام خاوەن فەرهەنگێکی تەواوی سیاسییە، هەرچۆن بەرنامەی خواپەرستیو جێبەجێکردنی هەندێك دروشمو ئاکاری دیاری کردووە بە هەمان جۆر یاساو ڕێسای سیاسەتی ئیسلامی دەستنیشان کردووەو جێبەجیٚ کردنیشی فەرز کردووەو کەمتەرخەمانیشی لۆمە کردووەو بە تاوانباری داناون.

بەشی سێیەم

فەرهەنگی سیاسیی لە بواری جێبەجێکردندا

پاش ئەوەی لە ڕووی تیۆرییەوە لێکۆڵینەوەمان کرد سەبارەت بە سەرچاوەکانی ئاینی ئیسلام، پاش ڕوون بوونەوەی چوارچێوەو بەرنامەو تێڕوانینی سیاسیو دەسەلات لەو سەرچاوانەوە، هەموو کەسێك کە عەودالّی ڕاستی بێتو بیەوێت مەسەلەکان بە شێوەیەکی زانستیانە بسەلمێنێت بۆی دەردەکەوێت لە ڕووی تیۆریو بەرنامەوە، ئیسلام خاوەن قوتابخانەیەکی سیاسیی سەربەخۆی دیاری کراوەو بنەماو ڕێسای تایبەتی هەیە، بەلام بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنمان بابەتیانە بێت نابێت تەنها لە ڕووی تیۆرییەوە ئەم مەسەلەیە باس بکرێت، بەڵکو پێویستە ئەم مەسەلەیە گرێ بدرێت بە مێژوویشەوە تا بزانرێت بەرنامەی سیاسی ئیسلام تا چەند گونجاو بووەو توانراوە بچەسپێنرێت، چونکە گرنگی بەرنامەو تێروانینەکان لەوەدانییە کە تەنها بوونیان هەبێت، بەڵکو لەوە گرنگتر ئەوەیە کە لە واقعیدا بتوانرێت بچەسپێنرێتو لە ئەزموونی تاقیکردنەوەشدا سەرکەوتن بەدەست بهێنێت، جا بۆ بەدیهێنانی ئەم مەبەستە ئێستا گوزەرێکی خێرا دەکەین سەبارەت بەمێژووی سەرهەڵدانو قۆناغەکانی ئەم ئاینە تابزانین ئایا ئیسلام بەرنامەیەکی سیاسی هەیە؟! یان ئیسلام تێکەڵکراوە لەگەڵ سیاسەت؟! یان ئاین وەك هۆکارێکی سیاسی بەکارهاتووە بۆ گەشتن بە چەند ئامانجێك؟

پێش ئەوەی بڕۆینە ناو مەسەلە مێژوویەکان پێویستە ئاماژەیەك بکەین بەمانای دەسەلاتو بنەماکانی دەسەلات لە زانستی یاساو یاسای دەستوری، وەشێوەی دەسەلاتو بنەما زانستییەکانی دەخەینە ڕوو کە ئێستا لە زۆربەی زانکۆکانی جیهان دەخوێنرێتو هەموو زانایان لەسەری کۆکن، بەلام بەشێوەیەکی کورتو ناڕۆینە ناو هەندێك کێشمەکێشمی ناو زانایان سەبارەت بە ناکۆکییان لەسەر هەندێك زاراوەو چۆنییەتی ماناو مەفهومەکەی، بەڵکو بە شێوەیەکی گشتی باسی لێوە دەکەین.

دەوڵەت پێناسەکراوە بە: (کۆمەڵە تاکێك کە چالاکی ئەنجامدەدەن لە سنورێکی جوگرافی دیاریکراوداو ملکەچن بۆ سیستەمێکی دەستنیشان کراو).

پایەکانی دەوڵەت:

1. **گەل:** کۆمەڵە خەڵکێکە کە لەسەر سنورێکی جوگرافی دیاریکراو بە شێوەیەکی بەردەوام نیشتەجێیە.
2. **هەرێم:** ئەو پارچەزەوییەیە کە ئەو کۆمەڵە خەڵکەی تێدا نیشتەجێ بووە، وەمەبەستمان لەهەرێم بەهەموو جۆرەکانیەوە (زەمینی، ئاوی، ئاسمانی).
3. **دەسەلاتی سیاسی:** ئەو سیستەمەیە کە گەل ملکەچ دەبێت بۆی لە کاروباری ڕۆژانەیدا، یان ئەو هێزەیە سروشتێکی یاسایی هەیە کە ماف دەداتە هەڵسوڕێنەرانی بڕیار دەربکەن کە سیفەتی ئیلزامی هەبێتو بۆیان هەبێت سزای خەڵك بدەن لە ئەنجامی جێبەجێ نەکردنیاندا.

تایبەتمەندییەکانی دەوڵەت:

1. **سەروەری** (سیادە): بریتیە لەوەی کە دەسەلاتی دەوڵەت دەسەلاتێکی بالایەو فەرمانبەدەستەو ئیرادەی خۆی فەرز دەکات بەسەر خەڵکیدا لە ڕێگەی ئەو کارو کردەوەو هەڵوێستانەی دەینو و دەبێت جێبەجێ بکرێت لەلایەن تاکەکانەوە.
2. **کەسایەتی یاسایی** (الشخصية القانونية): بریتییە لە کەسایەتی مەعنەوی دەوڵەت کە جیای دەکاتەوە لە کەسایەتی یاسایی کەسە سروشتییەکان کە بۆ مرۆڤەکان چەسپیوە، بەجۆرێك ئەو کەسایەتییە بتوانێت مافەکان دەست بخاتو ئەرکەکان جێبەجێ بکات، واتە: بتوانێت خۆی پابەند بکاتو پابەندبوونیش فەرز بکات بەسەر خەڵکییەوە.

ئەرکو وەزیفەی دەوڵەت:

1. **بەرگری دەرەکی:** بریتیە لە پاراستنی سنوری دەوڵەتو پاراستنی قەوارەکەی لە هەر دەستدرێژیو هێرشێك دەکرێتە سەری، ئەمەش پێویست دەکات بە بوونی هێزێك بۆ ڕاپەڕاندنی ئەم ئەرکە.

2. ئاسایشی ناوخۆ: بریتیەلە پاراستنی سەروەت‌و گیانی هاوولاتیان لەستەم‌و دەستدرێژی، ئەمەش پێویستی بە بوونی هێزێك هەیە بۆ جێبەجێکردنی ئەم ئەرکە.

3. جێبەجێکردنی دادگەری: بریتیە چەسپاندنی دادگەری لە نێوان هاوولاتیانداو چارەسەری کێشەکانیان ئەمەش پێویستی بە بوونی دادگاو دەسەلاتی دادگایی هەیە.

پاش دەستنیشانکردنی سیماو پایەو خەسڵەتەکانی دەوڵەت‌و دەسەلاتی سیاسیی بە شێوەیەکی گشتی، ئەم بنەما زانستیانە دەچەسپێنین بەسەر مێژووی ئەو مومارەسانەی کە پێغەمبەر ﷺ ئەنجامی داون، ئەو جێنیشیانەش کە شوێنیان گرتەوە بۆ ئەوەی بۆمان دەرکەوێت ئایا ئەم بنەما زانستیانە لەگەڵ مومارەسەو دەسەلاتی پێغەمبەر ﷺ یەکدەگرێتەوەو بەسەریاندا دەچەسپێت؟

پێغەمبەری خوا ﷺ پاش کۆچ کردنی بۆ شاری مەدەینە هەستا بە دامەزراندنی یەکەم دەوڵەت لەسەر بنەڕەتی بیروڕای ئیسلامی‌و هەموو ئەو پایەو خەسڵەتانەی بۆ دەوڵەتێکی نوێ پێویستە تێیدا بەدی دەکرێت لەگەڵ ڕەچاوکردنی ئەو گۆڕانکارییە کۆمەلایەتی‌و ئابووری‌و زانستی‌و ئیدارییەی کە هاتووە بەسەر ژیاندا کە ئەوەش بەڵگە نەویستە دەبێت بۆ هەموو هەڵسەنگاندنێکمان ئەو بارودۆخ‌و زروفانەش لێك بدرێتەوەو کاریگەرییان حسابی بۆ بکرێت. ئێستا ئێمە ئەو سیستەم‌و یاسایانەی سەدەی بیست کە بۆ دەوڵەت دەستنیشان کراوە بەسەر دەوڵەتەکەی پێغەمبەردا ﷺ دەچەسپێنین لەسەر بنەڕەتی ئەو دەستورەی کە پێغەمبەر ﷺ ڕایگەیاند پاش جێگیربوونی لە شاری مەدینە کە بە هاوڕایی‌و ڕەزامەندی‌و ڕێککەوتن لەگەڵ هەموو هۆزو عەشیرەت‌و خاوەن دینەکان بە موسڵمان‌و جوولەکەو بێباوەڕەکانەوە دەستورێکیان نووسی کە لە (47) ماددە پێکهاتووە بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری سیاسی‌و سەربازی‌و کۆمەلایەتی ئەو دەوڵەتە، لەو کاتەدا ئەم دەستورە بە (صحیفة) ناوبراوە، دەتوانین بنەماو خەسڵەتەکان‌و وەزیفەکانی دەوڵەت لە بڕگەکانی ئەو دەستورەوە دەستنیشان بکەین بەم شێوەیە:

. هەرێمی ئەو دەوڵەتەی پێغەمبەر بریتی بوو لە شاری مەدینەو دەوروبەری وەك لە بڕگەی (40)ی دەستوری مەدینەدا هاتووە (وان یثرب حرام جوفها لاهل هذه الصحيفة)، بە شێوەیەکی کرداریش پێغەمبەر ﷺ هاوەڵانی نارد بۆ ئەوەی ئالایەك هەڵبکەن لە سنوری هەرێمی مەدینە لە هەموو ڕوانگەکانییەوە.

. گەلەکەی بریتی بوون لە موسڵمانە کۆچەرییەکان‌و موسڵمانانی شاری مەدینەو جوولەکەو بێ باوەڕەکان کە خەڵکی مەدینە بوون یان لە مەدینەدا جێگیر بووبوون. وەك لە بڕگەی (25)ی دەستوری مەدینەدا هاتووە: (وان يهود بني عوف امة مع المؤمنين، لليَهود دينهم وللمسلمين دينهم مواليهم و انفسهم الا من ظلم نفسه واثم فانه لا يوتغ الا نفسه و اهل بيته).

هەروەها لە بڕگەی (37)دا ئەرك‌و مافی هەریەکەیان دەستنیشان کراوەو لە دەستوری مەدینەدا گەل‌و هاوولاتیانی ئەو دەوڵەتە بە وردتر باس کراوە، ئەویش بەناوهێنانی هەموو ئەو هۆزو عەشیرەتانەی کە ئامادەییان دەربڕیوە بۆ پابەندبوون بەو دەستورەوە وەك لە بڕگەکانی (25–34) ئاماژەیان پێکراوە.

. پایەی سێیەمی دەوڵەتی پێغەمبەر ﷺ بریتییە لە دەسەلاتی سیاسیی، کە دەسەلاتی ئیسلامی پیادە کراوەو پێغەمبەر ﷺ خۆی سەرکردەو حاکمی ئەو دەوڵەتە بووە، وەهیچ دەسەلاتێکی تر نەبووە لەسەرو ئەو دەسەلاتەوەو ئیرادەی خۆی فەرز کردووە بەسەر خەڵکی مەدینەدا هەروەك لە بەڵگەنامەی مەدینەدا لە بڕگەی (36)دا هاتووە: (وانه لايخرج منهم احد الا باذن محمد).

. سەبارەت بە خەسڵەتەکان دەوڵەتی پێغەمبەر ﷺ خاوەنی سەروەری تەواو بووە، وەك لە بڕگەی (43)دا هاتووە (وانه ماكان بين اهل هذه الصحيفة من حدث، او اشتجار يخاف فساده فان مرده الى الله و الى محمد وان الله على اتقي مافي هذه الصحيفة وابره).

. سەبارەت بە کەسایەتی یاسایی ئەو دەوڵەتە، کەسایەتی مەعنەوی خۆی هەبووە کە جیای کردووەتەوە لە کەسایەتییە سروشتییەکان‌و ئەو خەڵکانەی لەناو شاری مەدینەدا ژیاون، ئەویش بەوەی کۆمەڵە ئەرکێکی بۆ خۆی دیاری کردووە کە

پێوەی پابەندبێت‌و لە هەمان کاتدا کۆمەڵە ئەرکێکیشی سەپاندووە بەسەر هاووڵاتیاندا هەروەك لە بڕگەکانی (12، 13، 14، 37، 39و 44)ی بەڵگەنامەی مەدینەدا دەردەکەویت.

. سەبارەت بە وەزیفەو ئەرکی حکومەت‌و دەوڵەت، دەوڵەتی پێغەمبەر خاوەنی هێزێکی بەرچاوو بەهێز بووە بۆ پاراستنی قەوارەی حکومەتی مەدینە، هەروەك لە جەنگی ئوحدو ئەحزابدا دەرکەوت، پاشان بەهەمان شێوە ئەو هێزە کاروباری ناوخۆیشی جێبەجێ کردووە، چونکە لەوکاتەدا ئەو جیاکردنەوەیە نەبووە کە هێزەکان پۆلێن بکرێن بۆ سوپا و پۆلیسی ناوخۆ، ئەو سیستمە بۆ وەزعێکی سەرەتایی پێویستی نەکردووەو کاری پێ نەکراوە، بەڵکو هێزی دەوڵەت ئامادەبووە بە بەردەوامی بۆ هەرکارێکی دەسەڵات‌و لە هەرکاتێکدا بووبێت.

. سەبارەت بە دادگەری: دەوڵەتی پێغەمبەر بە یەکسانی سەیری هاووڵاتیانی ئەو دەوڵەتەی کردووە لەگەڵ بوونی جیاوازی لە دین‌و بیروباوەر، هەستاوە بە دابەشکردنی ماف‌و ئەرکەکان بە یەکسانی ئەوەش لە بەڵگەنامەی دەستوری مەدینەدا هاتووە لە بڕگەی (15)دا: (وان ذمة الله واحدة)، بڕگەی (24) (وان الیَهود ینفقون مع المؤمنین ماداموا موحاربین).

بەم شێوەیە دەبینین هەموو مواسەفات‌و خەسڵەت‌و پایەکانی دەوڵەت کە ئێستا لە یاسای دەستوریدا ئاماژەی پێکراوە لەو قەوارەیەی پێغەمبەردا ﷺ هەبووە بەکرداریش کاری پێکراوە، پێغەمبەر ﷺ سەرۆکی دەوڵەت بوو، سەرکردایەتی سوپاکانی دەکرد، پێشنوێژی بۆ گەلەکەی دەکرد، دادوەر بوو بۆ کێشەکانی خەڵك، سەفیرو نوێنەری دەنارد بۆ لای دەسەڵاتەکانی تر، زەکات‌و پارەی کۆدەکردەوە و دەیبەخشیەوە بەسەرخەڵکدا،بەم شێوەیە دەبینین کاروباری پێغەمبەر ﷺ هەردوو بەرژەوەندییە دینی دونیاییەکانی خەڵکی بە ئەنجام دەگەیاند، کەواتە: دەتوانین بە دڵنیاییەوە ئەو قەوارەیە بەدەوڵەت‌و دەسەڵاتی سیاسی‌و حکومەت ناو ببەین، بەڵام لەو سەردەمەدا ژیان‌و بارودۆخی خەڵك سادەیی‌و ساکاری پێوەدیار بووە لە هەموو بوارەکاندا، ئەو ساکاری‌و سادەییەش بەشێواز‌و سیستەمی سیاسی ئەوکاتەوە دیارەو نابێت بەراوردی بکەین لەگەڵ ئێستادا، کە لە ڕووی پێشکەوتنی ژیان‌و گەشەکردنی بواری سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و ئابوری‌و ئیداری‌و ئاستی ژیری مرۆڤەکان جیاوازی زۆر هەیەو ناکرێت هەردوو بارودۆخ بەیەکەوە هەڵسەنگێنرێن، بۆنموونە لەو کاتەدا وشەی دەستوور بەکارنەهێنراوە، بە تایبەت لەو ناوچانەدا ئەو یاسایەی لەسەری ڕۆشتون ناوبراوە بە (صحیفة) یان ئەو قەوارەیە لەو کاتانەدا ناو نەبراوە بە حکومەت، چونکە لەوکاتەدا پێناسەیەك بۆ حکومەت دانەنراوە، وسنوری جوگرافی‌و ڕێژەی دانیشتوانی هەر دەسەڵات وحکومەتێکیش دەستنیشان نەکراوە، تا جیاوازی بکات لە نێوان دەوڵەت‌و حکومەت‌و دەسەڵاتی خێڵەکی‌و عەشایری، بەڵام ئێستا دەبینین شارێکی وەك فاتیکان‌و قەتەر بە دەوڵەت ناودەبریت، یان لە کۆندا حامورابی کاتێك دەسەڵاتی بۆ دەگوێزرێتەوە لە باوکییەوە، بووەتە پاشاو حاکمی دەوڵەتی بابلی لە ساڵی 1792ی پێش زایین سنوری جوگرافی دەوڵەتەکەی (128)کم درێژیەکەی بووەو (40)کم پانییەکەی بووە، کە گەورەترین‌و ناودارترین دەوڵەت‌و دەسەڵاتی ئەو سەردەمە بووە.

هەروەها لەو کاتەدا ئەو بنەمایە دانەنراوە کەبوونی دەوڵەت‌و کەسایەتیە یاساییەکەی پەیوەست بێت بەڕێژەی دانیشتوان‌و سنوری جوگرافی، یان سنووری جوگرافیی‌و ڕێژەی دانیشتوان کاریگەری یاسایی نییە لەسەر بوون‌و قەوارەی دەوڵەت، ئەمەش وادەکات کە شانشینی بەحرەین‌و کوەیت دەوڵەت بن، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاش دەوڵەت بێت، ئەم بنەمایانەی ئێستا لە یاسای دەستووریدا هاتووەو کراوەتە بنەمایەك بۆ دەستنیشانکردنی قەوارەی سیاسی دەسەڵات دوو پاتیدەکاتەوەو هیچ گومان‌و ڕاڕاییەك نایەڵێت کە هەموو بنەماکانی دەوڵەت‌و قەوارەی سیاسی‌و دەسەڵات بەسەردەوڵەتی پیغەمبەردا دەچەسپێت.

لە ڕابردوودا پەیکەری حکومەت وەك ئێستا نەبووەو ئەم سیستمەی ئێستا کاری پێ نەکراوە، وەك بوونی سەرۆك وەزیران‌و پەرلەمان یان دەستەڵاتەکانی تەشریعی‌و جێبەجێکردن‌و دادوەری جیابکرێتەوە، بەڵام گەر سەرنج بدەین بەپێی وەزعی ئەوکاتە هەموو پێداویستییەکانی دەوڵەت‌و میکانیزمەکانی ڕاپەڕاندنی کاری میللەتی تێدا بووە.

پاش ئەوەی یاساکانی دەستوری ئێستامان چەسپاند بەسەر دەوڵەتی پێغەمبەردا ﷺ هەموو بنەماو خەسڵەتەکانی تێدا بوو، ئێستا دێینە سەر دەوڵەتی ئیسلامی لە پاش کۆچی دوایی پێغەمبەر(درودی خوای لەسەر بێت).

پاش قۆناغی دامەزراندن سیستەمی سیاسی ئیسلامیی گەشەی کردو گۆڕانکاری هات بەسەردا هاوکات لەگەڵ گۆڕانکاری ژیاندا،کە پێشکەوتن لە هەموو بوارەکاندا هاتە دی، شانبەشانی ئەوەش شێوازی دەوڵەتو بەڕێوەبردن و کاروباری حکومەتو ئیدارە لە دەوڵەتی ئیسلامیشدا گۆڕانکاری بەخۆیەوەبینی، وەپاش پێغەمبەر ﷺ ئەم دەوڵەتانە حوکمیان کردووە :

. دەوڵەتی خولەفای ڕاشدین.

. دەوڵەتی ئومەوی.

. دەوڵەتی عەباسی.

. دەوڵەتی عوسمانی.

ڕێژەی ئەو ساڵانەی ئەم دەوڵەتانە کاروباری حکومەتیان بەڕێوە بردووە نزیکەی سیانزە سەدەو نیو بووە، جگە لەم دەوڵەتانەش لە هەندێك شوێنی دی دەوڵەتی بچووكو ئیمارات دروستبوونو کاریان بە پەیڕەوو بەرنامەی ئیسلام کردووە، وەك دەوڵەتی ئومەوی لە ئەندەلوس، دەوڵەتی مورابتین لە مەغریب، دەوڵەتی ئەییوبی لە میسرو شام، و..هتد.

گەر گوزەرێکی خێرا بکەین بە ڕووداوەکانی ئەو دەوڵەتانەدا سەرنج دەدرێت ڕۆژ لەدوای ڕۆژ گەشەکردنو پێشکەوتن هاتووە بەسەر سیستەمو کاروباری ئەم دەوڵەتانەدا، هاوتا لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی ژیاندا بۆنموونە لە سەردەمی ئەبوبەکری صدیقو یەکەم جێنشین لە پاش پێغەمبەر ﷺ دەسەڵاتی دادوەری جیا کرایەوەو عومەری کوڕی خەتاب کرایە دادوەر، لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا سەربازگە دروستکراو سوپا جیاکرایەوە لە خەڵکی مەدەنی، پێکهێنانی دیوانەکان هێنرایە کایەوە، وەك دیوانی بیت المالو دیوانی سەربازیو دیوانی ناونوسکردن، ئەم یاسایەش لە بری وەزارەتەکانی ئەمڕۆیەو هەر دیوانێك کاروباری توێژێکی دەکرد کە لە بری وەزارەتەکانی داراییو بەرگرییو پلانی ئەمڕۆ دادەنریت، لە کۆتایی سەردەمی خولەفای ڕاشدیندا کە سنوری جوگرافی دەوڵەتی ئیسلامی فراوان بوو، بۆ هەر ویلایەتێك سێ بەرپرس دادەنرا یەکێك بەناوی والی کە بۆ کاروباری سیاسیو ئیداری ئەو ویلایەتە بوو، کەسێکیش بە ناوی بەرپرس لە کۆکردنەوەی خەراجو زەکات، کەسێکیش دادوەر بۆکاروباری دادوەری، پۆلیسی ناو شارەکان لە سەردەمی ئومەوییەکاندا هاتەکایەوە بۆ بەدەمەوەچوونی کێشەو ئاڵۆزییەکانی نێو خەڵك لەشارەکاندا، لەسەردەمی عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان سکەی پارە لێدرا، لە سەردەمی عەباسیدا سیستەمی وەزیر هاتە کایەوەو کاری پێدەکرا، لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا ئەنجومەنی نوێنەران دروستکراوەو دەستور نووسرایەوە کە ئێستاش ئەو دەستورە بووەتە سەرچاوەیەکی گرنگی یاساکان لە زۆربەی دەوڵەتەکانی جیهاندا کە بەناوی (مجلة الاحكام العدليَة) ناو دەبرێت، لێرەدا هەموو گۆڕانکاری و میکانیزمە ئیدارییو سیاسییەکانی دەوڵەتە ئیسلامییەکان باس ناکەین، بەڵام ئەوە پێویستە بزانرێت کە پەیکەری ئیداری حکومەتو دەسەڵاتە سیاسیەکان لەگەڵ گۆڕانکاری ژیانو پێداویستییەکانی ئەو سەردەمەو گەشەکردنی عەقڵیەتی مرۆڤایەتی گەشەیکردووە، بۆنموونە لە کاتی خۆیدا ئەو جیاکارییە نەبووە کە دەوڵەت دەبێت بە چەند جۆرێکەوە (دەوڵەتی ساکار، دەوڵەتی ئاڵۆز، دەوڵەتی یەکگرتووی مەرکەزی – دەوڵەتی فیدراڵی)، گەر سەرنج بدەین لە سەرەتادا دەوڵەتی ئیسلامی کە پێغەمبەر ﷺ سەرۆکایەتی کردووە لەسەر سیستەمی مەرکەزی ڕۆشتوەو دەوڵەتێکی یەکگرتوی ساکار بووە، بەڵام کە سنوری جوگرافی دەوڵەت فراونبووەو چەندین نەتەوەی جیاواز هاتنە ناو دەوڵەتی ئیسلامی لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا سیستەمی لامەرکەزی ئیداری بەکارهاتووە، بەڵام کە دەسەڵاتی دەوڵەتی ئیسلامی زیاتر فراوان بوو چەندین هەرێمو وڵاتی تر ڕزگار کراوەو بوونە بەشێك لە دەوڵەتی ئیسلامی، سیستەمی بەڕێوەبردن بوویە سیستەمی ویلایەت وەك لە سەردەمەکانی دەوڵەتی ئومەویو عەباسی کە زۆر نزیکە لە سیستەمی فیدراڵی ئێستا، ئەم وردکردنەوەیە بە ڕاستی بۆ دەرخستنی ئەو هەڵە زەقو بێ بنەمایانە کە هەندێك ئاڕاستەی دەکەن

بەرانبەر بە ئیسلامو پەیامە پیرۆزەکەی کە گوایە ئیسلام هیچ پەیوەست نییە بە سیاسەتەوە!! ئیسلام سیاسەتی تێکەڵکراوە!! ئیسلام بە سیاسی دەکرێت!، چونکە ئەوەی ئەم جۆرە تێڕوانینانە بڵاودەکاتەوە دەیەوێت گەورەترین بەڵگەنەویست لە مێژوو عەقڵی هاووڵاتیاندا بشێوێنێت!! گەر ئاڕاستەی دەسەڵاتی سیاسی جیهانی ئێستاو دۆخی تێکئالاوی ئەمرۆ نەبێت پێویست ناکات بگەڕێن بە شوێن بەڵگەی ئەوەدا کە ئایا ئیسلام دەوڵەتی هەبووە؟! یان ئیسلام هیچ پەیوەندییەکی لەگەڵ سیاسەتدا هەیە؟! چونکە ئەو کەسەی کەمێك لە مێژوو شارەزا بێت چاك دەزانێت نەك ئیسلا م خاوەن قەوارەو دەوڵەت بووە، بەڵکو یەکێك بووە لە گەورەترین هێزەکانی سەرزەوی‌ولەوکاتەدا دەوڵەتی ساسانی‌و دەوڵەتی ڕۆمانی‌و دەوڵەتە گچکەکانی تری دونیای کۆنترۆڵ کرد، دەوڵەتی ئیسلامی یەکەم هێزێك بووە لەسەر گۆی زەوی لە ڕووی هێزو دەسەڵاتی سیاسی‌و فراوانی سنوری جوگرافی کە لە مەغریبی عەرەبییەوە بۆ ناوجەرگەی چینی ئەمڕۆی لەژێردەستدا بووە،و لە باکورەوە لە ناوجەرگەی ڕووسیاوە تا دەریای عەربی‌و تاباشوری ئەفەریقا تاکە دەسەڵات بووەو کاروباری ئەم دەوڵەتە فراوانە ئیسلام سیستەمی بووەو موسڵمان بەڕێوەی بردووە کە ئێستا ئەو سنورە زیاتر لە (100) دەوڵەتی لیَ پێکهاتووە.

بەشی چوارەم

لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی تێڕوانینەکان

لەم تەوەرەیەدا گفتوگۆ لەسەر ئەو دیدو بۆچون و تێڕوانینانە دەکەین کە کراونەتە پاساو گوایە ئیسلام سیاسەتی تێدا نییە، یان ئیسلام سیاسەتی تێکەڵکراوە، یان ئەو بانگەشانەی هەن بۆ جیاکردنەوەی کاروباری سیاسی لە کاروباری ئاینی.

یەکەم:

هەندێك وادەبینن کە دەسەڵاتی ئیسلامیی یەك دەگرێتەوە لەگەڵ تیۆری دەسەڵاتی لاهوتیو تەفویزی خواییدا، ئەو دەسەڵاتەی کە بە ناوی خواوەندەوە حوکم دەکاتو گەلو هاووڵاتیان هیچ ڕۆڵێکیان نابێت لە بەڕێوەبردنو نەخشەو کاروباری ئەو دەوڵەتەدا، هەڵسوڕێنەرانی ئەو دەوڵەتە لەبەر ئەوەی بە ناوی خواوە قسەدەکەن، کەس بۆی نییە ململانێیا ن لەگەڵ بکات لەسەر دەسەڵاتو کەس ناتوانێت ڕەخنەیان لێ بگرێت یان لێپێچینەوەیان لەگەڵدا بکات.

ئەم تێڕوانینە لەگەڵ سەرەتاترین بیروڕاکانی ئیسلامدا یەکناگرێتەوەو پێچەوانەی بنەما جێگیرو هێڵە گشتییەکانی سیستەمی ئیسلامییە، چونکە هەر لە سەرەتای هاتنەکایەی ئیسلامەوە بیروڕای ئیسلامیی ڕەخنەی گرت لە سیستەمی تەفویزی خواییو حکومەتی لاهوتی، چونکە لەگەڵ بیروڕای موسڵماندا ناگونجێت، لەو کاتەشدا کۆمەڵە سیستەمێك هەبوون کە لەسەر بنەمای تەفویزی خواییو حوکمی لاهوتی بنیاتنرابوون، بەتایبەت ئەو دەوڵەتانەی لەسەر بنەمای ئاینی مەسیحی بوون وپێشتریش جوولەکە قەوارەی سیاسیی خۆیان هەبووە، وەك خوای گەورە دەفەرمویت: (اتَّخَذُواْ أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَاباً مِّن دُونِ اللّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُواْ إِلاَّ لِيَعْبُدُواْ إِلَـهاً وَاحِداً لاَّ إِلَـهَ إِلاَّ هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ) (التوبة: 31)، واتە: (زاناو عابیدەکانی خۆیان کردووە بە پەروەردگاری خۆیان لە بری خوای تاكو تەنها، هەروەها مەسیحی کوڕی مەریەمیشیان کردوەتە خوا، لە کاتێکدا فەرمانیان پێ نەدراوە بەوە، بەڵکو فەرمانیان پێکراوە کە خوای تاكو تەنها بپەرستن)، دەسەڵاتی سیاسی ئیسلامی زۆر جیاوازە لەگەڵ تیۆری تەفویزی خواییداو هەرگیز یەك ناگرێتەوە لەگەڵ دەسەڵاتی لاهوتیدا بەم بەڵگانەی خوارەوە:.

یەکەم: لە سیستەمی دەسەڵاتی ئیسلامییدا حاکمو خەلیفەو دەسەڵاتدار موقەدەس نینو وەك مرۆڤێك سەیر دەکرێن، هەڵەو کەمو کورتیشیان هەیە، ناتەواویشیان لێ بەدی دەکرێت وەك پێغەمبەرمان دەفەرمویت: (كل بني ادم خطاء وخير الخطائين التوابون)، واتە: (هەموو مرۆڤێك هەڵە دەکات، چاکترین ئەوکەسانەی کەوتونەتە هەڵەوە ئەوانەن پەشیما ن دەبنەوەو بەردەوام نابن لەسەر هەڵەکانیان)، بەڵام لە تیۆری لاهوتیو تەفویزی خواییدا حاکمو دەسەڵاتداران بە پیرۆز سەیر دەکرێتو خۆیان خستوەتە شوێن خواو بە ناوی خواوە قسەیان کردووە، بۆ نموونە لە هیندو میسرو ڕۆمانی کۆندا دەسەڵاتداران خۆیان خستووەتە جێگەی خوا،یان بە ناوی خواوە گوتاریانداوە، ئەو واقعەش خوای تاكو تەنها لە مێژووی میسری کۆندا بۆمان باس دەکات کە فیرعەونی میسر ڕایگەیاندووە بە گەلەکەی (فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى)، (النازعات: 24)، واتە: (وتی من پەروەردگاری هەرەگەورەتانم)، ئەمە بۆ ئەوەبووە کەس ڕەخنەی لێ نەگرێتو هیچ لێپێچینەوەو بەدواداچوونێك نەبێت لەگەڵ حاکمو دەسەڵاتداران، یان خۆیان کردووەتە واسیتە لە نێوان خواو خەڵکیدا، وایان لە خەڵکی حاڵی کردووە کە تەنها ئەوان لە قسەی خوا تێدەگەنو ئەوان قسەکانی خوا بەدن بە خەڵکی،و ئەمەش وایان لێ دەکات کە پلەیان لە خەڵکی تر جودا بێتو پلەو مەقامی تایبەتیان هەبێت لەلای خواوەند، لە سیاسەتی ئیسلامیدا هەموو مرۆڤەکان بەندەی خوان، تەنانەت لە قورئاندا ڕوون کراوەتەوە کە پێغەمبەر محمد ﷺ بەندەی خوایەو مرۆڤێکە وەك مرۆڤەکانی تر، (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَل لَّهُ عِوَجَا)، (الكهف: 1)، واتە: (هەموو سوپاسو ستایش بۆ ئەو پەروەردگارەی کە ناردوویەتە خوارەوە قورئان بۆ سەر بەندەی خۆی کە موحەمەدە، هیچ جۆرە لارییەکی تێدا دانەناوە)، لە ڕێزو پلەدا جیاوازی نییە لە نێوان حاکمو خەڵکی تر، (إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُم) (الحجرات: 13)، واتە: (بەڕێزترینتان لەلای خوا ئەوکەسەیە کە خۆی دەپارێزێت)، مەبەست جیاوازی نەکردنە لەسەر بنەڕەتی ڕەنگو پلەو نەژادو دەسەڵات، وە سەرنج دەدەین هەموو پێغەمبەران لە قورئاندا بە (عبد) بەندە ناویان هاتووە وەك باس لە پێغەمبەر ئەیوب دەکات (وَاذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ) (ص: 41)، واتە: (ئەی محمد باسی بەندەی ئێمە ئەیوبیان بۆ بکە)، تا خوای گەورە

بیسەلمێنێت کە پێغەمبەرانیش بەندەی خوان، هەرگیز پێغەمبەران بانگەشەی ئەوەیان نەکردووە کە خەڵك بیانپەرستێت، بەڵکو بانگەشەی خواناسیو پابەند بوونیان کردووە بەو پەیامەی خوای تاكو تەنها ناردوویەتی، (وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولاً أَنِ اعْبُدُواْ اللّهَ وَاجْتَنِبُواْ الطَّاغُوتَ) (النحل: 36)، واتە: (سوێند بەخوا لەناو هەموو گەلو میللەتێکدا پێغەمبەرێکمان ناردووە بەوەی کە تەنها خوا بپەرستنو دوور بکەونەوە لە هەر پەرستراوێکی تر)، تەنانەت لە قورئاندا ڕەخنە ئاڕاستەی محمد پێغەمبەر ﷺ کراوە، ئەمەش بۆ ئەوەیە تا خەڵك فێربێت کە پێغەمبەران لەگەڵ ئەوەشدا کە مەعصومنو بە بڕیاری خواو هەڵبژاردنی خوای گەورە، گوناهو تاوان ناکەن بەڵام شایستەی پەرستن نینو تەنها زاتێك کە بپەرسترێت خوای بەدەسەڵاتە، پێغەمبەران ئەركو کاریان گەیاندنو ڕاڤەکردنو ڕوونکردنەوەی پەیامەکەی خوایە، مەبەستیش لەوەدا ئەوەیە گەر پێغەمبەرێك لەو پلەوپایە بەرزەدا بە بەندە ناوببرێت وبە مرۆڤ سەیربکرێت نابێت بخرێتە پلەی خوایی، بێگومان خەڵکی تر هەرگیز شایستەی ئەو پلەوپایە نابێت کە پێغەمبەران هەیانە هەرچەندە تواناو زانیاریو دەسەڵاتیشی هەبێت، لە تیۆری ئیسلامیدا تەنها پێغەمبەر مەعصومەو هەموو کەسێك قسەو گوفتاری لێ وەردەگیرێتو ڕەت دەکرێتەوە تەنها پێغەمبەر نەبێت، کەواتە: لە بیروڕای ئیسلامدا دەسەڵاتدارو سەرۆکەکان تەقدیس ناکرێنو وەك بەندەو مرۆڤێك سەیردەکرێن، بۆ سەلماندنی ئەمەش کاتێك ئەبوبەکر بوو بە جێنشینی پێغەمبەر ﷺ، یەکەم وتاری ئەوەبوو وتی: "کراوم بە سەرۆكو گەورەتانو چاکترینیشتان نیم، گەر چاکەم ئەنجامدا هاوکاریو پشتگیریم بکەنو گەر خراپەو ناڕەوایم ئەنجامدا ڕێکم بکەنەوەو دەستم بگرن"، حاکم لە ئیسلامدا مرۆڤێکەو هەڵبژێراوە بۆ ڕاپەڕاندنی کارەکانی خەڵکی، گەر بە شێوەیەکی چاكو ڕێکوپێك هەڵنەستێت ئەوا لە قیامەتدا سزای لەسەر وەردەگرێت ، (وَلاَ تَحْسَبَنَّ اللّهَ غَافِلاً عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الأَبْصَارُ) (ابراهیم: 42)، واتە: (وا مەزانە خوا بێ ئاگایە لەوەی کە ستەمکاران دەیکەن، بێگومان خوا دوایان دەخات بۆ ڕۆژێك کە چاوەکان تێیدا ئەبلەق دەبنو ناتوقێن لە ترسان)، چونکە لە ئیسلامدا بەرپرسیارێتی تەکلیفو کارکردنە نەك تەشریفو خۆخزمەتکردن بێت، بۆ هەموو هاووڵاتیانو کارمەندو فەرمانبەرێکی ئەو وڵاتە هەیە ڕەخنە بگرێت لە دەسەڵاتداران بە ئاشکراو بێ بەدوادا هاتنی تۆڵەو حەق لێ کردنەوە، ئەوەش بنەمایەکی گرنگی حاکمو دەسەڵاتدارانی ئیسلام بووە لە ڕابردوودا، وەك پێغەمبەری خوا ﷺ فەرموویەتی: (من رای منکم منکرا فلیغیره بیده ومن لم یستطع فبلسانه ومن لم یستطع فبقلبه وذالك اضعف الایمان)، واتە: (هەریەك لە ئێوە گەر خراپەو ناڕەواییەکتان دی هەوڵی بۆبدەن بیگۆڕن بە دەست، گەر بۆی نەلوا بە زوبان، گەر بۆی نەلوا بە دڵ، ئەوەش نزمترین پلەی بڕواداریە) کە ئەمەش پێچەوانەی سیستەمی تەفویزی خواییە کە بەهیچ جۆرێك بوار نییە بۆ هاووڵاتییان ڕەخنەو تیبینی خۆیان هەبێت سەبارەت بە کاروباری دەسەڵاتو کاروباری وڵات.

دووەم: لە دەسەڵاتی ئیسلامیدا حاکمو خەلیفە لادەدرێت گەر یەکێك لە هۆکارەکانی لادان دروست بوو وەك: نەخۆشی، فاسق بوون، هەڵگەڕانەوە لە ئیسلام، بەدیل گیرانی، بەڵام لە حوکمی لاهوتیدا لادانو لابردن نییەو حاکم خۆی حوکمی ڕەها دەکاتو کەس بۆی نییە دەست وەرداتە کاروباری دەسەڵات، چونکە لە پرۆژەی دەسەڵاتی ئیسلامیدا کەسێك نییە ناوی (خلیفة الله) بێت، کە بۆ هیچ دەزگا و تاکێك نەبێت ئەو کەسە لابدات لە پلەی دەسەڵاتدا، وەك ئیبن خەلدون دەڵێت: ئەم بنەمایە لەلایەن یەکەم خەلیفەی پێغەمبەرەوە ئەبوبەکری صدیق (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) ڕاگەیەنراو جێگیری کرد ، ئەویش بەوەی کە کاتێك بەیعەتی پێکرا قەدەغەی کرد لە گەلەکەی کە پێی بلێن (خلیفة الله)، بەڵکو وتی: (من جێنشینی خوا نیم، بەڵام جێنشینی پێغەمبەری خوام ﷺ)، ئەم بنەمایەش خاڵی جیاکەرەوەی نێوان پرۆسەی دەسەڵاتی ئیسلامی و تیۆری تەفویزی خواییە، چونکە سەرۆك یان خەلیفە جێنشینی پێغەمبەر ﷺ بێت ئەرکی ئەوەندەیە کە پارێزگاری لە دینو گوزەرانی خەڵکی بکات، خزمەتگوزاری پێشکەش بکات، نەك بە ناوی خواوەو لە جێی خوا قسە بکاتو کەس بۆی نەبێت قسە لە قسەیدا بکاتو کەس نەتوانێت بیگۆڕێت، خوا کەس دیاری ناکات بۆ سەرۆکایەتی خەڵك، ئەوە کارێکە پەیوەستە بە میللەت خۆیەوە، لە پرۆسەی سیاسیی ئیسلامییدا دەستنیشانکردنی سەرۆكو خەلیفە بریتیە لە گرێبەستێکی وەکالەت کردن، واتە ئەو سەرۆكو فەرماندەیە دەبێتە وەکیلی خەڵکی بۆ جێبەجێکردنو پارێزگاری کردن لە

دین‌و ژینیان، نەك ببێتە خاوەنیان یان ببێتە خواو جێنشینی خوا، گرێبەستی وەكالەش گرێبەستێكی مەرجدارە بەو مەرجانەی كە دەستنیشان دەكرێت لە نێوان حاكم‌و گەلدا، دەبێت هەڵسووكەوت‌و مومارەسەی كاروباری دەسەڵات بەپێی ئەو مەرج‌و خواستانە بێت كە لە گرێبەستەكەدا هاتوون، چونكە گرێبەستی وەكالەت كردن بریتیە لە هەڵسووكەوت كردنی حاكم كە نوێنەرە بە مۆڵەتی وەكیلەلەكەی كە گەل‌و جەماوەرە، نەك خۆكردنە خاوەن‌و بڕیار بەدەستی ڕەهاو بێ كۆت‌و بێ سنور، هەروەها ئەم گرێبەستەش كاتییەو مەرجدارەو ملكەچە بۆ چاودێری گەل‌و میللەت، هەر كات گەل هەستی كرد نوێنەرەكەی دەیەوێت یان بە نیازە لە مەرجەكانی گرێبەستەكە لابدات یان سنور ببەزێنێت بۆی هەیە ئەو گرێبەستە هەڵوەشێنێتەوەو ئەو نوێنەرە بگۆڕێت‌و لایبدات، گەل‌و جەماوەر بۆی هەیە لێپرسینەوەوو لێكۆڵینەوە بكات لەگەل سەرۆك‌و دەسەڵاتدارێكدا لە كاتێكدا سنور دەشكێنێت‌و لە مەرج‌و بڕگەكانی ئەو گرێبەستە زیاتر یان كەمتر هەنگاوی نابێت، بۆئەم مەبەستەش شارەزایان‌و زانایانی ئیسلام كۆڕان لەسەر ئەوەی كە حاكم‌و سەرۆك وەكیلی گەل‌و نەتەوەیەو ملكەچە بۆ چاودێری ئەو گەلەو جەماوەرە، ئەویش دەسەڵاتی دانان‌و لادان‌و موحاسەبەكردن‌و لێكۆڵینەوەو ئامۆژگاری هەیە، ئەم دیدو بۆچوونەش سوودو بەرژەوەندی زۆرتری میللەتی تێدایە تا تیۆری گرێبەستی كۆمەڵایەتی كە زانایانی كۆمەڵناسی (جان جاك ڕۆسۆو هۆبز ولۆك) بانگەشەیان بۆكردووە، چونكە لە گرێبەستی كۆمەڵایەتێدا دەبێت، گەل لە هەندێك مافی خۆی وازبهێنێت‌و دەست بەرداری هەندێك لە ئازادییەكانی خۆی ببێت لە پێناو حاكم‌و فەرماندەدا تا بە ئەركەكانی خۆی هەستێت، بەڵام لە ئیسلامدا گەل واز لە هیچ لە مافەكانی ناهێنێت‌و دەستبەرداری هیچ خواست‌و ئازادییەك نابێت، بەڵكو سەرۆكایەتی لە ئیسلامدا ئەرك‌و واجبێكە دەبێت جێبەجێ بكرێت نەك دەستكەوتێك بێت لە بەرانبەر ئەو ئەركەدا هەندێك سوودو بەرژەوەندی ماددی یان مەعنەوی بەدەست بهێنێت، وە لە هەمان كاتدا گەل‌و جەماوەریش ڕێزو گوێڕایەڵی‌و پارێزگاری سەرۆك‌و خەلیفەكەی دەكات بە ئەرك‌و واجبیی خۆی دەزانێت نەك هەندێك مافی خۆی بێت‌و بە خشیبێتیە حاكم‌و سەرۆك.

سێیەم: لە حوكمی لاهوتیدا سەروەری تەنها بۆ حاكم‌و سەرۆكە، بەڵام لە ئیسلامدا سەروەری بۆ دینی خوایە نەك بۆ حاكم‌و خەلیفە، واتە لە حوكمی لاهوتیدا دەبێت بڕیارو قسەو ڕێنمایی سەرۆك جێبەجێ بكرێت‌و كەسیش بۆی نییە ڕەخنەو پێشنیارو ململانێ بكات، چونكە قسەی حاكم‌و دەسەڵاتدار لە سیستەمی لاهوتیدا قسەو گوفتاری خواوەندە، دەبێت هەمووی ملكەچ بێت، بەڵام لە دەسەڵاتی ئیسلامییدا سەروەری بۆ تاك‌و دەستەی دەسەڵات نییە، بەڵكو دەگەڕێتەوە بۆ ئەو دین‌و بەرنامەیە كە خوا ناردویەتی وەك لە قورئاندا ئاماژەی پێكردووە (إِنِ الْحُكْمُ إِلاَّ لِلّه) (الانعام: 57)، واتە: (فەرمانڕەوایی تەنها بۆ خوایە)، سەروەرییش كە دەوترێت تەنها بۆ شەریعەتە بۆ ئەوەیە ئەو دەوڵەتە ببێتە دەوڵەتێكی دەستووری‌و سەرچاوەیەك هەبێت هەموو لایەك بۆی بگەڕێتەوە لە كاتی ناكۆكیدا، ئەو سەرچاوەیە ببێتە بنەڕەت‌و بناغە بۆ هەموو دەسەڵاتەكان، چونكە دەبێت دەوڵەت سەرچاوەیەكی خۆی هەبێت كە كەس نەتوانێت پێشێلكاری تێدا بكات‌و هەمووی ملكەچی بێت بە حاكم‌و گەل‌و هاووڵاتیانەوە، بە تایبەت كە كێشەو ناكۆكییەك دروست دەبێت لە نێوان دەسەڵات‌و دەزگاكاندا، بەڵام لە دەسەڵاتەكانی تردا ئەو سەروەرییە دەگەڕێتەوە بۆ تاكێك یان دەستەیەك، بۆ نموونە لە دەستوری شانشینی ئۆردونیدا لە ماددەی (30)دا هاتووە (پادشا سەرۆكی دەوڵەتەو پارێزراوە لە هەموو بەرپرسیاریەتێك‌و بەدواداچوونێك)، یان لە دەستووری مەغریبیدا لە ماددەی (23)دا هاتووە كە (كەسایەتی پادشا موقەدەس‌و پلەوپایەو ڕێزی لەكەدار ناكرێت بە هیچ شێوەیەك)، لە دەستووری فەرەنسی ساڵی 1957دا هاتووە: "كە سەرۆك كۆمار نابێت لێ پێچینەوەی لەگەڵدا بكرێت بۆ هەركارێك كە ئەنجامی دەدات تەنها لە كاتی (الخیانة العظمی)دا نەبێت"، لێرەدا سەرنج دەدەین كە لە سیستەمەكانی تردا ئەو پیرۆزی‌و تەقدیسە دراوەتە كەسێك یان دەستەیەك، بوار نادرێت لێپێچینەوەی لەگەڵدا بكرێت، یاسای بەسەردا ناچەسپێت، بەڵام لە ئیسلامدا هەموو كەسێك بە فەرمانڕەواشەوە بەرپرسیارەو یاسای بەسەردا دەچەسپێت‌و ڕەخنەشی لێ دەگیرێت، سەروەری بۆ ئیسلام مەبەست ئەوەنییە كە ڕەخنە لە ئیجتیهادو بیرو ڕاو فەتوای زانایانی ئیسلامی نەگیرێت، بەڵكو ڕەخنەگرتن‌و قسەكردن لە كاری دەسەڵاتداراندا ئاسایی

بووه، بەڵگە لەسەر ئەو ڕاستییە عومەری کوڕی خەتتاب ڕەحمەتی خوای لێ بێت، وتوویەتی: (رحم الله من أهدى اليَنا عيوبنا) واتە: (بەر بەخشندەیی خوا بکەوێت هەرکەس ناتەواوی‌و هەڵەی ئێمە دەزانێت‌و نیشانمان دەدات)، تەنانەت ڕاگەیاندن‌و ئاگادارکردنەوەی هەڵەو ڕەخنەو کەمو کورتییەکان بە دیاری بۆ بردن ئاماژەی پێکردووە کە ئەمەش هاندانێکە بۆ تاکەکان کە سڵ نەکەنەوە لە دەربڕین‌و دەستنیشانکردنی هەڵەکان، پاشان دووپاتی کردووەتەوە ئەو کەسەی بەو ئەرکە هەڵدەستێت دوعای بۆ دەکات، هیوا دەخوازێت و داوا دەکات کە بەر ڕەحمەتی خوا بکەوێت، لەڕووی کرداریشەوە ڕەخنە نەگرتن لە ئیسلامدا سنوری زۆر تەسکە کە تەنها ئەو دەقانە دەگرێتەوە کە قەتعین‌و زۆرتر لە بواری عەقیدەو ئیمان‌و دروشمەکانی خواناسیدان، کە ئەوانیش کۆمەڵە دەقێکی سنوردارو دیارییە لە قورئان‌و فەرمودەدا دەستنیشان کراون کە ئەمانە دەق‌و بەڵگەی براوەن،و دەبێت هەموو مرۆڤەکان پێوەی پابەند بن‌و لە بواری ئیجتیهادو لێکۆڵینەوە دەرەچن، ئەم دەقانەش لە مەسەلەی دەسەڵاتی سیاسیدا زۆر کەمە، لەو سنورە بترازێت خەڵك بەگشتی "فەرمانڕەواو هاوولاتیان" ئەوانەی لە دەسەلاتن‌و ئەوانەی ئۆپۆزیسیۆنن بۆیان هەیە ڕای خۆیان بڵێن‌و ڕەخنەش بگرن‌و ڕای هەمە چەشنە هەبێت، جیاواز لەوەی کە دەسەڵات دەیڵێت یان بڕیاری لەسەر دەدات. نموونە لەسەر ڕەخنەگرتنیش لە حاکم‌و دەسەڵاتداران لە کاتێکدا عومەری کوڕی خەتاب خەلیفەی دووەمی پێغەمبەر ﷺ بوو، فەتوایدا لە یاسایەکی باری کە سێتیدا سەبارەت بە دەستنیشانکردن‌و سنوردانانێك بۆ مارەیی ئافرەت، بەلام ئافرەتێك هەستایەوەو ڕەخنەی لە فتواو بڕیارەکەی عومەری کوڕی خەتاب گرت‌و ڕایگەیاند کە ئەو فەتوایەی خەلیفە پێچەوانەی دەقێکی قورئانە، عومەری کوڕی خەتاب کە هەستی کرد هەڵەی کردووە زۆر ڕاشکاوانە ڕایگەیاند کە عومەر هەڵەی کردووەو ئەو ئافرەتە ڕاستی کردووەو فتواکەی ئەو دروست‌و تەواوە، وە زۆربوونی قوتابخانە فیکری‌و فیقهییەکان لەم ڕوانگەیەوە سەرچاوەی گرتووە لەبەر ئەوەی کە زۆرێك لە دەقەکانی قورئان (ظني)ن و بواری ئیجتیهادو ڕای جیاجیای تێدایە. مەبەست لەسەروەری بۆ شەریعەت ئەوە نییە کە خەڵك بۆی نەبێت قسە لەقسەو فەتوای زانایانی ئیسلامی‌و فوقەهاکانی بکات، هەرچۆن لە دینی مە سیحی وجوولەکەکاندا هەیە، کەس بۆی نییە قسە لە گوتارو فەتوای پاپاو قە شەو کاهینەکان بکات، مەبەست لە سەروەی لە ئیسلامدا بۆ دەقەکانی قورئان‌و سوننەتە نەك ئەو کەسانەی هەڵدەستن بە راڤەو شیکردنەوەی دەقەکان .

چوارەم: لە حوکمی لاهوتیدا دەسەڵاتی ڕەها بۆ حاکمەو تەنها خۆی بڕیاربەدەست‌و خۆی سەرچاوەی بڕیارو دەسەلاتەکانە، بەلام لە ئیسلامدا سەرچاوەی دەسەڵات گەلەو سەرۆك دەبێت بۆ کاروبارەکانی دەوڵەت بگەڕێتەوە بۆ لای گەل‌و هاوولاتیان، ئەو بنەمایانەش کە ئەمە دەسەلمێنن ئەوەیە کە سەرۆك‌و دەسەڵاتدار لە سیستەمی ئیسلامیدا دەبێت بە هەڵبژاردن بێت‌و خەڵك ڕەزامەندی دەربڕێت لە سەرئەوەی کە ئەو سەرۆکە فەرمانڕەوایەتییان بکات، "جگە لەوەش دەبێت دەسەلاتدار ئەنجومەنی ڕاوێژی هەبێت‌و نابێت بە تاکڕەوانە حوکم بەڕێوە بەرێت ، ئەو ئەنجومەنەش دەبێت بە هەڵبژاردن دەستنیشان بکرێن‌و لە لایەن جەماوەرەوە هەڵدەبژێردرێت"، بەڵگەشمان لەسەر ئەوە پێغەمبەر بۆ نوێنەرایەتی خەڵکی مەدینە لە بەیعەی عەقەبەی دووەمدا فەرمووی دوانزە نەقیبم لە نێوان خۆتاندا بۆ هەڵبژێرن، لە پاشاندا ئەو دوانزە کەسە بوونە نوێنەرانی ئەنصارو لە کاروبارەگشتیەکاندا پرس‌و ڕا دەکرا بە و دوانزە نوێنەرە کە خۆیان هەڵیان بژاردبوو، بەلام هەندێك جارو بۆ هەندێك کاروبار پێویستی بە ڕیفراندۆمی گشتی هەبوو کە دەبوایە پرس بکرێت بەجەماوەر، نموونەش لەسەر ئەمە هەڵبژاردنی (عوسمانی کوڕی عەفان)ە کە کاتێك عومەری کوری خەتتاب هەولی تیرۆر کردنی درا پێش شەهیدبوونی شەش کەسی دەستنیشان کرد (عوسمانی کوری عەففان، عەبدوڕڕەحمانی کوڕی عەوف، عەلی کوری ئەبو تالیب، سەعدی کوڕی ئەبو وەقاص، زوبێری کوڕی عەوام، تەلحەی کوڕی عوبێدوڵلا)وە پێی ڕاگەیاندن کە بە پرس‌و ڕاوێژ لەناو خۆیانداو لەناو خەڵکیدا یەکێك هەڵبژێرن لەو شەش کەسە بۆ جێنشینی عومەری کوڕی خەتتاب، پاش ئەوەی لەناو خۆیاندا پرس‌و ڕایان کرد دوو کەس دەستنیشان کران (عوسمانی کوری عەففان)، (عەلی کوڕی ئەبو تالیب)، وەك پاڵێوراو بۆ ئەو پۆستە. پاشان عەبدوڕڕەحمانی کوڕی عەوف هەستا سێ شەوو سێ ڕۆژ پرس‌و ڕای بە خەڵك کرد، کە ئایا

عوسمانی کوڕی عەففان شیاوترە بۆ خەلیفایەتی یان عەلی کوڕی ئەبو تالیبو لە پرسو ڕاکەیشیدا ئافرەتانی بەشدار کردووە.

دیاردەیەکی تر کە دەیسەلمێنێت دەسەڵاتی ئیسلامی دەبێت بگەڕێتەوە بۆ گەلو جەماوەر، ئەوەیە کە لە هەرکاتێکدا دەسەڵاتدار لە کاروباری خۆیدا کەمتەرخەمی کرد یان دەسەڵاتو بڕیاری لە خۆیدا یان بنەماڵەیەکدا سنوردار کرد، گەل بۆیان هەیە لە ڕێگەی ئامۆژگاریو ڕێنماییەوە هەوڵی چاکسازی بدەن (وَلْتَكُن مِّنكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ) (ال عمران: 104)، واتە: (با لە نێو ئێوەدا کۆمەڵێك ببێت بانگەواز بکەن بۆ چاکەخوازی وفەرمان بدەن بە هەموو چاکەیەك و ڕێگری بکەن لە هەموو خراپە یەك)، گەر بە ئامۆژگاریو گفتوگۆ چاك نەکرا ئەوا بە کردار دەبێت هەوڵی لادانی بدەن، (من رِاي منكم منكرا فليَغيره بيده و ان لم يستطع فبلسانه و ان لم يستطع فبقلبه و ذالك أضعف الايمان)، کە ئەویش بەو ڕێگایانەی کە گونجاوەو لە توانای گەلدا هەبێت وەك خۆپێشاندانو مانگرتنو لادان بەپێی دەستوور، هەروەها گەل دەتوانێت ئەو سەرۆكو فەرمانڕەوایە لابداتو بیگۆڕێت گەر پێویستی بە شۆڕشیش کرد، بە مەرجێك زیانو خەسارەتی شۆڕشەکە کەمتر بێت لە ستەمو زیانەکانی فەرمانڕەواکان، لە ئیسلامدا دەسەڵات تاپۆ ناکرێت بۆ بنەماڵەو دەستەو تاقمێك، وە بۆ سەلماندنی ئەمەش زۆرێك لە شۆڕشەکان کە لە مێژوودا ئەنجامدراون بۆ گەڕانەوەی شەرعییەتی دەسەڵات بووە بۆ گەل، هەوڵدان بووە بۆ لادانی ئەو دەسەڵاتدارانەی کە دەستیان داوەتە ستەمو خراپەکاری لەگەڵ گەلو نەتەوەکانیانو لەسەر بنەمای سیستەمی ئیسلامی فەرمانڕەوایەتیان نەکردووە، وەك شۆڕشی حوسەینی کوڕی عەلی دژی دەسەڵاتی یەزەیدی کوڕی مەعاویە، شۆڕشی عبداللە ی کوری ئەشعەس دژی دەسەڵاتی حەجاجی کوڕی یوسفی سەقەفی، شۆڕشی عەبدوڵڵای کوڕی زوبێر دژی دەسەڵاتی عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان، بێگومان لەم شۆڕشانەشدا سەدان کەس بوونەتە قوربانیو خوێنیان ڕشتووە لە پێناو گەڕانەوەی شەرعییەتی دەسەڵات بەو شێوەی سیستەمی ئیسلامی داوای دەکات کە بریتییە لە گەڕانەوەی دەسەڵات بۆ گەل.

پێنجەم: لە حوکمی لاهوتیدا هیچ چاودێریو بە دواداچوونێك نییە بەرانبەر بە کارەکانی حاکمو سەرۆك بەڵام لە دەسەڵاتی ئیسلامیدا حاکم چاودێری دەکرێت لە چەند بوارێکو لە چەند لایەنێکەوە وەك:

. چاودێریکردنی لە لایەن پەروەرگارەوەو هەستکردن بەو چاودێرییەو قەناعەت بوون بەوەی لێپرسینەوەو بەدواداچوون هەیە لە ڕۆژی قیامەتدا ئەمەش وادەکات لە فەرمانڕەوا کە هەست بکات چاودێری کراوە بە هەمیشەییو لە هەموو شوێنێکدا. گەر کەسیان لەگەڵ بێت یان بەتەنها بن وەك لە قورئانداهاتووە (إِنَّ اللّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيباً) (النساء: 1)، واتە: (بە ڕاستی خوا هەمیشە چاودێر بووە بەسەرتانەوە).

– چاودێریکردنی لە لایەن دەسەڵاتی تەشریعییەوە کە بۆیان هەیە سەرۆك موحاسەبە بکەنو لایبدەن گەرکارو ئەرکەکانی بە شێوەیەکی تەواو نەکرد.

–چاودێری لە لایەن دەستەی فەرماندان بە چاکەو ڕێگرتن لە خراپە، کە یەکێکە لە دەزگا گرنگو چاودێرییەکانی دەسەڵاتی ئیسلامیو کارەکانی بریتییە لە چاودێری سەرۆكو دەسەڵاتە جیاجیاکان لە سیستەمی دەسەڵاتی ئیسلامیدا، زۆرجار ئەم دەزگایە بە هەڵەو ناتەواوی خراوەتەڕوو کە گوایە کاریان تەنها بۆ فەرماندان بە چاکەو ڕێگرتن لە خراپەی هەژارو هاووڵاتیانە، یان ئەوانەی کە پلەو پایەیان نییە لە کۆمەڵگادا، یان وەك دەزگایەکی سیخوڕی بەسەر خەڵکییەوە خراوەتە ڕوو، بەڵام ئەم دیدو بۆچوونانە هەڵبەستراوە و ڕاستییەکان شێوێنراوە، چونکە ئەم دەزگایە دەزگای چاودێرییە بەسەر دەسەڵاتدارانو دەزگاکانی حکومەتو پاشان بەسەر هاووڵاتیان وخەڵکی بە شێوەیەکی گشتی.

– چاودێری گشتیو ڕەها کە ئەویش بۆ هەموو هاووڵاتییەکی سادەو بێ پلەو پایە دەرگا والآیە کە ڕەخنەو پێشنیارو گلەیی خۆی بگەیەنێتە سەرۆك، بەڵام بە میکانیزمو شێوازێکی یاسایی، وە عومەری کوڕی خەتاب ئەم بنەماییەی کردە بنەمایەکی کاری سەرۆکایەتیو وتوویەتی: "ڕەحمەتی خوا لەو کەسەی کە هەڵەو ناتەواوییەکانم بە دیاری بۆ دێنێت)، وە نەبوونی چاودێریو بواردان بە ڕەخنە وایکردووە لە حوکمی لاهوتی کە ببێتە حوکمی تاكو دکتاتۆری، چونکە بوونی

چاودێری ڕاستو دروست ڕێگری دەکات لە دروستبوونی حوکمی دیکتاتۆریو تاکڕەوی، بۆ ئەومەبەستەش ئیسلام چەندین ڕێو شوێنی داناوە بۆ چاودێریکردنی دەسەڵاتو سەرۆکو دەزگا جۆربەجۆرەکانی دەسەڵاتی سیاسی، واتە: دەسەڵاتی ئیسلامی هەر لەبنەڕەتدا لەسەر کۆمەڵێك دامو دەزگاو دامەزراوە پێکدێت (دولة المؤسسات)ە بێ گوێدانە ئەو کەسایەتییانەی دەوڵەت بەڕێوە دەبەن، چونکە سەرەتای تاکڕەویو دکتاتۆریەت لە دەوڵەتێکەوە دروست دەبێت کە زیاتر حساب بۆ کەسایەتییەکان بکرێت نەك دامەزراوەکان، یەکێك لە دامەزراوە گرنگەکانی دەسەڵاتی ئیسلامی بریتیە لە دامەزراوەی چاودێری کردنی کاری دەسەڵاتو حاکمو کاربەدەستان بە شێوەیەکی گشتی.

حەوتەم: لە حکومەتی لاهوتیدا دەستوور بوونی نییە، بەڵکو حاکم خۆی دەستوورو خۆی سەرچاوەی دەستوورە، چونکە خۆی یان بە خوا دەزانێت یان بە جێگری خوا خۆی ناساندووە، بەڵام لە دەسەڵاتی ئیسلامییدا دەستوور بە یەکێك لە سیماو دیاردە سەرەکییەکانی ئەو دەوڵەتە دادەنرێت، بوونی دەستور بە یەکێك لە ئەرکە گرنگەکانی حاکم دادەنرێت کە پێویستە ئەو دەسەڵاتەی کە هەیەتی سەرچاوەی گرتبێت لە دەستوورەوە، هەرچۆن پێغەمبەری خوا ﷺ لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەت لە شاری مەدینەو لەگەڵ دروستکردنی مزگەوت و پێکهێنانی برایەتی نێوان ئەنسارو کۆچەرییەکان، لە ئەنجامی پەیماننامە بەستن لە نێوان ئەو دەسەڵاتەو جوولەکەکانی شاری مەدینەو بێباوەڕەکانیدا هەستا بە نووسینەوەی دەستوورێكو هەڵواسینی لە شاری مەدینەدا، بۆ ئەوەی هەموولایەك ئەركو مافو سنوری دەسەڵاتەکان بزانێت، چونکە ئیسلام هاتووە بۆ ئەوەی دەوڵەتی یاساییو دەستووری دامەزرێنێت، هاتووە دەسەڵاتێك بنیاد بنێت لەسەر بناغەی دامودەزگاو دامەزراوەکان کار بکات نەك لەسەر تەقدیسکردنی تاكو پیرۆز ڕاگرتنی بنەماڵەو دەستەیەك، بەڵکو دەیەوێت کارەکان لەسەر بنەمای دامەزراوەیی (مؤسسات) بڕواتو تاكو دەستە دەستێوەردانیان نەبێتو مەزاجو بەرژەوەندیو ئیجتهادی تاك کاریگەری لەسەر دروست نەکات، هەروەك دکتۆر منیر بەیاتی لە کتێبی (الدولة القانونية والنظام السياسي الاسلامي)دا دەڵێت: (لە کاتێکدا ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەڕاستیدا دەژیان لە ژێر سایەی دەسەڵاتی تاك کە حاکم بە تەنها دەسەڵاتی ڕەهاو بێ سنورو بێ چاودێر بوو، مامەڵەی بە مرۆڤەکانەوە دەکرد هەرچۆن بیویستایە، مرۆڤەکان ئازادیو مافیان نەبوو لە لایەن دەوڵەتەوە، گەل لە بەرانبەر دەوڵەتەوە هیچ بوونێکی نەبوو، لەو کاتەدا بیرۆکەی مەشروعییەتو ملکەچبوونی دەوڵەت بۆ دەستوورو یاسا دانی پێدا نەدەنرا، دەسەڵاتی یاسایی خەونێك بوو لە خەونە ئەستەمەکان کە بێتە دی، لەوکاتەدا پێغەمبەر یەکەم دەوڵەتی یاساییو دەستوری دامەزراند لە شاری مەدینە،وە هەروەها لە پاش ئەویش لە لایەن خەلیفە ڕاشیدییەکانەوە ئەو دەسەڵاتە لەسەر بنەمای دەستوور بەردەوام بوو،وە ملکەچ بوو بۆ هەموو جۆرە چاودێرییەکانو مافو ئازادییەکانی دەستنیشان کردبوو، دەسەڵاتی ڕەهای نەهێشتبوو بۆ هیچ کەسو دەزگایەك) هەندێك لە زانایانی دەستوریی بە هەڵە ئاماژە بە مێژووی یەکەم دەستوری نووسراو دەکەن، دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کە لە ساڵی 1787ز نووسراوەتەوە بە یەکەم دەستووری نووسراو دادەنێن، بەڵام لە ڕاستیدا یەکەم دەستووری نووسراو ئەوەیە مێژوونووسان دووپاتیان کردووەتەوە (شەریعەتی ئۆرنمۆ) بە یەکەم دەستوری نووسراوو کۆکراوە دادەنرێت کە تائێستا دۆزرابێتەوە کە لە لایەن پاشای شاری (اور) دانراوەو بە ناوی خۆیەوە ناوبانگی دەرکردووە، هەروەها دەستووری ئیسلامی کە لەلایەن پێغەمبەرەوە ﷺ داڕێژراوەو بە (صحيفة) ناوبراوە زیاتر لە چەند سەدەیەك پێش دەستووری ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا نووسراوەتەوەو بنەماکانی دەسەڵاتو ئەركو مافەکانی حاکمو هاووڵاتیانی لە خۆگرتووە، بەڵام زۆر جارو لە لایەن زۆرێك لە نووسەرانەوە بە هەڵە دەستوری ئەمەریکی ناو دەبرێت بە یەکەم دەستوری نووسراو، وەك لە سەرەتاوە ئاماژەشمان پێکرد کە قورئان یەکەم سەرچاوەی ئەو دەستوورەیە، پاشان سوننەتی پێغەمبەر ﷺ کە بە شێوەی کۆمەڵە بنەمایەکی گشتی بابەتەکانی دەسەڵاتو حاکمو چۆنییەتی دیاریکردنو لادانیان، وسیستەمەکانی جەنگو ئاشتیو سنوری دەسەڵاتی تەشریعیو تەنفیزیو دادوەری دەستنیشان دەکات، ئازادی تاكو هاووڵاتیانو مافو ئەرکی هەریەکە لە حاکمو کۆمەڵگاو کەمینە ئایینیەکان دیاری دەکات، لە پاش ئەو دوو سەرچاوە یەش چەندین سەرچاوەی تری دەستور دانراوە لە لایەن زانایانو بیریارانی

ئیسلامییەوە کە هەندێکیان زانایان کۆڕان لە سەری، هەندێکی تریان ڕا جیایی لەسەرە بەڵام دەتوانرێت کاری پێبکرێت و سوودی لێوەربگیرێت وەك سەرچاوەیەکی پاشکۆیی بۆ دەوڵەمەندکردنی ئەو دەستورە، گرنگترین ئەو سەرچاوانەش بریتییە لە (ئیجماع، قیاس، عورف، ئیستحسان، وتەی هاوەڵانی پێغەمبەر ﷺ، مەصلحەت، سەدی زەریعە، شەرعی پێش ئیسلام).

دووەم:

هەندێك کە قووڵ نەبوونەتەوە لە دەقاکانی ئیسلام دەڵێن:

سیاسەت تێکهەڵکێشکراوە لەگەڵ ئیسلامداو سیاسەت بنەمایەکی پتەوی لە دەقەکانی قورئان یان فەرمووەدەدا نییەو تەنها چەند دەقێك هەیە کە وەك پێشنیاز وایە لە بواری ئاکاری سیاسی، بنەماکانی دەسەڵاتی سیاسی بوونی نییە لە ئیسلامداو لە قورئاندا ڕێنمایی ژیانێکی سیاسی تێدا بەدی ناکرێت!!.

وەك لە تەوەرەی سەرچاوەکاندا ئاماژەمان پیکردکە قورئان سەرچاوەیەکی سەرەکی دەستورو پرۆگرامی ئیسلامە، بەڵام تەنها هێڵە گشتییەکان باس دەکات و ناڕواتە نێو ووردەکارییەکانی کاری سیاسی وچۆنیەتی پیادەکردنی سیاسەت، ئەمەش یەکێکە لە خەسڵەتە بنەڕەتییەکانی دەستوری هەموو وڵاتان کە کورتی و پوختەیی بووەتە سیمای سەرەکی دەستوورەکانی دوونیا، وەزۆرترینیان لە کۆمەڵە ماددەو بڕگەیەکی کەم پێکهاتوون و بۆ هەموو مەسەلەیەك تەنها بە دەقێك یان چەند دەقێك ئاماژە بەو بابەتە دەکەن و تەنها هێڵی گشتی و چواچێوەیەك دیاری دەکات بۆ ئەوەی لەو دەقەوە دەسەڵاتی تەشریعی (قوانین دەربکات)و لەپاش ئەوانیش دەسەڵاتی تەنفیزی (انظمة و تعلیمات) دەربکات، واتە قورئان ئەو چوارچێوەیە کە سنورێکی دیاریکراوی هەیەو دەسەڵاتە جیاجیاکان لەو چوارچێوەیەدا دەتوانن تێیدا بجووڵێن و بەپێی داخوازی و پێداویستی ڕۆژانە بڕیاری نوێ دەربکەن، قورئان لەبەر ئەوەی پەیامە بۆ هەموو مرۆڤایەتی و بۆ گشت سەردەم و قۆناغێك تەنها سنورو چوارچێوەیەکی گشتی دیاری کردووە بۆ دەسەڵات، لەسۆنگەی ئەو چوارچیوەیەوە ئازادی و بواری داوە بە گەلان کە چۆن بەلایانەوە چاك و بەسوود بێت بۆ خۆیان، دەتوانن کاروباری دەوڵەت بەو شیوەیە ڕێکبخەن، ئیسلام خاوەن بەرنامەیەکی دیارو ڕۆشنە لە بواری دەسەڵاتی سیاسیدا کە لە چەند بنەمایەکی گشتگیردا دەستنیشان کراون، لەوانەش:

1. بوونی سەرۆك دەبێت بە ڕەزامەندی گەل بێت:

دانان و بوونی سەرۆك واجیبە بە بەڵگەکانی قورئان و سوننەت و ئیجماع و فەتوای زانایان، خوای تاك و تەنها دەفەرموویت: (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً) (البقرة: 30)، واتە: (بیریان بهێنەوە کاتێك پەروەردگارت بە فریشتەکانی وت بە ڕاستی من دەمەوێت جێنشینێك لە زەویدا دروست بکەم)، قورتوبی لە تەفسیری ئەم ئایەتەدا دەڵێت: ئەم ئایەتە بنەڕەت و بنچینەیە بۆ دانانی پێشەواو خەلیفەیەك کە گوێی لێ بگیرێت، بە هۆیەوە ئوممەت یەك بخرێت و ئەحکامەکانی تری خەلیفە جێبەجێ بکرێت، هیچ ناکۆکییەك نییە لەم مەسەلەیەدا لە نێوان ئوممەتی ئیسلامی و زانایانیدا، پێغەمبەر دەفەرموێت: (من مات ولیَس في عنقه بیعة مات میتة جاهلیَة) موسلیم ڕیوایەتی کردووە، واتە: (ئەوەی بمرێت و لە گەردنیدا پەیمانی سەرکردەو پێشەوایەك نەبێت لەسەر بەشێك لە نەفامی مردووە)، ئەم فەرمودەیە زانایان کردوویانەتە بەڵگە لەسەر واجیب بوونی دەستنیشان کردن و هەڵبژاردنی سەرۆك، ئەویش بە بەڵگەی ئەوەی کە دەبێت هەموو کەسێك بەیعەتی پێشەوایەکی لە گەردندا بێت، بێگومان بەیعەتیش بەبێ سەرۆك و پێشەوا نابێت، ئیبن حەزمی زاهیری دەڵێت: (هەموو ئەهلی سونەو شیعەو خەوارج و مورجیئە لەوەدا ڕێکن کە پێویستە سەرۆك یان پێشەوایەك هەبێت)، ئیبن تەیمیە دەڵێت: (پێویستە بزانرێت کە دانانی سەرۆك بۆ خەڵك لە گرنگترین واجیباتەکانی دینە، بەڵکو دین بەرپا نابێت بەبێ بوونی سەرۆکێك)، ئەم بنەمایە بە شێوەیەکی ڕەها باسی کراوەو دیاریکراوە، بەڵام شێوازی هەڵبژاردن و میکانیزم و ئالیەتەکانی دەستنیشانکردنی ئەو سەرۆکەی بەجێهێشتووە بۆ خەڵك کە چۆنیان بۆ دەکرێت، چۆن ئاسان و گونجاوە بواری هێشتووەتەوە کە بیری لێبکرێتەوەو ئیجتیهادی تێدا بکرێت. ئەمەش یەکێکە لە سیفەتە گرنگەکانی

بنەمای دەسەڵاتی سیاسی ئیسلامی ،کە هەموو مەسەلەکانی بە یەکجاری وبڕاوەیی یەکلا نەکردوەتەوە و بواری عەقڵو بیرکردنەوە بۆ خەڵك نەهێڵێت، چونکە ئیسلام لەلایەن خواوە نەنێراوە بە کۆمەڵە دەقێکەوە کە لەلایەن مرۆڤەکانەوە جێبەجێ بکرێتو وەك ئامرازێك بجووڵێن، بەڵکو خوای گەورە دەیەوێت ئەم پەیامەی ببێتە ڕێنماییەك بۆ بیرکردنەوەو جووڵاندنی عەقڵو هەوڵدان بۆ ئەوەی چۆن بۆ مرۆڤەکان بەرژەوەندی تێدایەو سوودو قازانجی ژیانی مرۆڤی تێدابێت کاری بۆ بکەنو هەوڵی بۆبدەن، ئەم شێوازەش گونجاوترە بۆ ژیانو مرۆڤایەتی بە گشتی کە بارودۆخ ڕۆژ بە ڕۆژ دەگۆڕێتو پێشکەوتن بە خۆیەوە دەبینێت، لەبەر ئەوە ئیسلام داوای کردووە کە دەبێت قەوارەی سیاسی ئیسلامی سەرۆکی هەبێتو ئەو سەرۆکە بە ڕەزامەندیو ڕازیبوونی خەڵکە کە حوکمیان بکات، بەڵام چۆنییەتی دانانو هەڵبژاردنو چ سیستەمێکی هەڵبژاردن کاری پێدەکرێت ئەوە دەستنیشان نەکراوەو مرۆڤەکان ئازاد کراون لەو بوارەدا، بەڵام ئەوەی کە ڕوونو ئاشکرایە ڕای زانایانو بەڵگەکانی قورئانو سوننەتی لەسەرە، دەبێت لەدیاری کردنی سەرۆکدا خەڵکی ڕازی بن لەسەریو نابێت بە زۆر یان بەمیراتگری ئەو پلەو پایەیە ببەخشرێت بە کەس، وەك عومەری کوڕی خەتتاب دەڵێت: (من بایع امیرا من غیر مشورة من المسلمین فلا بیعة له ولابیعة للذی بایعه فالخلافة شوری) واتە: "هەرکەسێك پەیمان بداتە سەرکردەیەك بەبێ ڕەزامەندیو پرسو ڕای موسڵمانان، ئەو پەیمانە وەرگیراو نییە نە بۆ ئەو کەسەی پەیمانیداوە نە بۆ ئەو کەسەش پەیمانی پێدراوە، خیلافەت لە ئیسلامدابە شورایە"، نموونەش لەسەر ئەمە کاتێك عومەری کوڕی عەبدولعەزیز بوو بە خەلیفە لە ڕێگەی سیستەمی میراتگرییەوە لە دەوڵەتی ئومەوی لە یەکەم نوێژی جومعەدا ڕایگەیاند (ئەی خەڵکینە من گیرۆدەی ئەم ئەرکە قورسە بووم بەبێ وەرگرتنی ڕای خۆمو بێ خواستو داخوازی کردنی، ئەم کارەش کراوە بێ پرسو ڕایو موسڵمانان بووە، من ئەو بەیعەتەی لە ئەستۆتاندایە ئازادم کردن،خۆتان سەرپشك بن و خۆتان کەسێك هەڵبژێرنو ئەم کارەم گەڕاندەوە بۆ بەردەست ئێوە) بەمشێوەیە عومەری کوڕی عەبدولعەزیز ڕایگەیاند کە سەرۆك لە ئیسلامدا موڵکی کەس نییەو بە میراتی ناگوێزرێتەوە، تەنها گەل بۆی هەیە بڕیار بداتو مافێکی ڕەهای جەماوەرە.وەچەندین بەڵگە هەن کە دەیسەلمێنێت ئەوانەی بانگەشەی نەبوونی سیاسەتو سیستەمی سیاسی لە ئیسلامدا دەکەن زۆر دوورن لە واقیعو تێڕوانینی ئیسلام، چونکە ئیسلام بەرنامەی هەیە بۆ ڕێکخستنی دەوڵەتو کۆمەڵگە وتاك، هیچ ئاست ولایەنێکی نەبواردووە وسیستەمێکی گشتگیرە، بۆ نموونە ڕێنماییو بەرنامەی دیاری کردووە بۆ سەفەرێکی کورتی سێ کەسی کە پێغەمبەر دەفەرموێت گەر بەشوێنێکدا ڕۆشتنو سێ کەس بوون با کەسێکتان ببێتە گەورەو ئەمیرتان، ئەمەش بۆ ئەوەیە کە مرۆڤ لە سەفەرێکی کورت و کاتیدا کە سنوردارە بەچەندە کەسیکەوە دەبێت بەرنامەی هەبێتو کاتەکانی ڕێك بخاتو کارەکانی لەسەرنەخشەو ڕاگۆڕینەوە بیتو دووربکەونەوە لە ناکۆکیو دووبەرەکی، گەر ئیسلام بەو شیوەیەداکۆکی بکات لە سوودبینین لە ژیانو بۆ سێ کەس بەرنامەو ڕێنمایی تایبەتی هەبێت، چۆن بۆ میللەتانو جەماوەری سەرزەوی بەرنامەو سیستەمی تایبەتی نییە؟!! واجیب بوونی دانانو دەستنیشانکردنی سەرۆك لە دیدی ئیسلامیدا ئەوەندە ڕوونو ئاشکرایە هەموو گومانو دودڵییەك ڕادەماڵێت، چونکە کاتێك پێغەمبەری خوا ﷺ کۆچی دوایی کرد لاشەی پیرۆزیان بە خاك نەسپارد تا جێنشینی پێغەمبەریان ﷺ دیاریکردو سەرۆکی وڵاتیان هەڵبژارد، ئەمەش گرنگیو بایەخی ئەو مەسەلەیە دەردەخات، لە لایەکی تریشەوە ئیجماعی هاوەڵانی پێغەمبەر ﷺ هەیە لەسەر فەرزبوونو چەسپاندنی ئەو ئەرکە گرنگە لە دەسەڵاتی سیاسی ئیسلامیدا، بۆ ئەو مەبەستەش زانای بەناوبانگ تەفتازانی دەڵێت: "زۆرێك لە ئەرکو پێویستییە شەرعییەکان وەستاوە لەسەر دانانو بوونی سەرۆك، هەرشتێك واجبێکی لەسەر ڕاوەستێت خۆیشی دەبێتە واجیبو پێویست)، ئەمەش لەسەر ئەو بنەما شەرعییەی کە زانایان دایانڕشتووە (مالایتم الواجب الا به فهو واجب).

2- پیادەکردنی ڕاوێژو پرسوڕاگۆڕینەوە، خوای گەورە دەفەرمویت: (وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُم) (الشوری: 38)، واتە: (کاروباری نێو خۆیان بەپرسو ڕاوێژە)، شوراکردن پایەیەکی گرنگی دەسەڵاتی ئیسلامییە کە دەبێت سەرۆك پرسو ڕابکاتو تاکڕەوی نەنوێنێت، دەبێت ڕاپرسی بکات بۆ ڕاپەڕاندنی کاروباری خەڵکی، چونکە لە بنەڕەتدا دەسەڵاتی ئیسلامی لەسەر بەیعەت دادەمەزرێت کە بریتییە لە گرێبەستێکی ئارەزوومەندانە،وە ئەو گرێبەستە لە نێوان حاکمو گەلدا

بەرەزامەندی هەردوولا و لەسەر چەند مەرجو بنەمایەك دادەمەزرێت، یەكێك لە بنەماكانی گرێبەستەكەش ئەوەیە كە كار بەپرس‌و ڕابێت‌و ڕاپرسی بكرێت ،و دوركەوتنەوە لە تاكڕەوی‌و دكتاتۆرییەت، ڕێگای گەشتن بە بڕیارو هەنگاوی كار لە ئیسلامدا بریتییە لە شوراكردن‌و مەشۆرەت بەرپاكردن، ئەم بنەمایەش لە سەردەمی پێغەمبەر ﷺولەپاش ئەویش لە كاروباری خەلیفەكاندا، بەرجەستە كراوە لە جوانترین‌و نایابترین شێوازەكانیدا، كە ئەویش بریتییە لە گفتوگۆكردن لەسەر كاروبارە گرنگ‌و بایەخدارەكان بە شێوەیەكی ئاشكراو لە مزگەوتدا، بۆ نموونە كاتێك مەسەلەیەك دەهاتە پێشەوە كە پەیوەست بێت بە بەرژەوەندی گشتیی‌و پەیوەند بێت بە خەڵكییەوە، لە مزگەوتەوە بانگ دەكران (الصلاه جامعه) پیاوان‌و ژنان بە تێكڕا كۆدەبوونەوە لە مزگەوت‌و خەلیفەش ئەو مەسەلەیەی كە خەڵكی بۆ كۆكردوەتەوە دەیخستە بەرباس‌و لێكۆڵینەوەی خەڵكەكە بە گشت چین‌و توێژەكانەوە تا لە دواجار دەگەشتنە بڕیارێكی دروست كە ئەمەش چڵەپۆپەی ڕاپرسی‌و ڕاوەرگرتنی میللەت دەگەیەنێت، كە زۆر بەرزترو بەهێزتر بووە لە دیمكراسییەتی بازاڕی ئەسینا كە بە چڵەپۆپەی دیموكراسییەت دانراوە، چونكە لە دیموكراسیەتی بازاری ئەسینا كاتێك خەڵكی بۆ كۆدەكرایەوە ژنان‌و بەندەكانی لیٚ دوور دەخرانەوە ،بەڵام لە شورای ئیسلامییدا هەموو بە شداری تێدا كردووەو كەس دوورە پەرێز نەخراوە، بەڵام شێوازی پرس‌و ڕاكردن‌و میكانیزم‌و شێوازی دەستنیشانكردنی ئەوانەی پرس‌و ڕایان پیٚ دەكرێت ئیسلام ئەو بوارەی بە كراوەیی هێشتووەتەوە بۆ هەر سەردەم‌و قۆناغێك، بۆ هەرشوێن‌و كاتێك چۆن بۆیان دەلوێت، چۆن بە لایانەوە باشە جێبەجیٚ بكرێت، گرنگ لەلای ئیسلام ئامانجە نەك میكانیزم‌و ئالیەتەكان، ئامانج لە سیستەمی ئیسلامی نەهێشتنی دیكتاتۆریەت‌و وەرگرتنی ڕای خەڵكەو نەهێشتنی تاكڕەوییە لە بڕیارو دەسەڵاتدا، ئەو دەسەڵاتە چۆن ئەم ئامانجە جێبەجیٚ دەكات ئازادن لەوەدا، لەبەر پیشاندانی بایەخدان بەو بوارە یەكێك لە سورەتەكانی قورئان ناونراوە (الشورى)، ئەبو هورەیرە دەڵێت: (مارایت احدا أكثر مشورة لاصحابه من رسول الله) واتە: (كەسم نەدیوە وەك پێغەمبەر ﷺ زیاتر پرس‌وراو مشۆرەت بكات بە هاوەڵانی) تورموزي ڕیوایەتی كردووە، وە عومەری كوڕی خەتاب دەڵێت (لا خير في امر أبرم من غير شورى)، واتە: (چاكەو خێر لە كارێكدا نییە بڕیاری لەسەر بدرێت‌و بڕێتەوە بەبیٚ ڕاوێژ‌و ڕاپرسی كردن)، فەلسەفەی شورا لە ئیسلامدا لە كاتێكدا فەرزكراوەو كراوەتە پێویستی و بنەمایەك لە كاری سیاسی كە سوپای ئیسلامی لە جەنگی ئوحودا گەڕانەوەو شكست‌و گلان تووشی پێغەمبەر ﷺو هاوەڵانی بووبوو، لەكاتیكدا ڕۆشتنە دەرەوەی پێغەمبەر ﷺو سوپای ئیسلامیش بۆكێوی ئوحود لە سەرڕای زۆرینەبوو، پێغەمبەر ﷺ خۆی ڕای لەگەڵ ئەوەدا نەبوو كە سوپاكە بڕواتە دەرەوەی شار، وە پێی چاكتر بوو لە ناو شاردا بەرگری لە خۆیان بكەن، بەڵام لەگەڵ ئەو زیان‌و شكستەشدا خوای تاك تەنها قورئانی ناردە خوارەوە وفەرمانی كرد بە (وَشَاوِرْهُمْ فِي الأَمْرِ) (ال عمران: 159)، واتە: (ڕاوێژیان پیٚ بكەن لە كاروباردا). بۆ ئەوەی هاوەڵانی پێغەمبەروپاش ئەوانیش خەڵكی بە گشتی بزانن كە مەشوەرەت كردن‌و ڕاپرسی نابێت بنیات بنرێت لەسەر سوودو قازانجێكی ڕووكەش، چونكە لەوانەیە هەندێكجار كار بە مەشوەرەت‌و زۆرینەی ڕاكان بكرێت بەڵام سەرئەنجامێكی چاكیشی نابێت، ئیسلام ئەوەی بەلاوە گرنگە كە بوار نەدرێت دكتاتۆر دروست ببێت‌و دیكتاتۆرییەت سەرهەڵبدات بە هەرناوو هۆكارێكەوە بێت، چونكە هەمیشە زیانەكانی دكتاتۆرییەت‌و تاكڕەوی زۆرترن لەو زیانانەی كە تووشی گەلان دەبێت لە ئەنجامی ئەو ڕاپرسیانەی بە زۆرینەی دەنگ كاریان پیٚ دەكرێت، لەوانەیە سەرئەنجامەكەی چاك دەرنەچێت، بەڵام وەك بنەمایەكی كاری سیاسیی‌و بە شێوەیەكی گشتی هەمیشە كار بەڕای زۆرینە سەركەوتووترو بەهێزو تۆكمە ترە تا ڕای تاك‌و سەركردەیەك.

محمدی كوڕی سیرین بۆمان دەگێڕێتەوە كە دەڵێت: نموونەیەكی كرداری سەبارەت بە ڕاپرسی‌و را وەرگرتن، عومەری كوڕی خەتاب ناوبانگی بە توندی‌و توڕەیی دەركردووە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا كاتێك كێشەو گرفت‌و مەسەلەیەك بهاتەیەتە بەردەمی كە پەیوەست بێت بە كاروباری دەوڵەتەوە، یەكەمجار پرس‌و ڕای بە خەڵكی بە گشتی دەكرد، بە تایبەت گەنجان، هەروەها ئافرەتان، پاشان هاوەڵانی بەدرو پیرانی قورەیشی كۆدەكردەوەو ڕاوێژی پێدەكردن، هەروەها كۆمەڵی (القراء) كە خوێنەری قورئان بوون جا پیر بووبن یان گەنج

3. بەرپاکردنی دادگەری (وَإِذَا حَكَمْتُم بَيْنَ النَّاسِ أَن تَحْكُمُواْ بِالْعَدْلِ) (النساء: 58)، واتە: (کاتێك دادوەرییتان کردوو بوونە دادوەر لە نێو خەڵکیدا خوای تاك‌و تەنها فەرمانتان پێ دەکات کە بەداد حوکم بکەن)، ئەرکی دەسەڵاتی ئیسلامی بەرپاکردنی دادگەرییە بە هەموو شێوازو لە هەموو ئاستەکانداو لە گشت بوارێکدا، ئەمە هێڵێکی گشتییەو خوای تاك‌و تەنها زۆر بایەخیداوە بەوەی کەبنچینە لە دەسەڵاتدا چەسپاندن و بەرپا کردنی دادگەریە، لە دیدو بۆچوونی ئیسلامدا ئامانج لە دەسەڵات‌و بەردەوامی لە دەسەڵاتدا بریتییە لە دادگەری، ستەم‌و ناڕەوایی سەرەتای داڕوخان‌و تیاچوونە، وە بەمەرج نەگیراوەچ بەرنامەو میکانیزمێك دەگیرێتەبەر بۆ بەرپاکردنی دادگەری ، ئایا لە ڕێگەی پێکهێنانی دەستەو ڕێکخراوی چاودێرییەوە دەبێت، یان وەزارەتێکی تایبەت بۆ ئەو کارە دادەنرێت، دەستنیشانکردنی میکانیزمەکان بەجێ هێڵراوە بۆ سەردەمە جیاجیاکان‌و نەوەکان بۆ ئەوەی بەپێی بارودۆخی ئەو کاتە دادگەری بەرپا بکەن، "مەبەستیش لە دادگەری لە بواری کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌و سیاسی‌و ڕۆشنبیری‌و ئیدارییە، نەك تەنها لە چەمکێکدا تەسك بکرێتەوە"، دادگەری بریتییە لەوەی هەموو هاووڵاتییەك بگاتە مافی خۆی‌و مافی خۆی پێبدرێت بەبێ هیچ منەتکردنێك، ئەوەش ئەرکی دەسەڵاتە، چونکە کاری حکومەت بریتییە لە خزمەتکردن‌و خزمەتگوزاری پێشکەشکردن‌و حەوانەوەی خەڵکی بەگشتیی، هەر کەسێك‌و بە پێی بارودۆخی خۆی، بەرپاکردنی دادگەری ئەرکە لەسەر حاکم‌و دەسەڵات دەبێت جێبەجێی بکات نەك مافێك بێت بیداتە خەڵك، خوای گەورە دادگەری فەرزکردووە لەسەر خۆی‌و لەسەر دەسەڵات‌و لەسەر خەڵکی بەشێوەیەکی گشتی کە هەر کەسەو لە پلەو شوێنی خۆیدا دادگەری بەرپا بکات‌و بە دادگەری بجووڵێتەوە، پێغەمبەر ﷺ دەفەرمووێت: (ان لهم الائمة، حقا ولكم عليهم حقا مثل ذالك، ما ان استرحموا رحموا، وان عاهدوا وفوا، وان حكموا عدلوا، فمن لم يفعل ذالك منهم فعليه لعنة اللةو الملائكة والناس اجمعين)، ئیمام ئەحمەد ڕیوایەتی کردووە واتە: (کۆمەڵە مافێکتان لەسەرە بەرانبەر دەسەڵاتداران‌و فەرمانڕەواکانتان، بەهەمان شێوە ئێوەش کۆمەڵە مافێکتان هەیە بەسەریانەوە، لە کاتێکدا داوای بەزەییان لێدەکرێت بەزەیی بنوێنن، لە کاتێکدا پەیمان دەدەن پێوەی پابەند بن، کە حوکم دەکەن دادگەر بن، هەر یەکێك لەوان بەو شێوەیە نەبێت نەفرەتی لێ بێت‌و بەدەربێت لە بەزەیی خواو فریشتەکان‌و خەڵکی بە تێکرا)، باشترین ڕیگای دادگەری ئەوەیە کە یاسا حوکم بکات‌و یاسا بەسەر هەموو لایەکدا جێبەجێ بکرێت، چونکە یاسا ڕێگری دەکات لەوەی کە سەرکردەکان جەماوەر فریو بدەن‌و بە مەزاج‌و ویستی خۆیان حوکم بکەن واتە: بوونی یاساو دەستور یەکەم زامنی بەرپاکردنی دادگەرییە ئەویش لە ئیسلامدا جێگیرو دامەزراوە کە بریتییە لە قورئان کە سنورو ئەرك‌و مافەکان دیاری دەکات‌و بۆ کەسیش نییە ئەو سنورە ببەزێنێت، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: (وَأَنَّ هَـذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيماً فَاتَّبِعُوهُ وَلاَ تَتَّبِعُواْ السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) (الأنعام: 153)، واتە: (خوای گەورە فەرمانیداوە کە بێگومان ئەمە کە قورئانە، ڕێگای ڕاست‌و دروستی منە، فەرمانتان پێدەکەم کە شوێنی بکەون، وەشوێن ڕێچکەکانی تر نەکەون، چونکە دوورتان دەخەنەوەو لاتان دەدەن لە ڕێبازی خوا، خوای گەورە ئەو ئەرکەی بە ئێوە ڕاسپاردووە بۆ ئەوەی پارێز بکەن و پارێزکار بن).

نموونەیەکی کرداریش لەسەر دادگەری، ئیبن جەوزی دەگێڕێتەوە کە عەمری کوڕی عاص هەستا بە چەسپاندنی سزاو سنووری خوایی لەسەر یەکێك لە کوڕەکانی عومەری کوڕی خەتاب لەسەر خواردنەوەی عارەق، بەڵام لە بەر ڕێزی خەلیفە عومەر سنووری عەرەق خواردنەوەکەی لە ماڵەوە بەسەردا چەسپاند کە لێدانی هەشتا دارە، کاتێك عومەری کوڕی خەتتاب ئەمەی بیست نامەی هەڕەشەو گلەیی نارد بۆ والی میسر کە عەمری کوڕی عاص بوو، داوای لێکرد کە بە گەشتنی نامەکە عەبدوڕڕەحمان بخاتە عەبایەکەوەو بە پێچراوەیی بۆی بنێرێت، کاتێك گەیەنرایە شاری مەدینە، عومەری کوڕی خەتتاب بە بەرچاوی خەڵکەوەو چۆن شەریعەت دایناوە بەو شێوەیە سنووری بە سەردا چەسپاند، تا خەڵك فێر بێت‌و بزانێت کە چەسپاندنی سنوورە شەرعییەکان جیاوازی ناکات لە نێوان کوڕی خەلیفەو کوڕی هاووڵاتییەکی تردا.

4. سەروەری بۆ شەریعەت (إِنِ الْحُكْمُ إِلاَّ لِلّهِ أَمَرَ أَلاَّ تَعْبُدُواْ إِلاَّ إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ) (یوسف: 40) واتە: (بێگومان بڕیارو حوکم تەنها بۆ خوایە و فەرمانیداوە جگە لە خوا هیچ شتێك نەپەرستن، وە تەنها ئیسلام ئاینی ڕاست‌و دامەزراوو نەگۆڕە)،

ئەو دەسەڵاتەی پێغەمبەر ﷺ دایمەزراند دەسەڵاتیکی دەستووری بوو، لە پاش ئەویش خەلیفەکانو دەسەڵاتدارانی ئیسلامی لەسەر هەمان ڕیباز حوکمرانییان کرد، چونکە شەریعەت دەستوورێکی گشتگیرەو دەبێت حاکمو هاووڵاتی بەگشتی تێیدا ملکەچ بێت، جوداکردنەوەی چینی دەسەڵاتدارو هاووڵاتیان بەدی ناکرێت وەك لە شەریعەتەکانی کۆندا هەبوو کە گەلەکانیان دەکردە چەند توێژو چینێکەوە بۆ هەر چینو توێژێك یاساو ڕێنمایی تایبەت هەبوو، وەك لە یاسای ڕۆمانی کۆنو هیندی کۆندا بەدی دەکرێت کە گەلەکانیان دەکرد بە چوار چینەوە (چینی دەسەڵاتدار، سەربازو جەنگاوەرەکان، بازرگان، بەندەو جوتیاران)، یان لە هەندێك قۆناغەکانی دەوڵەتی ڕۆمانی خەڵکی کرابوونە دوو چین (هاووڵاتیانی ڕۆمانی، بێگانە) سەروەری شەریعەت مەبەست ئەوەنییە کە گەلو دەسەڵات سوود لە هیچ سەرچاوەیەکی تر وەرنەگرێتو تەنها سەرچاوەی یاساکان قورئان بێت، بە پێچەوانەوە هەر شەریعەت خۆی هانی دەسەڵاتی ئیسلامی و گەلانی موسڵمان دەدات کە هەوڵی سوودوەرگرتن بدەن لە سەرچاوەکانی تر بۆ کاروباری ژیان لە ڕووە جیاوازەکانەوە، خوای تاكو تەنها هانی بەندەکانی دەدات بۆ بیرکردنەوەو ڕوانینو سودمەند بوون بە (أَفَلاَ تَتَفَكَّرُونَ)و (أفلاَ تنظرُونِ) ئاماژەی پێدە کات، یان لە کاتێکدا دەوترێت سەروەری بۆ شەریعەت مەبەست چەقبەستن نییە لە شەریعەتداو وازهێنان بێت لە عەقڵو ئەزموونی گەلانو سوود وەرنەگرتن بێت لە زانستو تەکنەلۆژیاو تیۆرو بەرنامەکانی تر، بەڵکو شەریعەت بریتیە لە چوارچێوەیەکی گشتیو چەند بنەمایەکی دەستنیشان کردووە کە دەبێت هەموو مرۆڤایەتی لەو چواچێوەیەدا پابەند بن، گەر سەرنجیش بدەین دەبینین لە ئیسلامدا زۆرترینی دەقە قەتعییەکان لە قورئانو سوننەتدا پەیوەستن بە بواری عەقیدەو خواناسیو چۆنیەتی ڕەفتار کردنە لەگەڵ پایەکانی باوەڕو دروشمەکانی ئیسلام، بەڵام لە بوارەکانی تردا بە تایبەت لە بواری سیاسیو ئابووریو دەسەڵاتو یاساکاندا تەنها چەند هێڵێکی گشتی دیاری کردووەو بواری هێشتووەتەوە بۆ بیریارو زانایان کە ئیجتیهادی تێدا بکەن، جونکە زۆر کەس واتێدەگات کە دەوترێت دەقەکانی قورئان دەکرێتە سەرچاوەی دەسەڵاتو دەستور، مەبەست لێی ئەوەیە کە چەندین یاساو بەرنامە هەبووە لە کۆنداو لە کۆمەڵگاکانی ڕابردوودا بە هەمان شێوەو شێواز ئێستا جێبەجێ دەکرێت، ئەمەش بێگومان بۆچوونێکی هەڵەیەو کەمئەزموونی ئەو کەسانە نیشان دەدات کە ئەو جۆرە بۆ چوونانە دەردەبڕن، چونکە دەرگای ئیجتیهادو بیرکردنەوە لە ئیسلامدا والآیەو فەتواو بڕیارەکانیش بە پیێ کاتو شوێنو تەنانەت مرۆڤەکانیش گۆرانی بە سەردا دێت، وە بە هۆی نەرمی بنەماکانی شەریعەتەوە دەتوانرێت ئەو بنەمایانە بگونجێنرێت لەگەڵ هەموو پێشهاتو گۆڕانکارییەکاندا، لەگەڵ هێشتنەوەو بەردەوامی لەسەر ڕەسەنایەتیو دیدو بۆچوونە جێگیرەکان، یان هەندێك وا تێگەیشتووە لە سەروەری کە بریتییە لەوەی بوار بە عەقڵو زانستو ڕای خەڵکی نادرێت، وە لە دەستورو یاسای وڵاتانی تر سوود وەرناگیرێت، وەك لە سەرەتاوە ئاماژەمان پێکرد ئیسلام تەنها قورئانی نەکردووە تە تەنها سەرچاوە بۆ کارو بەڕێوەبردنی ژیان، هەرچەندە یەکەم سەرچاوەیە بەڵام تەنها سەرچاوە نییە لە کاتێکدا (قورئان وسوننەت) بە دوو سەرچاوەی بنەرەتی دادەنرێت ،بەڵام سەرچاوەی تریش دیاریکراوە کەبریتیە لە بەرهەمی عەقڵو بیرکردنەوەو لێکۆڵینەوەی زانایان، کە پییان دەووترێت سەرچاوەی پاشکۆییەکانوبە تەواوکەری ئەو دوو سەرچاوەیە بنەڕەتییە دادەنرێن، وەك عورف کە بەشێکی زۆری کاروباری ژیانی هەموو میللەتان لەسەر عورف دەڕوات، لەم حاڵەتەدا سەروەی بۆ ئیسلام مەبەست لێی هەڵوەشاندنەوەی هەموو نەریتو عورفەکانی میللەتان ناگەیەنێت، بەڵکو تەنها ئەو عورفانە لادەدات کە لەگەڵ دەقێکی قەتعی قورئاندا پێچەوانە بێت، کە ئەویش بێگومان لەگەڵ بەرژەوەندی خەڵکیدا یەك ناگرێتەوە،و لە وپێناوەشدا ئیسلام قەدەغەی کردووە، بەڵام هەموو ئەو شتانەی تر کە بووەتە عورف ونەریتی باوو خەڵکی لە سەری ڕاهاتووە ئیسلام ڕێگیری لێناکات، نموونە لەسەر ئەو عورفانەی کە ئیسلام ڕێگری لێدەکات لە یاسای باری کەسێتیداله رابردوودا ولەناو زۆربەی کۆمەڵگەکاندا عورفێکی کاری پێکراوە بووە کە مارەیی ئافرەت وەلییەکی زەوتی کردووە بردویەتی بۆ خۆی، بەڵام کە ئیسلام هات بڕیاریدا مارەیی مافی ئافرەتەو دەبێت بدرێتە ئافرەت (وَآتُواْ النَّسَاء صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً) (النساء: 4)، واتە: (بیدەنە ئافرەتان خۆیان نەك کەسوکاریان مارەییەکانیان وەك بەخشین نەك کریێ). نموونە لەسەر ئەو عورفانەی کە ئیسلام

بواریداوە کاری پێ بکرێت، بوونی حەصانە بۆ نوێنەرانی دبلۆماسی وڵاتانو تەفتیش نەکردنیان لەکاتی هاتوو چۆیان بۆ ئەو وڵاتەی کە کاری تێدا دەکەن.

جگە لە عورف چەندین سەرچاوەی پاشکۆیی ترهەن وەك ئیجماعو قیاسو ئیستحسانو مەصلەحەتو کردنەوەو داخستنی زەریعە ئەمانەش هەمووی سەرچاوەن بۆ دەستوورو کاروباری خەڵکی لە هەموو بوارەکانی دینیو ئابووریو کۆمەڵایەتیو ڕۆشنبیریدا، ئەم سەرچاوانە عەقڵینو پشت دەبەستیت بە ئیجتیهادو ڕای زانایانو پسپۆڕان لە بوارەکانی خۆیاندا، کەواتە لە ئیسلامدا زۆربەی سەرچاوەکان لەسەر بنەمای ئیجتیهاد و بیرکردنەوە دامەزراوە، بە تایبەت لە بواری سیاسیدا، سنورو پانتاییەکی فراوان دراوەتە عەقڵو بیری خەڵکی، کە چۆن چاك بێتو بەرژەوەندی خەڵك چۆن بێت بۆیان هەیە وا بڕیار بدەنو وا هەڵسووکەوت بکەن، بەڵگەش لەسەر ئەوە دەبینین خوای کاربەجی لە قورئاندا لە (49) ئایەتدا کاری عەقڵو ژیری ئاماژە پێ کردووە لە کاتێکدا لە (32) ئایەتدا ئاماژەی بە دڵو دەرون و کاری دڵ کردووە، کە ئەمەش ئاماژەیە بە گرنگیدان بە عەقڵو بیرکردنەوە و پشتبەستن بە وردبوونەوە بە عەقڵ بۆ کاروبارەکان، لە بواری کرداریشدا کاتێك پێغەمبەر ﷺ مەعازی کوڕی جەبەلی نارد بۆ یەمەن بۆ ئەوەی ببێتە والی لەو هەرێمەدا پێی فەرموو: بەچی حوکم دەکەیت؟ وتی: بە قورئان، پێغەمبەر ﷺ فەرمووی: گەر لە قورئاندا دەق نەبوو؟ وتی: بە سوننەت، وتی: گەر لە سوننەتدا دەق یان ڕووداوت دەست نەکەوت؟ وتی ئیجتهاد دەکەم بە بۆچوونی خۆم)، ئیمام ئەحمەد ڕیوایەتی کردووەوە، ئەمەش ئەوگومانو دودڵیە هەڵدەوەشێنێتەوە کە زۆرکەس وا هەستدەکەن کە ئیسلام گەیشتە دەسەڵات بوار بۆ عەقڵو بیرکردنەوەو بەرژەوەندی خەڵكو گۆڕانکارییەکان نادات. سەروەری مەبەست پێی کۆتکردنی عەقڵو ژیان نییە خوای تاكو تەنها کە ئیسلامی ناردووە مەبەستی کارئاسانیو ڕێکخستنی کاروباریانە نەك قورسکردنو تەنگ پێ هەڵچنین (يُرِيدُ اللّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ) (البقرة: 185)، واتە: (خوا ئاسانی دەوێت بۆ ئێوە، گرانی ناوێت بۆتان)، لە کۆتاییدا سەروەری واتە ئەو سەرچاوە پاك و بێگەردە ی کە پێویستە لە کاتی ناکۆکیو کێشەو ناڕێکی نێوان دەسەڵاتو خەڵك یان کێشەو ناکۆکییەك کە بێ چارەسەر مایەوە یان ئیجتهادو بیرکردنەوە نەگەشتنە بڕیاری دروستو بەجێ، دەبێت بگەڕێنەوە لای بەرنامەی پەروەردگارو پابەندبن بەدەقو ڕێنماییەکانییەوە (وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِن شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ) (الشوري:10)، واتە: (هەرشتێك کە تێیدا جیاواز بوون ئەوە بڕیارەکەی بۆ لای خوا دەگەڕێتەوە).

5. دەسەڵات بۆ گەلو جەماوەرە، یەکەم جێنشینی پێغەمبەر ﷺ ئەبوبەکر (ڕەزاو ڕەحمەتی خوای لێ بێت) وتوویەتی: (ان الله قد رد عليكم امركم فامروا من احببتم)، واتە: (خوای تاكو تەنها ئەم کارەی گەڕاندووەتەوە بۆ خۆتانو خۆتان کێتان پێ خۆشە بیکەنە گەورەو سەرۆکتان)، دەسەڵاتی سیاسی لە ئیسلامدا دەگەڕێتەوە بۆ میللەتو تەنها جەماوەر خاوەن بڕیارو دەسەڵاتە ئەویش لە سێ بواردا دەردەکەوێت لە (دانانی دەسەڵاتداران، لادانیان، چاودێریکردنیان) ئەمە ئامانجو مەبەستە، بەڵام شێوەی دانانو میکانیزمی لادانیانو ئالیەتی چاودێریکردنیان ئەوە دەگەڕێتەوە سەر میللەت خۆیو ئەو دەستورەی کە دانراوەو چۆنییەتی ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی نێوان سەرکردەو جەماوەر، بۆ نموونە دانانی سەرۆك لە دەسەڵاتی جەماوەرە، بەڵام ئایا هەڵبژاردنی بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ دەبێت یان بە ناڕاستەوخۆو لەلایەن ئەنجومەنی نوێنەرانەوەئەنجام دەدرێت؟، ئەوە ئیسلام دەرگای واڵاکردووە کە خەڵك خۆیان ئازاد بن لە شێوەی هەڵبژاردنەکەدا، لە کاتێکدا خوای باڵادەست بڕیاری داوە دەبێت دیاریکردنی دەسەڵاتداران بەپرسو ڕای خەڵك دەبێت، بەڵام میکانیزمی پرسو ڕاکەی هێشتووەتەوە بۆبارودۆخی هەر میللەتەو شێوەو شێوازی ژیان لە هەر قۆناغێکدا، ئایا بە ڕیفراندۆمی گشتی سەرۆك دەست نیشان دەکەن ؟، یان ئەنجومەنی نوێنەران هەڵی دەبژێرن؟، هەروەها سە بارەت بە شێوازی چاودێری دەسەڵات ئایا لەسەر بنەڕەتی لیژنەو وەزارەت دەبێت؟ یان ڕێکخراو دەزگای تایبەتی بۆ دادەنرێت؟، لێرەدا ئەوەمان بۆ دووپات دەبێتەوە نەك تەنها دانانو لادانو چاودێری دەسەڵاتو دەسەڵاتداران لە دەست گەلو جەماوەردایە بەڵکو میکانیزمو شێوەی ئەو کارانەش خراوەتە دەست جەماوەر کە چۆنیان بۆ دەلوێتو چۆن بەرژەوەندییەکانیان دێتەدی تێدا ئازادنو کەس بۆی نییە ڕێگرێیان لێ بکات. بنەڕەت هەڵبژاردنو دەستنیشان کردنە لە لایەن جەماوەرە، بەڵام لە هەندێك

قۆناغدا كه سیستهمی ههڵبژاردن بووهته ڕێككهوتن یان میراتگری ئهوه لادان بووه له یهكێك له بنهماكانی سیستهمی ئیسلامی وهك له سهردهمی ئومهوییهكانو عهباسییهكاندا ڕوویداوه ههروهك ئیمامی ماوهردی له سهر زوبانی ئهبو یهعلا له (الاحكام السلطانية)دا دهڵێت: (دروست نییه بۆ سهرۆكو حاكم كه پهیمان بداتو پهیمان وهربگرێت له خهڵك بۆ سهركردهو حاكمێك له پاش خۆی، دانانی حاكم به میراتگریو پهیماندانو پهیمان وهرگرتن گرێبهستی ئیمامهت نییه)، ئیبن تهیمییهش ئهم ڕاستیه دووپات دهكاتهوه كه دهڵێت: "پێشهوایهتیو سهرۆكایهتی جێگیر دهبێت به ڕهزامهندی دهسهڵاتدارانی ناو گهل، كهسێك نابێته پێشهواو سهرۆك تا خاوهن قسهو دهسهڵاتدارانی گهل ڕایان لهسهر نهبێت)، مهبهستیش له خاوهن دهسهڵات بریتییه له زانایانو سهرۆك عهشیرهتو سهركرده سهربازییهكانو سهركردهی ههرێمهكانی ئهو گهله كه پێیان دهوترێت ئههلی (حهلو عهقد)"، نووسهری ئیسلامی (سهروهت بهدهوی) ئهم بنهمایهی داڕشتووه به شێوهیهكی سهردهمانه به پشتبهست بهمومارهسهی سیاسی ڕابردوو له دهسهڵاتی ئیسلامیدا كه دهڵێت: "ههڵبژاردنی خهلیفه به دوو قۆناغدا تێدهپهڕێت قۆناغی (پاڵاوتنو دهستنیشان كردن) كه ئهویش یان به ڕێگهی دهستنیشانكردن دهبێت له لایهن سهرۆكو پێشهوای پێشوو بهڵام نهك له بنهماڵهی خۆیو لهسهر بنهمای میراتگری بێت، بهڵكو وهك پێشنیاریان پاڵاوتنی ئهو سهرۆكهو پاشان پهسهندكردنی له لایهن ناودارانی گهلهوه وهك زانایانو سهركرده سیاسیو سهربازییهكان، وه قۆناغی دووههم بریتییه له بهیعهتكردن له مزگهوت كه له شێوهی ڕیفراندۆمێكی جهماوهریدایه"، كرداری بهیعهت كه یهكێكه له دروشمه ئیسلامییهكان ئهو ڕاستیه دهسهلمێنیت كه دهسهڵات دهگهڕێتهوه بۆ گهل، وهك له دانانی سهرۆكدا بهرجهسته دهبێت، چونكه بهیعهت گرێبهستێكهو دهبێت ههردوو لای گهلو حاكم له سهری ڕازی بنو پابهندبن بهو مهرجانهی كه ههیانه لهسهر یهكتر، وه بهیعهت دان به ڕهزامهندی دهبێتو گرێبهستێكه لهسهر ڕهزامهندی ههردوولا دادهمهزرێتو گهر ههر هۆكارێكی وهك فشارو ههڵخهڵهتاندنو ههڵهی تێدا ئهنجام بدرێت دانامهزرێتو بهتاڵدهبێتهوه ، وهك ئیبن خهلدون دهڵێت: "بهیعهت گرێبهستێكهو ئیتیفاقێكی ئیرادییهو دهبێت بهشێوازێك له شێوازهكانی تهعبیركردن ئاماژهی پێبكرێت كه لهگهڵ ئازادیو سهربهستی تاكهكاندا ناكۆكو ناڕێك نهبێت". دهوڵهتو دهسهڵاتی سیاسی پێغهمبهر ﷺ له شاری مهدینه لهسهر بنهڕهتی ههردوو بهیعهتی عهقبهی یهكهمو دووههم دامهزرا، بهوشێوهیه دهبینین بهیعهت له دهسهڵاتی ئیسلامیدا گرێبهستێكی ئارهزومهندانهی نێوان خهڵكو حكومهته، ئهم دیاردهیه له واقیعدا جێبهجێ بووهو پراكتیزه كراوهو چهندین جار دووباره بووهتهوه له مێژووی ئیسلامدا بهڵام (جان جاك ڕۆسوو هۆبزو لۆك) وهك گریمانهیهكی خهیاڵی باسیان كردووه له تیۆری گرێبهستی كۆمهڵایهتیدا.

6. سهربهخۆیی دادگاكان: ئهمهش به كردهیی له پیادهكردنی دهسهڵاتی سیاسی ئیسلامیدا دهركهوت ههر لهگهڵ دانانی یهكهم جێنشینی پێغهمبهر ﷺ جێبهجێكرا كه ئهبوبهكر كرایه جێنشینی پێغهمبهر ﷺ ههستا به دانانی عومهری كوڕی خهتتاب بۆ ڕاپهڕاندنی كاروباری قهزاوهتو دادگهری، له سهردهمی خیلافهتی عومهری كوڕی خهتتابدا دهسهڵاتی دادگهری به تهواوی جیاكرایهوهله دهسهڵاتی عهسكهریو ئیداریو دارایی، بۆ نموونه:

1. عهبدوڵڵای كوڕی مهسعودی كرده قازی له كوفه، له كاتێكدا عهمماری كوڕی یاسری كردبووه والی كوفه.

2. سهلمانی كوڕی ڕهبیعهی كرده قازی میسرو عهمری كوڕی عاص والی بوو.

3. له شاری مهدینه ماوهیهك عهلی كوڕی ئهبوتالیب قازی بوو وه ماوهیهك زهیدی كوڕی سابت، له كاتێكدا عومهری كوڕی خهتتاب له شاری مهدینه بووهو سهرۆكی دهوڵهت بوو.

4. ئهبو موسای ئهشعهری كرده قازی بهصره، له كاتێكدا موغیرهی كوڕی شوعبه والی بووه.

له پاش ئهوانیش تا ڕوخاندنی دهوڵهتی عوسمانی دهسهڵاتی قهزایی جیاو سهربهخۆو خاوهن پلهو پایهیهكی بهرز بووه،وه له ناو دهسهڵاتی سیاسی ئیسلامیدا هیچ كهس(حصانه)ی تایبهتی نییه لهبهردهم دادگاكاندا، بۆ نموونه جارێكیان كێشهیهك دروست بوو له نێوان عومهری كوڕی خهتتاب لهگهڵ ئوبهی كوڕی كهعب، لهسهر دیوارێك، ههردووكیان ڕۆشتن بۆ ماڵی زهیدی كوڕی سابت كه حوكمیان بكات، كاتێك زهید عومهری كوڕی خهتتابی دی ههستاو

شوێنەکەی خۆی چۆڵ کرد تا عومەر تێیدا دابنیشێت، بەڵام عومەر وتی هاتووین حوکممان بکەیت، زەید هەردووکیانی دانا لە بەردەم خۆیداو حوکمی کردن، شێوازی دادگاکانو چۆنییەتی کاری دادگاکانو بنەماو هەڵبژاردنی قازی بۆ دادگاکانو میکانیزمو ئالیەتەکانی کارکردن لە دادگادا بە شێوەیەکی ورد لە کتێبە فیقهییەکاندا تۆمار کراون، بەڵام دەسەڵاتو ڕەوتی کاری دادگاکانیش لەگەڵ ڕەوتی ژیانو پێشکەوتنەکان، گۆڕانو پێشکەوتنی بەسەردا هاتووە ،وەك نموونە پاش فراوانبوونی دەوڵەتی ئیسلامی لە سەردەمی عەباسییەکاندا پلەی (قاضي قضاة) هاتە کایەوە کە بەرپرسی هەموو دادوەرەکانی دەوڵەتی خرابوویە ئەستۆو چاودێری کاری دادگاکانی دەکردو ڕاستەخۆ بەرپرس بوو لە هەڵبژاردن و لادانی هەموو دادوەرەکان. لە دەوڵەتی (مورابتين) ئەنجومەنی ڕاوێژ دانرا بۆ (قاضي القضاة) کە هیچ بڕیارو حوکمێکی دەرنەدەکرد تا ڕاوێژی نەکردایە بە ئەنجومەن کە لە کۆمەڵێك فوقەهاو زانای ئەو کاتە پێکهێنرابوو، هەر لە دەوڵەتی مورابیتن دادگای سەربازی هاتە کایەوە کە تایبەت بوو بۆ چارەسەری کێشەی سەربازەکان ئەمەش بۆ کارئاسانی هاووڵاتیانو تایبەتمەندی وەرگرتن لە دادگاکاندا، هەروەها دادگایەکی تایبەتی دانرا بۆ جوولەکەو گاورەکانو دادوەری خۆشیان بۆ دانرا بۆ چارەسەری کێشەکانی ناو خۆیان بەپێی دینی خۆیان، کە ئەمەش بەڵگەیە کە دینی ئیسلام خاوەن بەرنامەو سیستەمی خۆیەتی بۆ کاروباری دەسەڵات ئەو بەرنامەیەش هەمیشە لە پێشکەوتنو گۆڕاندایە بۆ بەدیهێنانی پێداویستییەکانی ژیان، لە هەمان کاتدا ئەو پەڕی ئازادیو مافدانیش دەسەلمێنێت بەرانبەر بە دینەکانی تر.

7. پاراستنی مافو ئازادییە گشتییەکان: پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (كل المسلم على المسلم حرام دمه وماله وعرضه) واتە: (هەموو موسڵمانێك لەسەر موسڵمانێکی دی حەرامە خوێنو ماڵو ناموسی) وە عومەری کوڕی خەتتاب دەڵێت: (متى استعبدتم الناس وقد ولدتهم امهاتهم احرارا)، واتە: (بە چ مافێك خەڵکیتان کردووەتە بەندە لە کاتێکدا بە ئازادی لە دایکبوون)، لەسەر دەسەڵات پێویستە کە ئازادیو مافەکان بۆ هەموو هاووڵاتییەکی ژێر دەسەڵاتی خۆی دابین بکات بێ ڕەچاوکردنی دینو ڕەگەزو نەژادو ڕەنگ، بەتایبەت پێنج پێداویستییە زەرورییەکانی ژیان کە بریتییە لە (دینو عەقڵ وماڵو گیانو وەچە) وە مەبەست لە دین تەنها دینی موسڵمان نییە، بەڵکو دەسەڵاتی ئیسلامی سەربەستی ڕەهاو بەرفراوانی داوە بە دینو بەرنامەکانی تر ئەمەش تەنها بەدروشمو دەق دەستنیشان نەکراوە، بەڵکو بە کردەوە سەلمێنراوەو بەڵگەو ڕوداوە مێژووییەکان ئەم ڕاستییە دووپات دەکەنەوە بۆ نموونە: لە کاتێکدا سوپای ئیسلامی ناوچەکانی میسرو سوریاو عێراقیان کەوتە بندەستو دەسەڵاتیان پەیدا کرد، چەندین هۆزو بنەماڵەو عەشیرەت دینی مەسیحیو جوولەکەیان هەبوو نەك لەو کاتەشدا بگرە تا چەرخی بیستەم کەنیسەو شوێنی خواپەرستی ئەوانیش ماونەتەوە لە شوێنەکانی خۆیانداو کەس دەستدرێژی نەکردونەتە سەرو عورفو دینو شێوازی ژیانیان بە ویستو ئارەزوی خۆیان پیادە کردووە وەك لە کوردستان لە سلێمانیو هەولێرو دهۆكو شوێنەکانی تر تا ئێستا کەنیسەو شوێنی خواپەرستیو تەقالیدی خۆیان دەکەن، جوولەکەکان گەر دەسەڵاتدارانی نەتەوەی وڵاتە عەرەبییەکان بەزۆر یان لە ژێر فشاردا کۆچیان پێ نەکردنایە تا ئێستاش دەمانەوە، چونکە تا کۆتایی ساڵەکانی 1950ز جوولەکەکانی کوردستان گەڕەكو شوێنی خواپەرستی خۆیان هەبوو، کەس فشاری نەخستوونەتە سەر بۆ گۆڕینی دینو بەرنامەیان، هەروەها لەکاتێکدا دەسەڵاتی ئیسلامی گەشتوەتە سندو چینو هیندو ڕوسیا چەندین تایفەو عەشیرەتو بنەماڵە هەریەکەیان جۆرە دینێکی هەبووە وەك بوزییەکانو هیندۆسو سیخ لەژێر دەسەڵاتی ئیسلامیدا بوون، ئیسلام حاکم بووە لەوناوچانەدا بەڵام مانەوەی تەقالیدو زوبانو شوێنی خواپەرستی ئەو هۆزەو تایفانە بەڵگەی بێ لەکەن بۆ ڕاگرتنی هەستی هەموو کەسێكو ئازادی دانە بە هەموو کەسێك لە ڕووی عەقیدەو کەس بەزۆر نەیویستوە فیکرو عەقیدەیان بگۆڕێت، هێزو زەبرو زۆر بەکارنەهێنراوە بۆ بەموسڵمانکردنی خەڵکی بە درێژایی ئەو سیانزە سەدەو نیوە، گەر پێچەوانەکەی ببوایە ئێستا ئاسەواری هیچ لەو دینانە نەدەماو شوێنکەوتووەکانیان ون دەبوون لە لاپەڕەکانی مێژوودا، بەڵام مانەوەو بەردەوامبوونی خەڵكو شوێنەوارەکانیان بە سەلامەتی بەڵگەی بێ لەکەن لەسەر ڕێبازی پاراستنی ئازادی لەلایەن دینی ئیسلامەوە بەرانبەر بە کەمینە ئاینیو پاراستنیان لەهەر مامەڵەیەکی ناشایستە، بنەمای سەرەکیو بنەڕەتی لەم بوارەدا ئەوەیە کە

قورئان دەفەرمویت: (لَآ إِكْرَاهَ فِي الدِّين) (البقرة: 256)، واتە: (بە هیچ جۆرێك زۆركردن لە دیندا نییە بۆ هاتنە ناو ئیسلام)، تەنانەت عومەری كوڕی خەتتاب بەندەیەكی گاوری هەبووەو ناوی (أشق) بووە، بەردەوام لە ماڵو لەبەردەست خەلیفەدا كاری كردووەو پێش ئەوەی شەهیدیش بێت ئازادی كردو ڕۆژێك فشاری نە خستوەتە سەر بۆ ئەوەی بە زۆر بیكاتە موسڵمان، ڕێزلێنانو پاراستنی مافەكانی مرۆڤ پەیوەست نییە بە دینەكەیەوە، بەڵكو ئیسلام لەسەرەتاو بنەڕەتدا لەسەر بنەمای مرۆڤایەتی مامەڵە دەكات لەگەڵ مرۆڤەكاندا (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ) (الاسراء:70)، واتە: (سوێند بەخواو بێگومان ڕێزمان لە نەوەی ئادەم گرت)، هیچ كات تۆڵەو تاوانی كەسێك ناخرێتە سەر كەسێكی تر هەموو كەس بەرپرسیارە لە كارو كردەوەی خۆی، مرۆڤ ئازادەو ئیرادەی بەدەست خۆیەتی (أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى) (النجم: 38)، واتە: (هیچ تاوانبارێك گوناهی هیچ تاونبارێكی تر هەڵناگرێت).

8. الحسبة: (كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ) (ال عمران: 110)، واتە: (ئێوەی موسڵمانان چاكترین گەلێك بوون بۆ خەڵكی كە هاتوونەتە بوون كە فەرمان دەدەن بە چاكەو ڕێگری دەكەن لە خراپە)، دەزگای فەرماندان بە چاكەو بەرگری لە خراپە دەزگایەكی چاودێری گشتییە دەبێت دەسەڵاتی ئیسلامی دایمەزرێنێت بۆ ئاگاداربوون لە ڕەوتو كاروباری دەزگاكانی حكومەت، چاودێری دەزگاو فەرمانبەرانی حكومەتو هاووڵاتیانیش بە گشتی دەكات بۆ ڕێگرتنیان لەوەی كە ستەم بكەنو خراپە بەرانبەر بە هاووڵاتیان ئەنجام بدەن لە هەموو بوارەكانی تەندروستیو داراییو كۆمەڵایەتیو سیاسی، ئەم دەزگایە گەڕۆكەو خۆیان ڕاستەوخۆ دەبێت بگەڕێنو كەموكورتییەكان دەستنیشان بكەنو دەبێت پەیوەندی بكەن بە شوێنە گشتییەكانو شوێنی كاری خەڵكو بە تایبەت بازاڕو كارگەو شوێنی حەوانەوەی خەڵكیو دامودەزگاكانی حكومەت،ئەمەش بۆ نەهێشتنی ڕۆتینی ئیداریو خێرا بەدەمەوەچوونی هاووڵاتیانە لە كاتی ستەم لێكردنیان، وە گەورەترین سیمای ئەم دەزگایە ئەوەیە خۆی چاودێری دەكاتو هەوڵی ئەوە دەدات كە ناتەواویو ناڕێكی دەسەڵاتو كاری ستەمكاران نەهێڵێت نەك چاوەڕێ بكات تا هاووڵاتییەك یان دەزگایەك سكاڵایەك بەرز بكاتەوە، ئەم دەزگایە پێكدەهێنرێت بۆ بەرگری لە ستەم لێكراوانو مافخوراوان و ئەوانەی كە ترسیان هەیە سكاڵا بەرز بكەنەوە لە ترسی تۆڵەو خراپە نواندن، ئەم دەزگایە چاودێرە بەسەر هەموو دەسەڵاتە جیاوازەكانی حكومەت، لە ئیسلامدا هیچ كەسو بنەماڵەو دەزگایەك لە سەرو یاساوە نییەو نابێت كەس چاوپۆشی لێ بكرێت لە چاودێری كردن، ئەوەی بەڵگەنەویستە تەنها دەسەڵات ستەم ناكات، چونكە زۆرجار هاووڵاتیان ستەم لە یەكتری دەكەن، هەندێك جار هاووڵاتیان دەستدرێژی دەكەنە سەر ماڵی گشتیو خراپە دەكەن بەرانبەر بە بەرژەوەندییە گشتییەكان، ئەم دەزگایە ئەو هێز داپڵۆسێنەرە نییە كە زۆركەس یان تۆقیوە یان تۆقێنراوەو وادەزانێت بە شەلاقو لێدانو بەزۆر نوێژ بە خەڵك بكاتو ڕۆژوو فەرز بكاتو بەزۆر حیجاب بە ئافرەتان بپۆشێت، بە پێچەوانەوە ئەم دەزگایە بۆی نییە مافو ئازادییەكان پێشێل بكاتو بەپێی یاسایەك كە ئەویش هێڵە گشتییەكانی بۆ دیاری كراوە كاری چاودێری ئەنجام دەدات لەگەڵ پاراستنی مافو ئازادیو داخوازییەكانی خەڵك، دەزگایەكە بۆ بەدەمەوەچوونی خەڵك، ئێستا نموونەی ئەو دەزگایانە هەیە بەڵام ئەزموونێكی سەركەوتوویان نییەو كەمتەرخەمی دەنوێنن لە كارەكانیاندا، بۆنموونە (الرقابة الماليَة) لە زۆرێك لە وەزارەتەكاندا بوونی هەیە (الرقابة الصحية) لە زۆربەی وڵاتەكاندا هەیە، ئەم دەزگایە فەرمان دەكات بە چاكەو بەرگری دەكات لە خراپە لە سێ بواردا (مافی خوا- مافی خەڵكو مافی هاوبەش-)، مافی خوا بۆ ئەوە نییە خەڵك بەزۆر نوێژ پێ بكات، بەڵكو گەر یەكێك هەستاو دروشمێكی ئیسلامی كە خۆی هەبووە نەهیێڵێت یان بوارنەدات بكرێت ئەو دەزگایە دەیگەڕێنێتەوە شوێنی خۆی، بۆنموونە" بانگدان گەر نەهێڵرێت بانگ بدرێت یان نوێژی جومعە لابدرێت بەهەر بیانوویەكەوە بێت، مافی خەڵكیش وەك دواخستنی قەرزو ئیحتیكار، وەمافی هاوبەشیش وەك باركردنی پاپۆڕێك بە بارێك كە زیاتر بێت لە كێشی خۆیو ببێتە هۆی نقومبوونی سەرنشینەكانی، یان دۆزینەوی شتێكو بایەخ پێنەدانی، دەبینین كاری ئەم دەزگایە زیاتر ئەو مەسەلانە لەخۆ دەگرێت كە پەیوەستن بە مرۆڤو ژیانو بەرژەوەندییەكانی مرۆڤەوە، نەك تەنها دروشمە ئیسلامییەكان، فەرماندان بە چاكەو ڕێگری لە خراپە لە دیدگای ئیسلامەوە واجیبو پێویستی سەرشانی هەموو موسڵمانێكی پیاوو ئافرەتە، ئەم پێویستییەش بنیاتنراوە لەسەر بوونی ئازادی ڕەخنەگرتنو بواردان بە تاكەكان بۆ

دەربڕینی ڕاو ڕەخنەی خۆیان بەرانبەر بە دەسەڵاتی ئیسلامیی، چونکە تا سەربەستیو ئازادی ڕادەربڕینو ئازادی سیاسی نەبێت بێگومان تاکەکان ناتوانن هەستن بەو ئەرکە گرنگە، ئەمەش وا دەخوازێت کە دەسەڵاتی ئیسلامی ئازادی دابین بکات بۆ هاووڵاتیان تا بتوانن بە ئەرکی سەرشانی خۆیان هەستن. بازنەی فەرماندان بە چاکەو ڕێگری لە خراپە تەنها سنوری حەڵاڵو حەرام ناگرێتەوە، بەڵکو زۆر جار هەندێك کاری دروستو موباحیش دەگرێتەوە کە لە خودی خۆیدا دروستو حەڵاڵە بەڵام لە هەندێك کاتو شوێنی دیاری کراودا ئەو حەڵاڵو دروستبوونە دەگۆڕێت بۆ کارێکی ناڕەوا و نادروست، بۆ نموونە، لە کاتێکدا میللەت برسی بێتو پێویستی بە خواردن بێت حاکم هەستێت بە بنیاتنانی تەلارو کۆشك بۆ ئاوەدانکردنەوەی وڵات لەم کاتەدا دەبێت دەستی ئەو حاکمە بگیرێتو بەرگری بکرێت لەو کارە، چونکە لە ئیسلامدا خەڵكو مرۆڤ لە پێشترە بۆ پاراستنو هێشتنەوەی تا بوونی کۆشكو تەلار، ئەم ئەرکە ماف نییە بەڵکو پێویستیو واجبێکی گشتییە بەسەر خەڵکییەوە.

سێیەم:

هەندێك لە نووسەران بۆ سەلماندی ئەوەی گوایە ئیسلام هیچ پەیوەندیەکی بە سیاسەتەوە نیە بەڵگە بەوە دەهێننەوە گوایە چەند دەقێکی کەم هەیە لە قورئاندا باس لە حوکم بکاتو ئەو دەقانەش لە شێوەی پێشنیازدایە، هەندێك لە زانایان لەسەرو ویستو ئارەزوی خۆیان یان بۆ بەرژەوەندی ئیسلامییەکان تەفسیری دەقەکان دەکەن بە جۆرێك کە مەبەست پێی حوکمو سیستەمی سیاسی بێت، ئەو دەقانەش لە قورئان کە هاتووەتە خوارەوە بۆ ئەوکاتەو بۆ چارەسەری کێشەی نێو خێڵەکانی عەرەب بووە نەك وەك دەستوورو یاسایەك بێت بۆ ژیانو بەرێوەبردنی دەسەڵاتێك.

سەرەتا ئەوەی ئەم تێڕوانینو بۆچوونانەیان هەیە ئاشکرایە کە تێگەشتنو زانیاری زۆر لاوازە بۆ قورئانو فەرمودەکانی پێغەمبەر ﷺو چۆنییەتی تەفسیرو ڕاڤەی دەقەکانو هۆکارەکانی هاتنەخوارەوەی ئەو دەقانە، چونکە تەنها لە قورئاندا (91) جار وشەی (الحکم، یحکم، حکمتم، یحکمون، یحکموك، احکم، تحکمون، حکما، حکمة، الحکام، حکما) هاتووە، وە هیچ موفەسیرێك نەهاتووە هەموو ئەو ئایەتانەی ئەم وشانەی تێدایە بە ویستی خۆیان ڕاڤەی بکەنو بە جۆرێك تەفسیری بکەن کە گوایە باس لە سیستەمی ئیسلامیو یاسای سیاسی ئیسلام دەکات ،بۆنموونە کە خوای گەورە دەفەرمویت: (وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيّاً) مریم: (12)، واتە: (تێگەیشتنی تەوراتو ژیریو حیکمەتمان پێ بەخشی)، ئەم ئایەتە باس لە پێغەمبەر عیسا (علیه السلام) دەکاتو هەر لەبەر ئەوەی وشەی حوکمی تێدایە هیچ یەکێك لە زانایانو موفەسیرەکان پەنایان نەبردوەتە ئەو جۆرە چەواشەکارییە، چونکە هەموو زانایانی تەفسیر دەزانن چەواشەکاری لە قورئاندا هەرەشەی گەورەی لەسەرە، (وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللّهِ كَذِباً) (الانعام: 21)، واتە: (کێ ستەمکارترە لەو کەسەی درۆ هەڵبەستێ بەدەم خواوە)، هەروەها پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت (من کذب عليَ متعمدا فليَتبوا مقعده من النار)، واتە: (هەرکەسێك بە دەستی ئەنقەست درۆ بەدەم منەوە بکات شوێنی خۆی دیاری بکات لە دۆزەخدا)، لە ئایەتێکی تردا خوای گەورە وشەی (حکم)ی هێناوە بەڵام نەك بە مانای (حوکم) بەڵکو بە مانای قەزاوقەدەر دێت، وەك لە ئایەتی ((فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِماً أَوْ كَفُوراً) (الإنسان: 24)، واتە: (چاوەڕوانی قەزاوقەدەرو بڕیاری خوا بکەو، فەرمانبەرداری هیچ گوناهبارو بێباوەڕێك مەکە).

هەندێك جار وشەی (حکم) کە هاتوو لە دەقەکانی قورئاندا، مەرج نییە بە مانای حوکمڕانیو دەسەڵاتو سیستەمی سیاسیی بێتو لە هەردەقێکدا مانای تایبەتی خۆی هەیە، ئەویش بەپێی بنەماکانی زمانو تەفسیرو لێکدانەوە کە زانایان لەسەری کۆکن بۆ تەفسیرکردن، بۆ نموونە: (سورەتی الحج: 56، النساء 141، الشعرة 83 و ...هتد، ئەم ئایەتانەو چەند ئایەتێکی تریش هەن کە ووشەی (حکم)و هاوشێوەکانی تێدایە بەمانای دەسەڵاتی سیاسیی لێك نادرێتەوە، کەس ناتوانێت لە خۆیەوە هەستێت بە لێکدانەوەی ئایەتەکان بە ویستو نیازی خۆی، چونکە یەکسەر ناڕێکیو نادروستی لێکدانەوەکەی دەردەکەوێت، بەڵام زۆر لە ئایەتەکان کە لە قورئاندا کە وشەی (حکم)، یان هاوشێوەکانی تێدایە بە مانای دەسەڵاتو (حوکم)و سیستەمی سیاسی هاتووە، بۆنموونە:

. (وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا أَنزَلَ اللّهُ فَأُوْلَـئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ) (المائدة: 44)، واته: (ئەوەی حوکم نەکات بەوەی کە خوا ناردویەتیە خوارەوە بۆ سەر محمد بەدەست ئەنقەستو لەکاتی توانا و دەسەڵاتدا ئەوکەسە لە سنوری ئیسلام دەرچووەو لە بێباوەڕان دادەنریت).

. یان لە ئایەتێکی تردا خوای گەورە دەفەرموێت: (إِنِ الْحُكْمُ إِلاَّ لِلّهِ)، (یوسف: 40)، واتە: (دوا بڕیارو دەسەڵات دەگەڕێتەوە بۆ لای خوا)، مەرجیش نییە تەنها بە وشەی (حكم) بوونی سیستەمی سیاسی دەرکەوێت، چونکە لە قورئاندا بە چەندین جۆر ئەم مەسەلە دووپات دەبێتەوە، بۆنموونە (أَلاَ لَهُ الْخَلْقُ وَالأَمْرُ) (الاعراف: 54)، واتە: (دروستکردنو فەرمانڕەوایەتی تەنها شایستەی خوایەو ئەو خاوەنییەتی)، لە چەندین ئایەتی تردا ئەم مەسەلەیە بە چەند جۆرە وشەو شێوازێکی جیا دووپات کراوەتەوە، وەك نموونەی ئایەتەکانی (الشوری 10، الجاثیة 18، النساء 58، المائدة 50 و..هتد) هەروەها لە زۆر ئایەتی تردا بە وشەو زاراوەیتر بوونی دەسەڵاتی سیاسیی سەلمێنراوە، چونکە وەك زانراوە دەسەڵات تەنها لە یەك کەسدا یان لە یەك دامەزراوەو دەزگادا کۆنابێتەوە .

بۆ نموونە: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الأَمْرِ) یاسای ڕاوێژو پرسو ڕا ڕووندەکاتەوە کە بریتیە لە کاری دەسەڵاتی تەشریعی.

. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ أَطِيعُواْ اللّهَ وَأَطِيعُواْ الرَّسُولَ وَأُوْلِي الأَمْرِ مِنكُمْ) (النساء: 59)، واتە: (ئەی ئەوکەسانەی بڕواتان هێناوە گوێڕایەڵی خواو گوێڕایەڵی پێغەمبەر بکەن پاشانیش گوێڕایەڵی کاربەدەستە عادیلەکانی خۆتان بکەن)، کە یەکێك لەسیستەمەکانی پەیوەندی نێوان سەرۆكو جەماوەر دەستنیشان دەکات .

. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَأْكُلُواْ الرِّبَا أَضْعَافاً مُّضَاعَفَةً) (ال عمران: 130)، واتە: (ئەی ئەو کەسانەی بڕواتان هێناوە سوو مەخۆن بە چەند بەرانبەر)، کە یەکێك لە بنەماکانی یاسای بازرگانیو ئابووری دەستنیشان دەکات.

. (لاَّ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ النِّسَاء مَا لَمْ تَمَسُّوهُنُّ أَوْ تَفْرِضُواْ لَهُنَّ فَرِيضَةً) (البقرة: 236)، واتە: (گوناهتان ناگات گەر ژنانێك تەلاق بدەن کە هێشتا نەچوبنە لایان یان مارەییتان بۆ دانەنابن)، کە یەکێك لە بنەماکانی یاسای باری کەسیەتی دەستنیشان دەکات .

. (وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاء فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا) (النور: 4)، واتە: (ئەوانەی بوختانی زینا دەکەن بۆ ئافرەتانی داوێن پاك لە پاشان چوار شاهید ناهێنن لەسەر ڕاستی قسەکەیان سزای ئەوانە هەشتا دارە، هەرگیز شاهیدیان لێوەرمەگرن، کە یەکێکە لە بنەماکانی یاسای سزاو تاوان).

جگە لەم دەقانە بە سەدان دەقی تر هەن کە بەڕاستەخۆ باس لە دەسەڵاتی سیاسیو یاسا جۆربەجۆرەکانی دەکات، هەروەها جگە لە دەقەکانی قورئان چەندین دەقی تر هەیە لە سوننەت کە بە شێوەیەکی ڕوونو ئاشکرا ئاماژە دەکات بە بوونی سیستەمی سیاسی ئیسلامیو بنەماو یاسا جیاجیاکانی دەستنیشان دەکات بۆ نموونە:

. (من امركم من الولاة بمعصية فلا تطيعوه) الباني ج5- ژ2324)، واتە: (هەرکەس فەرمانی پێ کردن لە سەرکردەکانتان بە کارێك کە بێگوێی خوایی تێدابێت بە گوێی مەکەن)، ئەم فەرمودەیە سنووری پەیوەندییەکانی نێوان هاووڵاتیانو دەسەڵات دەستنیشان دەکات.

. (ما من امام يغلق بابه دون ذوي الحاجة و الخلة و المسكنة الا اغلق الله ابواب السماء دون خلته وحاجته ومسكنته)الباني –ج2 ژ629)، واتە: (هەر پێشەواو سەرکردەیەك دەرگای داخست لە ڕووی خاوەن پێویستی و هەژاران و نەدارانی گەلەکەیدا خوای تاكو تەنها دەرگای ئاسمانەکانی لێ دادەخات لە ڕووی هەژاریو نەداری پێویستی و داخوازییەکانیدا).

ئەم فەرمودەیە یەکێك لە ئەركو کاری دەسەڵاتداران دیاری دەکات بەرانبەر هاووڵاتیان.

. (من استودع وديعة فلا ضمان عليه –الباني ج5 ژ–2315)، واتە: (هەر کەس ماڵێکی کردە ئەمانەت بەسەر کەسێکەوە زەمانەت ناکەوێتە سەری)، کەیەکێك لە بنەماکانی یاسای مەدەنی دەست نیشان دەکات

. (انما يزرع ثلاثة: رجل له ارض فهو يزرعها، ورجل منح ارضا فهو يزرع مامنح، ورجل استكرى ارضا بذهب او فضة) ألبانى – ج4– ز–1715–)، واتە: (سێ کەس مافی کشتوکاڵی هەیە، کەسێك زەوی خۆی بێت‌و بیکاتە کشتوکاڵ، وە کەسێکیش زەویەکی پێ بەخشرابێت‌و ئەوەی پێی بەخشراوە بیکاتە کشتوکاڵ، یان کەسێك زەویەکی بە کرێ گرتبێت بە زیو یان ئاڵتون بۆ ئەوەی بیکاتە گشتوکاڵ) کە یەکێك لە سیستەمەکانی موڵکایەتی‌و کشتوکاڵ دەستنیشان دەکات.

. (ان الناس اذا راو االظالم فلم ياخذوا بيده او شك ان يعمهم الله بعقاب منه) البانى –ج5–ژ–1564) واتە: (گەر خەڵکی ستەمکار یان دی بەردەوامە لە ستەم کردن‌و دەستیان نەگرت‌و بەرگرییان نەکرد لە ستەم کردنی نزیکە کە خوای گەورە سزایەکیان بۆ دابەزێنێت گشتگیربێت و هەموویان بگرێتەوە)، کە یەکێك لە بنەماو یاساکانی کاری ئۆپۆزسیۆن دەستنیشان دەکات.

ئەم بەڵگانەی ئاماژەیان پێکراوەو چەندانی تریش هەن، وەڵامێکی ڕاستەوخۆیە بۆ ئەو کەسانەی گومانیان وایە کە ئەو دەقانەی لە قورئان یان سوننەت باس لە سیستەمی حوکم‌و دەسەڵات دەکەن چەند دەقێکی کەمن، دیارە ئەو کەسانەش یان شارەزاییان لە قورئاندا نییە یان هەر دەیانەوێت چەواشەکاری‌و پەردەپۆشی بکەن‌و خەڵك فریو بدەن، چونکە گەر سەرنجی زۆریك لە یاساکانی باری کەسێتی‌و سزاو تاوان‌و یاسای بازرگانی‌و یاسای مەدەنی بدرێت لە زۆربەی وڵاتانی ئیسلامیدا کە یەکێکیان عێراقە زۆرێك لە یاساکانیان لە بنەماو یاساکانی ئیسلام وەرگیراوەو ئەو یاساو بنەمایانەش لە پەڕاوە فیقهیەکان‌و نووسینی زانایان‌و سەرچاوە گرنگەکانی تری ئیسلام وەرگیراوەو کراوەتە یاساو کاری پێدەکرێت.

یان ئەوکەسانەی دەڵێن ئەو دەقانە لە شێوەی پێشنیازدان ئەمەش سەرچاوەی گرتووە لە نەزانین‌و بێئاگایی لە قورئان‌و سوننەت‌و زانستە ئیسلامییەکان، چونکە وەك زانایانی ئوصوڵی فیقهی ئیسلامی لە بنەماکانی ئەو زانستەدا ڕونیان کردووەتەوە کە ئەو دەقانەی باس لە دەسەڵات‌و حوکمرانی‌و جێبەجێ کردنی ئەحکامەکان دەکەن لەسەر خەڵك لەسەر شێوەی پێشنیاز نین، بەڵکو فەرمانێکی خواییەو دەبێت جێبەجێ بکرێت، لەسەر جێبەجێکردنیشی پاداشت وەردەگیرێت‌و کەمتەرخەمی نواندن لە جێبەجێکردندا بە تاوانکردن دادەنرێت‌و سزای لەسەرە بەڵگەشمان بۆ ئەم ڕاستییە:

حوکمی تەکلیفی پێنج جۆرە: (ایجاب، ندب، تحریم، کراهە، اباحە).

زۆر بە درێژی ناڕۆینە ناو بابەتەکانی زانستی ئوصوڵی فیقە تەنها ئەوەندە کە پەیوەستە بە بابەتەکەمانەوە (ئیجاب): واتە: ئەو داخوازییەی کە لەلایەن شاریعەوە کراوە لە شێوەی حەتم‌و ئیلزامدایە و حوکمی فیقهی ئەو داخوازییە دەبێتە (وجوب)، سیفەتی کارەکەش دەبێتە (واجب) مەبەست لەم بنەمایە ئەوەیە ئەو داخوازییەی کراوە لە هەر دەقێکدا بێت‌و لە شێوەی فەرمان‌و ئیلزامدا بێت دەبێت جێبەجێ بکرێت بە جۆرێك بکەری ئەو داخوازییە شیاوی پاداشت‌و ڕێزلێنانەو کەمتەرخەمی کردنیش بەرانبەر بەو داخوازییە شیاوی سزاو لۆمەکردنە، وازلێهێنانی تاوانێکی سلبییە، چونکە وازهێنان‌و نەکردنی واجبێکە، زانایان بنەمایەکی ڕوونیان بۆ ئەمە داناوە (الامر یدل علی الوجوب) واتە: فەرمانکردن لە دەقەکاندا بەڵگەیە لەسەر واجیب بوون، بۆنموونە کە خوای گەورە دەفەرمووێت: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ أَوْفُواْ بِالْعُقُودِ) (المائدة: 1)، واتە: (ئەی بڕواداران گرێبەستەکانتان جێبەجێ بکەن‌و وەفاتان هەبێت بە بەڵێنەکانتانەوە)، کە یەکێکە لە سیستەمەکانی یاسای مەدەنی‌و فەرمان دەکات بە پابەندبوون بەگرێبەستەکانەوە بە شێوەیەکی گشتی، یان دەفەرموێت: (وَأَعِدُّواْ لَهُم مَّا اسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدْوَّ اللّهِ وَعَدُوَّكُمْ) (الانفال:60)، واتە: (ئەی بڕواداران ئامادە بکەن بۆیان ئەوەی لە تواناتاندا هەیە لە هێزو لە ئە سپێ دابەستراو تا بترسێنن پێی دوژمنی خواو دوژمنی خۆتان)، کە یەکێکە لە سیستەمەکانی سیاسی دەوڵەت کە داوادەکات بەبوون‌و ئامادەکردنی هێز بۆ پاراستنی قەوارەی دەوڵەت‌و بەرقەرارکردنی ئاشتی‌و ئاسایش، لێرەدا دەبینین هەردوو زاراوە قورئانیەکە لە شێوەی داخوازیی فەرماندایە (اوفوا، اعدوا)، کەواتە: دەبێت ئەو فەرمانە جێبەجێ بکرێت‌و نەکردنیشی تاوانبارییەو سزای لەسەر دەبێت. نموونەیەکی تر لەسەر داخوازی لە دەقەکانی قورئاندا: (وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللّهُ) (المائدة: 49)، واتە: (فەرمانمان پێکردی کە حوکم بکەیت لە نێوانیان بەوەی کە خوا ناردوویەتییە خوارەوە).

(تحريم): بريتييه لەو ريگری وقەدەغەكردنەی كە لە لايەن شاريعەوە كراوەو لەسەر شێوەی حەتمو ئيلزامە بە نەكردنو وازهينان، وەحوكمی فيقهی ئەو كارە دەبێتە (محرم)، واتە حەرام كراوو قەدەغەكراوو،وە سيفەتی كارەكەش دەبێتە (حرام) مەبەست لەم بنەمايە ئەوەيە كە هەردەقێك زاراوەی ريگریو قەدەغەكردنی تێدابێت لە شێوەی حەتمو ئيلزام نابێت كەس لێی نزيك ببێتەوەو ئەنجام بدرێت، وە كردنی دەبێتە تاوانو سزای لەسەرەو نەكردنو وازهێنانی دەبێتە هۆی پاداشتو رێز لێنان بۆ خاوەنەكەی، زانايان بنەمايەكی ڕوونيان لەسەر ئەم ڕێسايە داناوە (النهي يدل على التحريم) هەر زاراوەيەك لەسەر شێوازی قەدەغەكردنو ڕێگری كردن بوو بە وازهێنان بەڵگەيە لەسەر حەرامبوون، بۆنموونە (وَلاَ تَقْتُلُواْ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللّهُ إِلاَّ بِالحَقِّ) (الاسراء: 33)، واتە: (كەسێك مەكوژن كە خوا كوشتنی حەرام كردووە مەگەر بە هۆيەكی ڕاستو ڕەوا)، كە يەكێكە لە ياساكانی سزاو تاوان سەبارەت بە كوشتن (وَلاَ تَأْكُلُواْ أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ) (البقرة: 188)، واتە: (ماڵی يەكتر مەخۆن لە نێو خۆتاندا بە ناڕەوا) كە يەكێكە لە ڕێساكانی سيستەمی ئابووری ئيسلامی، لێرەدا دەبينين وشەكانی (ولاتقتلوا، ولاتاكلوا) لەسەر شێوەی قەدەغەكردنو ڕێگری كردنە،وە لەسەر شێوازی ئيلزام كردن هاتووە نەك پێشنياز، بە جۆريك كردنی ئەو كارانە خاوەنەكەی تووشی سزادەكاتو نزيك نەبوونەوەش لەو كارانە خاوەنەكەی پاداشت وەردەگرێت، جگە لەوەش مەرج نييە واجيب بوون هەر لەسەر شێوەی فەرماندان بێتو حەراميش لەسەر شێوەی قەدەغەكردن بێت چەندين شێوەی تر لە دەقەكانی قورئاندا بەدی دەكەين بۆ نموونە (حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ) (النساء: 23)، واتە: (حەرام كراوە لە سەرتان مارەكردنی دايكانتانو كچانتان) كە يەكێكە لەسيستەمەكانی ياسای كەسيەتی بە وشەی ڕاستەوخۆی (حرمت) ئەو دەقە ئاراستەی خەڵك كراوە وقەدەغەكردنی ڕاگەيەنراوە يان (كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى) (البقرة: 178)، واتە: (پێويستكراوە لەسەرتان تۆڵەسەندن لە كوژراوەكانتان بە يەكسانی) كە باس لە سيستەمی سزا دەكات بە زاراوەی (كتب) ئاڕاستەی فەرزبوونی سزا دەكات بۆ تاوانی كوشتن، هەروەها بە چەندين شێوازو جۆری تر دەقەكانی قورئانو سوننەت فەرمانكردنو قەدەغەكردن دەستنيشان دەكات لە مەسەلەكانی دەسەڵاتو سيستەمی ئيسلامی، ئەو كەسەی دەيەوێت زياتر لەم مەسەلەيە شارەزا ببێت دەتوانێت بە خوێندنەوەی زانستی ئوصوڵی فيقهـ بگات بەو مەبەستە.

لەگەڵ ئەمانەشدا دەقەكانی قورئان يان سوننەت خالیٚ نين لەسەر هاندانو ڕێنماييكردنو پێشنياز لەسەر هەندێك كاری چاكەو خێركردن بەرانبەر بە خەڵكو نيشتمانو كاری گشتیو تايبەتی، مەبەستيش لەوەدا بۆ ئەوەی مرۆڤەكان كۆت نەكرێن بە كۆمەڵە دەقێكی فەرماندانو قەدەغەكردن، ئەمەش بۆ ئەوەيە مرۆڤەكان ئازادبن لە هەندێك بواردا كە ويستو ئارەزوی خۆيان بخەنە كارو سەربەست بن لەو چوارچێوەيەداو ئەوەش يەكێكە لە سيفەتە گرنگەكانی قورئانو سوننەت كە هەموو شتێك لە سنوری واجيبو حەرامدا نييە، بەڵكو سنورێكی هێشتووەتەوە كە مرۆڤەكان تێدا ئازاد بنو گەر كەسێك بيەوێت كاری چاكەو چاكەخوازی بكات بواری بۆ دانراوەو پاداشتيش وەردەگرێتو ئەو كەسەش نەيكات تاوانبار نابێت، بەڵام پلەی ئەو كەسانە هاوشێوە نين لە ڕۆژی دواييدا، ئەو دەقانەش زۆرن كە لە شێوەی فەرمانكردندايە بۆ جێبەجیٚ كردنی سيستەمی ئيسلامیو چەسپاندنی ياسا جۆربەجۆرەكانی، هەروەها دەقەكانی قەدەغەكردن زۆرن كە ئاڕاستەی مرۆڤەكان كراوە كە نابێت نزيك هيچ ياساو بەرنامەيەك بكەون كە ناكۆك بێت لەگەڵ ئيسلامداو نەگونجێت لەگەڵ بنەماكانی قورئانو شەريعەتدا وەك لە قورئاندا هاتووە: (وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللّهُ وَلاَ تَتَّبِعْ أَهْوَاءهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَن يَفْتِنُوكَ عَن بَعْضِ مَا أَنزَلَ اللّهُ إِلَيْكَ) (المائدة: 49)، واتە: (فەرمانمان پێكردی كە حوكم بكەيت لە نێوانياندا بەوەی كە خوا ناردوويەتييە خوارەوەو شوێن حەزو ئارەزووييان نەكەوێت، ورياش لێيان لەوەی بتترازێنن لە هەندێك لەوەی كە خوا ناردوويەتييە خوارەوە بۆت).

وەئەوەی لەم بابەتەدا پێويستە ئاماژەی پێبكەين ئەوەيە هەندێك نووسەر دەيانەوێت گومانو دودڵی دروست بكەن لەسەر دەقەكانی قورئانو سوننەتەكانی پێغەمبەر ﷺ لە بواری سيستەمی سياسیو ئيسلاميدا، بەو پاساوەی گوايە ئەو دەقانەی قورئانو هۆی دابەزينی لە لايەن خواوە يان هەڵوێستو وتەكانی پێغەمبەر بۆ چارەسەركردنی ڕوداوێكی كتوپڕی

ئەو کاتە بووەو بۆ ڕێکخستنی هەندێك ناکۆکی کە لە نێو کۆمەڵگای عەرەبی ئەوکاتەدا سەریهەڵداوە، بۆ نموونە ئایەتەکانی (44 ـ 47)ی سورەتی (المائدة) کە دەفەرموێت: (لاَ يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ أَن يُجَاهِدُواْ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ وَاللّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ* إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لاَ يُؤْمِنُونَ بِاللّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ* وَلَوْ أَرَادُواْ الْخُرُوجَ لأَعَدُّواْ لَهُ عُدَّةً وَلَـكِن كَرِهَ اللّهُ انبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُواْ مَعَ الْقَاعِدِينَ* لَوْ خَرَجُواْ فِيكُم مَّا زَادُوكُمْ إِلاَّ خَبَالاً ولأَوْضَعُواْ خِلاَلَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ وَاللّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ)، کە لەسەر کێشەی چەند جوولەکەیەك هاتووەتە خوارەوەو بۆئەوە نییە کە ببێتە سیستەمی سیاسی، هەندێك لەو نووسەرانەش ئیسلامییەکان بەوە تاوانبار دەکەن گوایە لە زۆربەی نووسینەکانیاندا هۆکاری هاتنەخوارەوەی ئایەتەکان نانووسن‌و ئاماژەی پێناکەن.

دیارە ئەو کەسانەی ئەمجۆرە ڕاو بۆچونانەیان هەیە شارەزاییان لە قورئان‌و سوننەت و یاساکانیدا کەمە، چونکە وەك زانراوە زانایانی یاسا لە کاتێکدا دەیانەوێت تەفسیریان مانای دەقێکی یاسایی بکەن، جا دەقەکە قورئان بێت یان سوننەت یان دەقێك بێت دەسەڵاتی تەشریعی دایناپێت، یەکێك لەو هۆکارانەی پەنای بۆ دەبەن بۆ گەشتن بە مەبەست‌و تەفسیری دەقەکە بریتییە لە (الأسباب الموجبة) واتە پالنەر وهۆکاری هاتنەکاییەی ئەو یاسایە، وە هەروەها فوقەهاکان‌و زانایانی یاسا لەکاتێکدا ناڕێکییەك یان تێنەگەشتن یان دژ بەیەك بوونێك هەست پیٚ بکەن لە نێو دەقە یاساییەکان بۆ ئەوەی لە مەبەستی موشەریع (داڕێژەری یاسا) بگەن، پەنا دەبەنە بەر هۆکاری داڕشتنی ئەو یاساییە لەوکاتەدا، لێرەدا ئێمە دەپرسین: بۆچی پەنابرنە بەر (الأسباب الموجبة) بۆ یاسا دانراوەکان لەلایەن مرۆڤەوە ناکرێت بووترێت کە ئەو یاسایە بۆ ماوەیەکی کاتی‌و ڕووداوێکی کتوپڕ دانراوە؟!، چونکە بەڵگە نەویستە هەموو یاسایەك هۆکارێك یان پاڵنەرێك هەیە بۆ داڕشتنی‌و زۆرجاریش ئەو پاڵنەرە ڕووداوێك یان کێشەیەك یان بارودۆخێك فەرزی دەکات، لە ئەنجامی ئەو ڕووداوە داخوازییەك دروست دەبێت‌و کەلێنێك هەست پێدەکرێت لەبەر ئەوە دەسەڵاتی تەشریعی هەڵدەستێت بە دانانی دەق‌و یاسایەك، بەڵیٚ ئەو کێشەی پیٚ چارەسەر دەکرێت لەو کاتەدا بەڵام سیفەتی بەردەوامیشی هەیە بۆ هەر کێشەیەکی هاوشێوە، بە هەمان شێوە هۆکاری دابەزینی قورئان بۆ ئەوە نییە کە تەنها کێشەیەك چارەسەر بکات‌و کۆتایی پیٚ بێت، چونکە ئەو بۆچوونە تەواو پێچەوانەیە لەگەڵ هۆی هاتنەخوارەوەی قورئان‌و مەبەست لە ناردنی پێغەمبەر ﷺ‌و ئیلغاکردنی هەموو پەیامەکانی پێش خۆی (ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَى شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا) (الجاثية: 18)، واتە: (لە پاشاندا تۆمان خستە سەر شەریعەتێك لە بارەی ئایینەوە تۆ شوێنی بکەوە)، وەك (الواحدي) دەڵێت: "ناکرێت مانای قورئان بزانین‌و تەفسیری دەقەکانی بکەین بەبیٚ گەڕانەوە بۆ هۆکاری دابەزینی ئایەتەکان‌و ئەو چیرۆکەی کە لەوکاتەدا ڕوویداوەو بە هۆیەوە ئەو دەقە دابەزیوە"، گەر سەرنجیش بدەین زۆربەی موفەسیرەکان لەگەڵ تەفسیری ئایەتەکاندا ئاماژەیان کردووە بە هۆکاری ناردنەخوارەوەی ئایەتەکان‌و فوقەهاکانیش لە زۆربەی کاتەکاندا بۆ سەلماندنی دیدو بۆچوونەکانیان لە وەرگرتنی بنەماو ئەحکامە شەرعییەکان پەنا دەبەنە بەر هۆکاری هاتنەخوارەوەی ئایەتەکان نەك بیشارنەوەو پەردەپۆشی بکەن. کەواتە هۆی هاتنەخوارەوەی ئایەتەکان یان بوونی ڕووداویك بۆ دەقێکی فەرمودەی پێغەمبەر ﷺ بریتییە لە (الأسباب الموجبة)ی ئەو دەقەو بۆ تێگەیشتن لە مەبەست‌و ناوەڕۆکی دەقەشەرعییەکان، دەبێت بگەڕێینەوە بۆ هۆکارەکانی هاتنە خوارەوەی ئەو دەقانە تا لە مەبەست‌و مانای دەقەکان بگەین، هۆی هاتنەخوارەوەی ئایەتێك یان وتنی فەرموودەیەك تەنها بۆ ئەو ڕووداوەی ئەو کاتە نەبووەو سنوری چەسپاندنیشی کۆتایی پیٚ نەهاتووە، بەڵکو ئەو ڕووداوە پاڵنەربووە بۆ داڕشتنی ئەو دەقەو چەسپاندنیشی فەرزکراوە بەسەر هەر کێشەیەکی هاوشێوەی تر کە لە داهاتوودا ڕوودەدات. وەك خوای گەورە دەفەرموێت (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلاَمَ دِيناً) (المائدە: 3). واتە: (ئەمڕۆ ئاینەکەتانم کامڵو تەواو کرد بۆتان، وە چاکەو بەهرەی خۆمم ڕشتووە بە سەرتاندا، وە ڕازی بووم کە لەمەودوا ئیسلام ئاینتان بێت).

چوارەم:

دەسەڵات پەیداکردن لە لایەن ئیسلامەوە واتە: پەیدابوونی شەڕو ئاژاوەو خوێن ڕشتن‌و تیرۆرو ستەمی ئاینی، هەرچۆن کاتی خۆی مەسیحییەکان لە ئەوروپا دەسەڵاتیان بەدەست بووە، سیمای دەسەڵاتیان کوشتن‌و خوێنڕشتن‌و ستەمی

مەزهەبی وئاینی بووە، ئێستاش ئیسلام دەسەڵات بگرێتە دەست هەمان سیمینار دووبارە دەبێتەوە، چونکە ئیسلام دەسەڵاتێکی دینی پێکدەهێنێت هەروەك مەسیحییەت لەسەر ئەو بنەمایە دەسەڵاتی دروستکردبوو.

خاوەن ئەم بیرو بۆچوونانە بۆچوونەکەیان بە بەڵگەی تر پشتڕاست دەکەنەوە ئەویش هەڵسووکەوتی گروپە توندڕەوەکانی ئێستایە لە جیهانی ئیسلامی.

سەرەتای کێشەی عەلمانییەکان لێرەوە دەست پێدەکات کە هەمیشە بەراوردی ئیسلام دەکەن بە ئاینی مەسیحییەت و ئەو سیناریۆیەی لە سەدەکانی پێشودا ڕوویداوە لە ئەوروپا هەمان وێنە دەکێشن بۆ ئیسلام کاتێك دەسەڵات بگرێتە دەست، ئێمەش لێرەدا پێویستە ئاماژە بکەین بە چەند خاڵێك تا بیسەلمێنین ئەو بەراوردە لە شوێنی خۆیدا نییەو هەڵسەنگاندنێکی زانستی نییە:

1. دینی مەسیحییەت دەستکاری کراوە، لەو شێوازو شێوەیەی کە خوا ناردویەتییە خوارەوە وەك خۆی نەهێڵراوەتەوەو دیدو بۆچوونی مرۆڤەکان‌و بیروراو بۆچوونی زۆرێك لە قەشەکان کراوەتە قسەی خواو کراوەتە بڕیاری پەروەردگارو فەرزکراوە بەسەر هەڵگرانی دینی مەسیحییەت وەك خوای گەورە ئەم ڕاستییەمان بۆ ڕۆشن دەکاتەوەو دەفەرمویت: (يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ وَنَسُواْ حَظًّا مِّمَّا ذُكِّرُواْ بِهِ) (المائدة: 13)، واتە: (وتەو فەرموودەی خوا لادەدەن لە شوێنەکانی خۆی، لە بیریان کرد بەشێکی زۆر لەوەی کە ئامۆژگاری کرابوون پێی)، زۆربوونی ئینجیلەکان‌و ناوهێنانیان بە ناوی یەکێك لە قەشەو پاپاکانەوە سەلماندنی ئەو ڕاستییەن کە ئینجیل وەك ئەو شێوە بنەڕەتییە نەماوەتەوە کە لە سەرەتاوە پێغەمبەر عیسا (عليه السلام) گەیاندویەتی بە شوێنکەوتووانی، بە تایبەت پاش بەرزکردنەوەی پێغەمبەر عیسا بۆ ئاسمان شێواندن‌و گۆڕین دەستی پێکرد.

بەڵگەش لەسەر ئەوە لە ساڵی 787 ز کاتێك دەسەڵاتی ئیسلامی گەشەی کردو بەرەو فراوانبوون دەڕۆشت، دەوڵەتی ڕۆما هەستا بە تێکەڵکردنی دینی مەسیحی بە بتپەرستی، ئەویش لە ڕێگەی ئەنجومەنی دووەمەوە کە لەو ساڵەدا بڕیاریاندا بە یەکگرتنی ئاینی مەسیحی‌و بتپەرستی، ڕۆما هەستا بە لادانی وەسیەتی دووەم لە ئینجیلدا کە ڕێگری دەکات لە پەرستنی پەیکەرو بت، لەو سەردەمەوە حوکمی پاپایی دەرکەوت‌و پاپا لەو کاتەدا ڕایگەیاند کە جێگری خوایەو بانگەشەی مەعصومیەت‌و بێگوناهی کردو خۆی فەرزکرد بەسەر کەنیسەو دەوڵەتدا، لە سەدەکانی ناوەڕاستدا کێشە دروست بوو لە نێوان کەنیسەو پاشاکاندا، ئەمەش وایکرد کە هەردوو دەسەڵات جیابکەنەوە، بەڵام لەژێر هەمان بیروبۆچووندا، ئەویش بە دابەشکردنی دەسەڵات بۆ دوو جۆر (دەسەڵاتی دونیایی‌و دەسەڵاتی ڕۆحی)، وەك نووسەر (جان دی باری) لە کتێبی (السلطة الملكية والسلطة البابوية)دا ئاماژەی پێکردووە کە لە ساڵی 1302ز دا شێوازی حوکم‌و دەسەڵات لە ئەوروپا وەرچەرخانێکی نوێی بەسەردا هات، ئەویش بەوەی قەشەکان ڕایانگەیاند کە خوا کەسێك هەڵدەبژێرێت‌و دیاری دەکات بۆ کاروباری دونیایی، ئەویش پاشاو حاکمەو کەسێکیش بۆ کاروباری ڕۆحی‌و کەنیسە بەڕێوەبردن کە ئەویش پاپایە، کەس بۆی نییە ململانی بکات‌و گوێڕایەڵ نەبێت، هەرکەس ملکەچ نەبێت بۆ ئیرادەی پاشاو پاپا ئەوە ململانی لەگەڵ دەسەڵاتی خوادا دەکات، ئەمە نموونەی مشتێکە لە خەروارێك، لە دەستکاری‌و شێواندنی ئینجیل، لەبەر ئەوە هەمووئەو هەڵسوکەت‌و هەڵوێست‌و مومارەسانەی گەر بە ناوی دینی مەسیحییەتیشەوە کرابێت نابێت بکرێتە بەبەڵگە لەسەر دینی مەسیحییەت‌و ناتوانرێت بکرێتە بەڵگە بەسەر دینەکانی تر بە ڕەهایی، بەڵکو ویست‌و ڕای هەندێك قەشەو پاپاکان بووە نەك پابەندبوون بە دینی مەسیحییەتەوە.

2. دینی مەسیحییەت لە سروشتی خۆیدا بۆ قۆناغێکی دیاریکراو بووەوبە هەڵهاتنی پرشنگی ئیسلام ئەو قۆناغە کۆتایی هاتووە،هەڵگرانی ئەو دینە ستەمیان لە خۆشیان‌و لە خەڵکیش کردووە کە پابەند نەبوون بە ئیسلامەوەو وازیان لە مەسیحییەت نەهێناوە، چونکە پێچەوانەی ئاین‌و بەرنامەکەی خۆشیان ڕەفتاریان کردووە (يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُون) (ال عمران: 71)، واتە: (ئەی خاوەن کتێبە ئاسمانییەکان بۆ پۆشاکی درۆ دەکەن بە بەر ڕاستیدا، ڕاستیەکە دەشارنەوە لەکاتێکدا خۆشتان ئەمە دەزانن).

3. پرۆسەی سیاسی ئیسلامی بۆ دەسەڵات زۆر جیاوازە لە پرۆسەی دەسەڵاتی مەسیحی، چونکە لە لای ئاینی مەسیحی(پاش دەستکاری کردن‌و شێواندن)، حکومەت حکومەتی دینییە، قەشەو پاپاکانیان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە ئەوان سێبەری خوان ، هەرشتێك ئەوان لە زەویدا حەڵاڵی دەکەن یان حەرامی دەکەن خوا لە ئاسماندا بڕیاری حەڵاڵی‌و حەرامی بۆ دەردەکات،قەشەکان بانگەشەی ئەوەیان کردووە کە ئەوان پەیوەستن بە خوا بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ، هەر بڕیارو ئاڕاستەو ڕێنماییەك کە ئەوان پێی هەڵدەستن قسەی خوایە، نابێت کەس پێچەوانەی گوفتاری ئەوان بجووڵێت‌و ململانێیان بکات، بەم شێوەیە هەموو ئازادی‌و سەربەستییە تاکی‌و تایبەتیان زەوت کردبوو، دین‌و ژیانی خەڵکیان کردوەتە موڵکی خۆیان، کەس بۆی نەبووە گفتوگۆو لێکۆڵینەوە بکات لە هەڵسووکەوتی کەنیسەو قەشەو پاپاکان، تەنانەت سنووری دەسەلاتیان لەوەش زیاتر کرد بەوەی کە بە ویستی خۆیان بە هەشت‌و لێبوردنی خواییان دەبەخشییە هەندێك، دۆزەخ‌و نەفرینی خوایشیان دەگەیاندە هەندێکی تر، (صکوك الغفران)یان دابەش دەکرد، واتە: دەسەڵاتداری ڕۆژی دوایی‌و پاشە ڕۆژی خەڵکیشیان ڕاگەیاند، مەسیحییەکان مەفهومی دینیان گۆڕی سەبارەت بە دەسەڵات‌و حوکم ئەویش لە پێناو بەهێزکردنی پایەو دەسەڵاتی خۆیان، بەوەی کە خوا ئەوانی دەستنیشان کردووە کە دین‌و بەرنامەی خوا بچەسپێنن‌و بیکەنە دەستوورو یاسای گشتی،

پاپاکان دەسەلاتییان لەجەماوەر وەرگرتەوە بەوەی کە خوا حاکم دیاری دەکات‌و ئەو سەرۆکەی دەستنیشان کراوە هەڵبژێراوی خوایەو کەس ناتوانێت دەست بخاتە کاروبارییەوە،سەرۆك دەسەڵاتی ڕەهای هەیە بەسەر هەموو کاروکردەوەی گەل‌و جەماوەردا، ئەمەش بە ڕاشکاوانە لە لایەن پاپا نیقولای یەکەمەوە ڕاگەیەنرا کە مەسیح کوڕی خوایە و ئەو کەنیسەی دامەزراندووەو (بطرس) کە هەڵبژێراوی خوایە کردویەتییە یەکەم سەرۆك، وە قەشەکانی ڕۆما حوکم‌و دەسەڵاتیان لەوەوە بە میراتی بۆ ماوەتەوە، بەشێوەی زنجیرەیەکی بەردەوام‌و پەیوەست بە خوا، لەبەر ئەوە پاپا نوێنەری خوایە لەسەر گۆی زەوی‌و دەسەڵات‌و سەروەری ڕەهای هەیە بەسەر هەموو مەسیحییەکانی سەر ڕووی زەوی بە دەسەڵاتدارو هاووڵاتیانەوە، کەنیسە لە ئەوروپادا خۆی بە سەرچاوەی یەکەمی کاروباری دینی‌و دونیایی دەزانی‌و کەس لە سەروی دەسەڵاتی کەنیسەوە نەبوو.

3. ئەو شەڕو شۆڕەو ئاژاوەیەی کە لەئەوروپا دروستبووە بە هۆی پابەندبوونیان نەبووە بە دینی مەسیحییەت، بەڵکو لادان‌و وازهێنانیان لە فەرمایشتەکانی پەروەردگار بەرەو ئەو ئاقارەی بردوون (وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُواْ التَّوْرَاةَ وَالإِنجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيهِم مِّن رَّبِّهِمْ لأكَلُواْ مِن فَوْقِهِمْ وَمِن تَحْتِ أَرْجُلِهِم) (المائدة: 66)، واتە: (بێگومان گەر خاوەن پەیامەکان کاریان بە تەورات‌و ئینجیل بکردایە وە ئەو قورئانەی کە هاتۆتە خوار لەلایەن پەروەردگاریانەوە بیچەسپێنن بێگومان ڕۆزییان دەخوارد لەلای سەروویانەوە (ئاسمانەوە)و لە ژێر پێیانەوە– لە زەویەوە)، جگە لەمەش پاش دورخستنەوەی کەنیسەو قەشەکان لە دەسەڵاتی سیاسی‌و فەرمانڕەوایەتی گەلانی ئەوروپا لەپاش شۆڕشی فەرەنسی لە ساڵی 1789و شۆڕشی پیشەسازی بەریتانیا دەبوایە شەڕو شۆڕو ئاژاوە نەمایە لە ئەوروپا! هەموو ژیان‌و ژیاری ئەوروپای نوێ ئاشتی‌و برایەتی‌و خۆشەویستی بێت، بەڵام پێچەوانەکەی ڕاست‌ودرووستە، چونکە لەوکاتەی عەلمانییەت ونەتەوەییەکان هاتنە سەر حوکم لە ئەوروپاو قەشەو پاپاکان دورخرانەوە لە حوکم‌و دروشمی جیاکردنەوەی دین لە دەوڵەت پراکتیزە کرا، هەردوو جەنگی یەکەم‌و دووەمی جیهانی لەناو جەرگەی ئەوروپا هەڵگیرسا، کە ئامارەکان ئاماژە دەکەن بۆ کوژرانی (50) ملێۆن مرۆڤ‌و (115) ملیۆن مرۆڤ کەمئەندام بووە، لە ژێر سایەی عەلمانییەت‌و جیاکردنەوەی دین‌و دەوڵەت، جگە لەوەش هەڵمەتە ئیستعمارییەکانی سەدەی نوێ بەسەرکردایەتی بەریتانیاو فەرەنسا دەستی پێکرد بۆ سەر وڵاتە لاوازو بێهێزەکان لە کیشوەری ئاسیاو ئەفریقاو لەو هەڵمەتانەشدا بە ملیۆنەها مرۆڤ بووەتە قوربانی لە پێناو بەرژەوەندی ئابووری‌و سیاسیی ئەو وڵاتانە. بەسەرژمێریش بێت ئەوهاووڵاتیانەی لەژێر دەسەڵاتی کەنیسەدا کوژراوە لەگەڵ ئەو کەسانەی لە پاش شۆڕشی ئازادی‌و پیشەسازی کوژراوە ئاسمان‌و ڕێسمان جیاوازییان هەیە.

4. بەرنامەی دەسەڵاتی ئیسلامیی بنیات نانرێت لەسەر خوێن‌و مافی خەڵکی، چونکە ئیسلام پەیامێکی ئاشتی‌و برایەتییە خوای گەورە دەفەرموێت (وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ) (يونس: 25)، واتە: (خوا خەڵك بانگ دەكات بۆ ماڵی ئاشتی‌و ئارامی)، پێغەمبەری خوا ﷺ دەوڵەتی ئیسلامی لە هەرێمی مەدینەدا پێكهێنا بەبێ زیان گەیاندن بە خەڵكی ئەو شارەو بەبێ خوێنڕژاندن‌و ستەم لە خەڵك كردن، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە كە دەوڵەت پێویستی بەهێز نییە یان هێز بەكار ناهێنێت، چونكە ئەوەش پێچەوانەی بوونی دەوڵەت‌و جێبەجێكردنی وەزیفەكانییەتی، لە كاتێكدا دەڵێین ئیسلام بەرنامەی ئاشتی‌و برایەتییە مەبەست دەستدرێژینەكردن‌و ستەم نەكردنە، بەڵام بەرگریكردن لەخۆو بڵاوكردنەوەی دادگەری‌و ئاسایش لە زۆربەی حاڵەتەكاندا پێویستی بە بەكارهێنانی هێز هەیە. نموونەیەك لەسەر ئەم ڕاستییە كاتێك صەلاحەددینی ئەییوبی شاری قودسی ڕزگار كرد لە ساڵی 583ی كۆچی زۆر بە دادگەرانە جوولایەوە لەگەڵ گاورو جوولەكەكانی شاری قودس‌و ئازادیكردن‌و دەستی نەكرد بە كوشتارو خوێنڕشتن لەسەر بنەمای مەزهەبی‌و دینی ،بەڵام بە پێچەوانەوە كاتێك گاورەكان شاری قودسیان داگیر كرد (70) هەزار موسڵمانیان شەهید كرد ئەمەش مەسیحییەكانی ئەوكات‌و ئێستاش دانی پێدا دەنێن‌و ئەو ڕاستییە دووپات دەكەنەوە.

بە درێژایی حوكمی ئیسلامی كە سیازدە سەدەو نیووی خایاندووە كۆمەڵێك هەڵەو كەموكورتی هەبووە چ لە ئاست دەسەڵاتدا یان لە ئاست تاك‌و هاووڵاتیاندا بەلام لەبواری ستەمی دینی‌و مەزهەبیدا ئیسلام لە هەموو ئاین‌و ڕێبازەكانی تر بە گشتی دادگەرانەترو بە بەزەیی تر مامەڵەی كردووە لەگەڵ نەیاران‌و هەڵگرانی دیدو بۆچوونەكانی تر، گەر چەند نموونەیەك هەبێت لەو دیاردانە لە مێژووی ئیسلامیدا هۆكەی دەگەڕێتەوە بۆ لادان‌و ناڕەوایی كردن بەرانبەر بە ئیسلام‌و ڕەوشتی موسڵمان، ڕاستیەك هەیە پێویستە هەموو ڕۆشنبیرێك لێی بێدار بیت، ئەویش ئەوەیە گەر بەبەراووردكردنیش بێت ئەو خەڵكەی لەژێر دەسەڵاتی ئەو بیروڕایانەی كە بانگەشەی جیاكردنەوەی دینیان كردووە لە دەوڵەت كوژراون، لەگەڵ ئەو كەسانەی لە دەسەڵاتی ئیسلامیدا كوژراون هەرگیز شایستەی بەراوردكردن نین، گەر لە ڕابردوودا لە دەسەڵاتی ئیسلامی هەندێك هەڵوێست‌و هەڵسووكەوت هەبووبێت دەرئەنجامی لادانیان بووە لەبەرنامەی ئیسلام‌و دووركەوتنەوە بووە لە بنەما دیارو ئاشكراكان بۆ بەڕێوەبردن‌و فەرمانڕەوایەتی ئیسلامی، وەك شەڕی نێوان دەسەڵاتداران‌و ویلایەتەكان یان كێشەی نێوان خەلیفەكان‌و كوڕەكانیان لەسەر دەسەلات، لەم سەردەمەشدا بە ناوی ئیسلامەوە هەندێك هەڵوێست‌و كاری توندوتیژی‌و زیادەڕۆیی دەنوێنرێت هۆكەی دەگەڕێتەوە بۆ تێنەگەیشتن‌و نەزانینیان لە بنەماكانی فیكری ئیسلامیی، چونكە بنەماكانی ئیسلام لە ڕووی بانگەشەكردن بۆ هاوژینی‌و پیكەوەژیان دیارو ئاشكران وەك لە قورئاندا ئاماژەیان پێكراوە (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوباً وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا) (الحجرات: 13)، واتە: (ئەی خەڵكینە بێگومان ئێمە دروستمان كردوون لە نێرو مێیەك وەكردومانن بە چەند گەل‌و هۆزەوە تا یەكتری بناسن)، هەروەها هەڵوێستی قورئان سەبارەت بە كوشتن‌و ستەم دەستنیشان كراوە. (مَن قَتَلَ نَفْساً بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعاً) (المائدة: 32) واتە: (ئەوەی تەنیا كەسێك بكوژێت گەر لە تۆڵەی كەسێكی كوژراو نەبێت یان بە هۆی خراپەكاری‌و ئاژاوەنانەوە نەبووبێت ئەوە وەك ئەوە وایە هەموو خەڵكی كوشتبێ).

6. شەڕو پێكدادان سیمایەكی بەردەوامی شارستانیەتە یەك لەدوا یەكەكانی مێژوو بووەو پەیوەست نییە بە ئیسلامەوە، گەر بەراوردێكیش بكرێت شارستانی ئیسلامی كەمترین ڕێژەی بەردەكەوێت لە توندڕەوی‌و كوشت‌و كوشتار، بۆ نموونە، لە شەڕی مەزهەبی نێوان پرۆتستانت‌و ئەرسەدۆكس لە سەدەی سێزدەوە تا سەدەی حەڤدە نزیكەی (9) ملیۆن كەسیان لە یەكتر كوشتووە، لە مێژووی نوێداو لە ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا دا، سەدەی هەژدەو نۆزدە بە سەدەی دامەزراندنی ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا دادەنرێت، لەهەمان كاتدا بەسەدەی لەناوبردن‌و نەهێشتنی گەلانی بنەڕەتی كیشوەری ئەمەریكا ناودەبرێت، لە هێرشی 1776ز دا بۆ سەر هیندییە سوورەكانی (شیرۆكی) كە هاوپەیمانی بەریتانییەكان بوون هەموو شارەكانی هیندییەكان سووتێنران، هەموو بەروبوومە كشتوكاڵییەكانی ئەو ناوچانە

سووتێنران‌و لەناو بران، ئەوەی لە هیندییەکان مابوونەوە برانە دارستانەکان "بەپێی بڕیاری جۆرج واشنتن (28) شار بەتەوای وێران کرا لەکۆی (30) شار"، هیندییەکان نازناوی ڕوخێنەری شارەکانیان نابوو لە جۆرج واشنتن، یەکێکی تر لە پاڵەوانانی بنیاتنەری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای ئێستا ناوی (جون شفنغوتن)ە کە یەکێك لە دروشمەکانی بریتیبوو لە (هیندییەکان بکوژن‌و پێستەکانیان داماڵن، منداڵ‌و گەورە مەبوێرن، کیژ لە کیژ دەبێت)، تائێستاش لە ئەمەریکا چەندین مەیدان‌و شۆستەو شوێنی گشتی بە ناوی ئەو پاڵەوانەوە ناونراوە تا سەروەریەکانی ون نەبێت، وەهەروەها یەکەم وڵات کە چەکی ئەتۆمی بەکارهێنا ئەمەریکا بوو لە 1945/8/6دا چەکی ئەتۆمی بەکارهێنا دژی شاری(هێرۆشیما)و بوویە هۆی کوشتنی (160) هەزار کەس، لەپاش سی ڕۆژ چەکی ئەتۆمیشی بەکارهێنا لەدژی شاری (ناکازاکی)و هەمان چارەنووس ڕووی کردە ئەو شارەش، لە شەڕی ڤێتنام . ئەمەریکادا زیاتر لە یەك ملیۆن ڤێتنامی کوشت کە زۆربەیان مەدەنی‌و هاووڵاتی بێ چەك بوون، لە ئەوروپادا پاش شۆڕشی فەرەنسی‌و شۆڕشی پیشەسازی بەریتانی ،هێرشی ئیستعماری دەستی پێکرد لە کاتێکدا دەسەڵاتی کەنیسە کۆتایی پێهاتبوو، سیستەمی سەرمایەداری‌و ئیشتراکی هاتبوونە مەیدان‌و عەلمانییەت لە چڵەپۆپەو سەرەتای سەرکەوتن‌و گەشەکردنی بوو، دروشمەکانی ئازادی‌و سەربەستی‌و مافی مرۆڤ تەشەنەی کردبوو، بەڵام لەو کاتەوە هێرشی داگیرکردن‌و دەست بەسەراگرتنی وڵاتە لاوازو کەمتواناکان دەستی پێکردو زۆربەی وڵاتانی جیهانیان خستە ژێر دەستی خۆیان بە زەبری چەك‌و داگیرکردن، وەك داگیرکردنی جەزائیرو مەغریب‌و مۆریتانیاو تونس‌و سوریا و لوبنان لەلایەن فەرەنساوە، داگیرکردنی عێراق‌و میسرو فەلەستین‌و ئوردن و هند و پاکستان‌و صومال لە لایەن بەریتانیاوە، کە لەوکاتەدا ئەو دوو وڵاتە پێشەنگی سیستەمی سەرمایەداری‌و دروشمەکانی جیاکردنەوەی دین‌و دەوڵەت‌و ئازادی تاك‌و بازاڕیان بەرزکردبوویەوە، بەڵام گەر سەرنج بدەین لە مێژووی کوشت‌و کوشتاری ئەو هێزانە بەرانبەر بەو گەلە هەژارو بێهێزانە دەسەلمێت کە بە دروشم ئاسۆیەکی نوێ بوون‌و هیوایەکیان دەبەخشییە گەلان، بەڵام لە کارو کردەوەدا هێزێکی داگیرکەرو دژ بە مرۆڤ‌و مرۆڤایەتی ڕەفتاریان نواندوەو تەنها کاریان بریتیبووە لە پەیداکردنی بازار بۆ پێشەسازییەکانی خۆیان‌و دزینی سەروەتی ئەو وڵاتانە بۆ ئاوەدان کردنەوەی وڵاتانی خۆیان‌و پەیداکردنی ماددە خامەکان وەك سەرمایەی گرنگ‌و بە بەها بۆ خۆیان، دوو ملیۆن شەهیدی جەزائیر باشترین بەڵگەیە لەسەر ئەو ڕاستیانەی ئێمە دەیڵێین، گەر مێژووی سەرهەڵدانی شۆڕشە نوێیەکانی هەر کام لەو گەلانە هەڵبدەینەوە کە بەرانبەر ئەو هێزە داگیرکەرانە کردویانە هەست دەکەیت دڕندەیی‌و بێبەزەیی و کوشت‌و کوشتار سیماو پێناسەی ئەو وڵاتە زلهێزانە بووە کە بەناوی ئازادی‌و دیموکراسی زۆربەی جیهانیان داگیرکرد، "وەك شۆڕشی ئاشتیانەی غاندی بەرانبەر بە بەریتانیا، شۆڕشی عەبدولکەریم خەتابی لە مەراکش بەرانبەر بە فەرەنسا، شۆڕشی گەلی میسری بەسەرکردایەتی ئەحمەد عورابی بەرانبەر بە ئینگلیزەکان‌و شۆڕشی شیخ مەحمود لە کوردستان بەرانبەر بە ئینگلیزەکان، ئەم شیوازە مامەڵەیە بەرانبەر بە وڵاتانی دەرەوەی سنوری خۆیان کردوویانە، لە سەرەتای سەدەی بیستەم ناکۆکی کەوتە نێوان خودی دەوڵەتاکانی خۆیان‌و دوو جەنگی جیهانی گەورە سەرچاوەکەی لە ئەورپا سەریهەڵدا کە بەلانەی ئازادی‌و مافی مرۆڤ دادەنرێت‌و لە هەردوو جەنگەکەدا زیاتر لە(50) ملیۆن کەس کوژراون‌و (115) ملیۆن هاووڵاتیانی ئەوروپا کەمئەندام بوون، سیستەمی ئیشتراکیش کەمتر نەبووە لە سیستەمە سەرمایەدارەکان لە ڕووی کوشتن‌و کوشتارو داگیرکردنەوە، پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەر کە بەسەر قەیسەری ڕووسیادا کراو شۆڕشی سوور هاتە سەر حوکم دەستکرایە داگیرکردنی وڵاتە دراوسێکان وەك ئەرمینیاو تاجیکستان‌و قیرغستان‌و ئازربایجان‌و شیشان‌و کازاخستان، لەسەر ئێسك‌و خوێن‌و سەرمایەی ئەو وڵاتە داگیرکراوانە یەکێتیی سۆڤیەتی جاران بنیات نرا، بەهێزی ئاگرو ئاسن‌و داگیرکردن و کوشت‌و کوشتار ئەو گەلانە ملکەچ کران، وەك لە سەرچاوە مێژوویيەکاندا ئامارەیان پێکراوە لە پێناو چەسپاندنی کۆمۆنیستی لەو وڵاتانەدا نزیکەی (15) ملیۆن موسڵمان قەلاچۆ کراوون، شۆڕشەکانی دژی دەسەڵاتی شیوعی بەڵگەی دیارو ئاشکرای ئەو ڕاستییەن، پاش ڕووخانی سۆڤیەت زۆربەی ئەو وڵاتانە جودا بوونەوەو ئازادی‌و سەربەخۆیی خۆیان ڕاگەیاند، بە وردی ناڕۆینە ناو لاپەڕەکانی مێژووی کوشتن‌و کوشتارو پێشێلکردنی مافی مرۆڤ‌و ستەمکردنی هەردوو

بلۆکی سەرمایەداری‌و سۆسیالستیی، ئەوە نووسینێکی تایبەتی دەوێت، بەڵام ئەمە وەك نموونەیەك بۆ ئەوەی بزانرێت ئەو دەسەڵاتانە بە دروشم‌و گوفتار هیچیان نەهێشتوەتەوە، بەڵام مێژوو باشترین بەڵگەیە لەسەر ڕەفتارو هەڵوێست‌و هەڵسووکەوتیان بەرانبەر بە مرۆڤ بەبێ جیاوازی دین‌و نەژادو ڕەگەز، گرنگ تەنها دەستخستنی سەروەت‌و سامانە بۆ وڵاتی خۆیان، لەمەوە بۆمان دەردەکەوێت کە هەڵوێستی دەسەڵاتی ئیسلامی سەبارەت بە پاراستنی گیانی مرۆڤ وریز لێ گرتنی بە هەڵەو کەمووکورتییەکانیشەوە هەرگیز بەراورد ناکرێن لەگەڵ ئەو کوشتارو برین‌و ئازارانەی لە لایەن وڵاتە زلهێزەکانەوە ئەنجامدراوە بەرانبەر وڵاتانی جیهانی سێیەم‌و بەرانبەر بە هاووڵاتیانی خۆیان .

7. لە دەسەڵاتی سیاسی ئیسلامیدا هاوڵاتیبوون بنەڕەت و بنەمایە بێ لێکدانەوەی ڕەگەزو ڕەنگ‌و زمان‌و دین، چونکە ئیسلام یەك ڕەگەزی بۆ مرۆڤایەتی دووپات کردووەتەوە، وەك پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (انتم بنو ادم وادم من تراب) ئەبو داود ڕوایەتی کردووە، واتە: (ئێوە نەوەی ئادەمن‌و ئادەمیش لە خۆڵ خولقێنراوە)و بەرنامەکانی ئیسلام سیما و بنەمایەکی جیهانی لە خۆی گرتووە کە دەتوانرێت بچەسپێنرێت بەسەر ئەو کە سانەی باوەڕیان بە ئیسلام هەیە وەك دین‌و ڕێباز یان ئەوانەی لە نیشتمانی ئیسلامیدا دەژین‌و هاووڵاتین لەو دەوڵەتەدا بادین‌و ڕێبازێکی تریشیان هەبێت، ئیسلام هەرگیز ستەمی ئاینی لە خۆ ناگرێت‌و هەمیشە ڕێگرە لە چەوسانەوەی ئاینی‌و دژایەتی جیبایی لەسەر بنەمای ئایینی دەکات، تەنها بنەماو پێوەر بریتییە لە هاووڵاتی بوون‌و پەیوەست بوون بە ئەرکەکانی هاووڵاتی بوونەوە، لە ڕووی یاساییەوە لە دەوڵەتی ئیسلامیدا هاووڵاتیانی دەسەڵاتی ئیسلامی موسڵمان بن یان ئاینێکی تریان هەبێت یەك ڕەگەزنامە هەڵدەگرن، ئەوانەی کە لە ژێر سایەی دەوڵەتی ئیسلامیدان‌و هاووڵاتیانی ئەو دەسەڵاتەن با دینێکی تریان هەبێت بە یەکسانی سەیر دەکرێن، ئازادی تەواوی بیروباوەڕو مومارەسەی کاری سیاسی خۆیان هەیە، بۆ سەلماندنی ئەمەش ماوەردی کە یەکێکە لە زانایانی زانستی بەڕێوەبردن‌و سیاسەتی ئیسلامی وتوویەتی کە ئەوانەی موسڵمان نین‌و لە دەوڵەتی ئیسلامیدان بۆیان هەیەو بوار هەیە کە پۆستە تەنفیزییەکان وەربگرن‌و لە حکومەت بەشداربن چ وەك وەزیر یان فەرمانبەر یان هەر پۆستێکی تری وەزارەت، محمد حەمید دەڵێت: "ئەزموونی دەسەڵاتی ئیسلامی زۆریك لەو ناوانەی لەخۆ گرتووە کە موسڵمان نین‌و کاری دەوڵەتی ئیسلامیشیان لە ئەستۆ گرتووە ،بۆنمونە ئەو سەفیرەی کە پێغەمبەری خوا ﷺ دەستنیشانی کردووە وەك سەفیر لە حەبەشە کە ناوی (عەمری کوری ئومەییەی ضمری)بوو کە موسڵمانیش نەبوو، هەروەها کۆمەڵێك لە بێباوەڕانی دانابوو بۆ فێرکردنی نووسین‌و خوێندنەوە بۆ هاووڵاتیانی مەدینە کە لە جیاتی وەزارەتی پەروەردەن‌و خوێندنی ئێستایە، هەروەها پێغەمبەر ﷺ هەندێك لە بێباوەڕانی ڕاسپاردبوو بە کاری هەواڵگری بۆ بەرژەوەندی دەوڵەت کە ترسناکترین پۆستەو پەیوەستە بە ئاسایشی ئەو دەوڵەتەوە، لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتابدا لە دیوانەکانیدا چەندین فەرمانبەری تێدا بووە کە دینێکی تریان هەبووەوە تەنانەت لە هەندێك سەردەم‌و کاتدا وەزیرو پۆستی گرنگیان وەرگرتووە"، تەنانەت ئەم دیاردەیە بووەتە جێگەی سەرسوڕمان‌و دەستخۆشی زۆریك لە ڕۆژهەڵات ناسانی ئەورووپی وەك (ئادەم میتز) دەڵێت: "لەو کارانەی سەرمان لێ سوڕدەمێنێت زۆری فەرمانبەرو کاربەدەستی ناموسڵمان بووە لە دەوڵەتی ئیسلامیدا".

سەبارەت بە دەسەڵاتی تەشریعی شیخ تەقییەدین نەبهانی دەڵێت: "مافی هەموو هاووڵاتیانی دەوڵەتی ئیسلامییە کە بەشداربن لە ئەنجومەنی تەشریعیدا پیاو یان ئافرەت موسڵمان‌و ناموسڵمان‌و مافیان هەیە خۆیان بپاڵێون بۆ ئەو پۆستانە".

سەبارەت بە ئازادی‌و سەربەستی ئەو هاووڵاتیانەی کە موسڵمان نین‌و لە سایەی دەوڵەتی ئیسلامیدا دەژین، ئەبو حەنیفەو ئەبو یوسف‌و محمدی کوڕی حەسەنی شەیبانی فەتوایان داوە، سنورەکان (الحدود) کە مافێکی ڕەهای خوایە نابێت بەسەریاندا جێبەجێ بکرێت، وەك سنوری زیناکردن یان عارەق خواردنەوە، هەروەها سەبارەت بە تۆڵەسەندنەوە، ئەبوحەنیفە ڕای وایە لە کاتێکدا موسڵمانێك زیممەیەك لە وڵاتی ئیسلامدا بکوژێت بە ناحەق دەبێت بکوژرێتەوە، لە بەرئەوەی خوای تاك‌و تەنها بەڕەهایی دەقەکەی هێناوە (وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْس) (المائدة: 45)، واتە: (لە

تەوراتدا نووسیمان لەسەریان‌و پێوستمان کرد کە بێگومان هەرکەسێك بە دەستی ئەنقەست کەسێك بکوژێ ئەکوژرێتەوە لەبەرانبەریدا).

هەروەها ئەبوئەعەلای مەودودی ڕای وایە کە ئەو هەرێمانەی زۆرینەی ناموسڵمانی تێدا دەژی دەتوانن یاسایەکی تایبەت بە خۆیان هەبێت کە لەگەڵ دینەکەی خۆیاندا بگونجێت.

8. ئیسلام لە تیۆری دەسەڵاتیدا بانگەشەی دەسەڵات‌و حکومەتی دینی نەکردووە، بەڵکو دەوڵەتێکی مەدەنی پێکدەهێنێت، ئەوەش خاڵی جیاکەرەوەی سەرەکی نێوان دەسەڵاتی مەسیحیییەتە لە سەدەکانی پێشوو لەگەڵ دەسەڵاتی ئیسلامیدا، ئیسلام دین‌و دەوڵەت پێکەوە گرێ دەدات، دین دەبێتە فاکتەری بەهێزکردنی کاروبارەکانی حکومەت‌و دەسەڵات بۆ خزمەتکردن بە خەڵك‌و جەماوەر، نەك دین بکرێتە هۆکارێك بۆ چەوساندنەوەو ملکەچکردن و ستەمی دینی، بنەما گشتییەکانی دەسەڵات‌و سیستەمەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌و سیاسی لە ئیسلامەوە وەردەگیرێت بەڵام هەرگیز لە کاروباری حوکم‌و دەسەڵاتدا پەنا نابرێتە بەر مەسەلەیەکی غەیبی‌و نەزانراو، دەبێت هەمووکاروباری حاکم‌و دەسەڵات‌و دەزگاکان ئاشکراو دیار بێت بۆ جەماوەر،دەبێت لە لایەن خەڵکەوە دەسەڵاتداران چاودێری بکرێن‌و موحاسەبەو لێکۆڵینەوە هەبێت، هیچ حاکم‌و دەسەڵاتدارێك لە ئیسلامدا ناتوانێت بانگەشەی مەعصومییەت‌و خۆ تەقدیسکردن بکات‌و ناتوانێت داوای گوێرایەڵی‌و پابەند بوونی ڕەها بکات، ئیمامی ماوەردی لە (الاحکام السلطانیة)دا ئاماژەی کردووە بە هەندێك ئەرکەکانی حاکم کە زۆربەی بریتییە لە کۆمەڵە کارێکی مەدەنی، زۆربەیان پەیوەستن بە کاروباری خەڵك‌و خزمەتگوزاری پێشکەش کردن، بۆ نموونە :

1. ڕاپەڕاندنی کاروبارە دینیەکان وەك پیش نوێژی کردن بە خە ڵك .
2. پاراستنی ئاسایشی خەڵك.
3. جیهاد بەرپاکردن.
4. دابینکردنی ڕۆزی خەڵك.
5. دامەزراندنی کاربەدەست‌و فەرمانبەران.
6. سەرپەرشتی‌و پاراستنی ئەهلی (زمە).
7. ڕاپرسی‌و ڕاوێژ لەگەڵ خاوەن پسپۆرو بەهرەمەندەکان.
8. بەدواداچوونی پێویستی ئاوەدانی‌و ئاوەدانکردنەوە .
9. سەرپەرشتی باری کۆمەڵایەتی خەڵك.
10. دانانی کاتی کاروبارو خشتەی ئەرکەکان.

لە دەسەڵاتی ئیسلامیدا کە ناکۆکی دروست دەبێت لە نێوان حاکم‌و خەڵکیدا هەردوولا ملکەچ دەبن بۆ ئەو دەستورە ئاشکراو نووسراوەی کە هەیە، حاکم ناتوانێت پەنا بەرێتە بەر دەسەڵات‌و هێزی خوا، بۆی نییە بەڵگە بهێنێتەوە بەوەی کە جێگری خوایەو ئەو نێوەندە لە نێوان خواو خەڵکیدا، یەکێك لە ئەرکەکانی سەرۆك‌و دەسەڵات لە ئیسلامدا کە بریتیە لە پاراستنی دین‌و بانگەوازکردن بۆ دین مەبەست فەرزکردنی دین نییە بە زۆر بەسەر خەڵکیدا یان چەوساندنەوەی کەمینە ئاینەکانی تر بێت، ئەم ڕاستییەش لە لایەن فەیلەسوفی ئیسلامییەوە (مسکویة) کە ساڵی 1030ز کۆچی دوایی کردووە دووپاتکراوەتەوە کە دەڵێت: "شەریعەت دانراوی خوایە خەڵکی بە ویستی خۆیان پیادەی دەکەن بۆ ڕێکخستنی کاروبارو مامەڵەی خۆیان، چەسپاندنی دادگەری لە ئەرک‌و مافدا یەکێکە لە ئەرکەکانی حاکم، حاکم پاسەوانەو نابێت کەمتەرخەمی‌و ساردوسڕی بنوێنێت لە ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانی، بەهۆی سەرقاڵی بە بەرژەوەندییەکانی خۆیەوە نابێت بەرژەوەندییەکانی خەڵکی لە یاد بچێت، هەرکات سەرۆك کەمتەرخەمی نواند، یان کارەکانی بە تەواوی جێبەجێ نەکرد، بۆ خەڵکی هەیە ئەو کەسە بگۆڕن بە کەسێکی تر کە بە تەواوی‌و ڕاست‌و دروستی هەستێت بەو ئەرکانە". لێرەدا دەبینین سەرۆك‌و حاکم لە ئیسلامدا بە پاسەوان ناو دەبرێت بۆ بەرژەوەندییەکانی خەڵك‌و بەدیهێنانی پێداویستییەکانیان‌و خەڵك

بۆی هەیە ئەو پاسەوانە لابدات‌و بیگۆڕێت، حاکمیش ناتوانێت بە ناوی دین‌و بە پشت بەستن بە دەسەڵاتی خوا خۆی فەرزبکات‌و ئیرادەی خەڵك پێشێل بکات، چونکە لە ئیسلامدا حاکم‌و خەلیفە کاردەکەن بە پێی شەریعەت کاردەکەن نەك تەفویز کرابن لە لایەن خواوە، دەسەڵاتیان بریتییە لە دەسەڵاتێکی دونیایی‌و بەڕێوەبردنی کاروباری خەڵك‌و جێبەجێ کردنی ئەوەی لە لایەن خواو پێغەمبەرەوە ﷺ دەستنیشان کراوە، بۆیان نییە لە ڕێنماییەکانی دین لابدەن بە کەمکردن بێت یان زیادکردن، حوکمی ئیسلامی حوکمێکی مەدەنییە بەو بەڵگەیەی کە داواکراوە لە هەموو هاووڵاتیانی ئەو دەسەڵاتە کە بەشداربن لەو دەسەڵاتەدا، بەرپرسیاریەتییان لەسەر دانراوە وەك واجبێکی پیرۆزو بەرز نەك وەك مافێك یاسا بۆی دەستنیشان کردبن، وەك لە دەقەکەی قورئاندا ئاماژەی پێدەکات (كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ) واتە: (ئێوە چاکترین نەتەوەیەکن) کە ئاماژەیە بۆ گشتگیری‌و هەموو خەڵك دەگرێتەوە، پێغەمبەری خواش ﷺ دەفەرموێت (کلکم راع وکلکم مسؤل عن رعیته)، واتە: (هەمووتان شوانن، کە ئاماژەیە بۆ بوونی بەرپرسیاریەتی بۆ هەموون هەرکەس بە پێی پلەو پایەی خۆی، هەمووشتان بەرپرسیارن لەوەی لە بەردەستاندایە)، قورئان لە چەندین ئایەتی تردا ئەم مەسەلەیەی دووپات کردووەتەوە، وەك دەفەرموێت: (وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاء بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ) (التوبة:71)، واتە: (پیاوان‌و ئافرەتانی باوەڕدار هەندێکیان پشتیوان‌و هاوکاری یەکترن فەرمان دەدەن بەچاکەو ڕێگری دەکەن لە خراپە). عومەری کوڕی عەبدولعەزیز دەڵێت: (گەر هەموو خەڵکی فەرمان نەدەن بە چاکەو ڕێگری نەکەن لە خراپە ئامۆژگاریخوازان‌و ئامۆژگاری کردن بۆ خوا کەم دەبێتەوە)، سیمای‌کۆمەڵگای ئیسلامی بریتییە لە چاکسازی کردن لە لایەن هەمووان بۆ هەمووان، تەنانەت زۆرێك لە فوقەهاکان ڕایان وایە ئەو کەسەی هەندێك جار خراپەو تاوان دەکات دەبێت فەرمان بدات بە چاکەو ڕێگری بکات لە خراپە، نەك لەبەر ڕیایی یان بۆ دووڕوویی کردن، بەڵکو بە هۆی ئەوەی گەر کەسێکیش هەندێکجار تاوان بکات هەمیشە لە حاڵەتی تاواندا نییەو ئەویش دەبێت بە بەرپرسیاریەتی خۆی هەستێت، بەم شێوەیە دەبینین کە دەسەڵاتی ئیسلامی هەوڵی بەدیهێنانی کۆمەڵگایەکی ئەهلی‌و مەدەنی دەدات بە جۆرێك تاکەکانی گەل بە گشتی خۆی بە بەرپرسیار بزانێت‌و بە شێوازێك کە بۆی دە لوێت دەبێت بەشداری بەڕێوەبردن‌و چاکسازی بکات، ئەمەش لە مێژووی دەسەڵاتی ئیسلامیدا بە جوانی ڕەنگیداوەتەوە کە دامودەزگا ئاینی‌و پەروەردەیی‌و خزمەتگوزارییەکان بە شێوەیەکی لامەرکەزی بەڕێوە براوە لە لایەن هاووڵاتیانەوەو حکومەت‌و دەسەڵات هەموو دامودەزگاکانی پاوان نەکردووەو بوارێکی فراوانی هێشتووەتەوە کە خەڵکیش بە ڕۆڵ‌و ئەرکی خۆیان هەستن.

<u>**پێنجەم:**</u>

ئەو بنەمایانەی لە ئیسلامدا هاتووە لەگەڵ ئەم سەردەمەی ئێستادا ناگونجێت‌و داخوازییەکانی ئەمرۆ ناهێننەدی، ئیسلام یەکناگرێتەوە لەگەڵ ئاستی ئەو پێشکەوتن‌و زانیارییەدا کە مرۆڤایەتی بە دەستی هێناوە لە ڕووی ئابووری‌و سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و تەکنەلۆژیاوە.

لە فەرهەنگی ئیسلامیدا سیاسەت واتە: خزمەتکردن بە مرۆڤو ڕێنماییکردنیان بۆ ئاسوودەیی دونیاو فەراهەمهێنانی ژیانێکی کامەرانی لە هەموو بوارەکانداو بۆ هەموو هاووڵاتیان بەبێ جیاوازی‌و لەسەر بنەمای دادگەری، ئاوەدانکردنەوەو بنیاتنانەوەی ژیان‌و ژیار مەیدان‌و چوارچێوەو کاری سیاسەتەو سیاسەت لە دیدی ئیسلامدا پەیوەستە بە بەرژەوەندی‌و بژێوی مرۆڤەکان، لە هەمان کاتدا بنەماکانی کاری سیاسی ئیسلامی هەمیشە گۆڕانکاری‌و نوێکاری تێدایەو پێشهاتەکان زیاترن لە بنەما نەگۆڕو جێگیرەکان، ئیسلامیش تەنها هێڵە گشتییەکانی داڕشتووە لە بواری سیاسەت‌و سیستەمی دەسەڵاتدا، دەرگای واڵاکردووە بۆ مرۆڤەکان کە چۆن بەرژەوەندییەکانیان دەپارێزن‌و چۆن بۆیان دەلوێت بەو شێوەیە دەسەڵات بەرن بەرێوەو سیفەتی نەرمی‌و گونجاوی سیستەمی سیاسی ئیسلامی لە خزمەتکردنی مرۆڤەکاندایە، چونکە تەنها بنەما گشتی‌و هێڵە گشتییەکانی بۆ مرۆڤایەتی دەستنیشان کردووە، بەڵام سەبارەت بە چۆنییەتی جێبەجێکردنی ئەو هێڵە گشتی‌و بنەما گشتییەکان‌و دەستنیشان کردنی ئالیەت‌و میکانیزمەکان بۆ ئاوەدانکردنەوەو خزمەتکردنی مرۆڤو پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری ئەو بوارەی هێشتووەتەوە بۆ مرۆڤەکان کە عەقڵ‌و بیرکردنەوەو زانست بەکار بهێنن بۆ

گەشتن بە ئامانجو خواستو ویستو داخوازییەکانی ژیان،وە ئەم سیفەتەش وای کردووە داهێنانو گەشەکردنو نوێخوازیی گرنگترین سیمای سیستەمەکانی دەسەڵاتی ئیسلامیی بێت، کەواتە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئیسلام هانی کۆششو هەوڵدانو بەدەستهێنانی هەموو هەنگاوێك دەدات کە خزمەتی مرۆڤایەتی تێدا بێت، هیچ کات ئیسلام قەدەغەو ڕێگری نەکردووە بۆ ئەو کۆششانەی دەکرێن لە ڕووی زانست و زانیارییەوە بۆ بەختەوەرکردنی مرۆڤ بەڵکو هانی خەڵکی دەداتو پاداشت لەسەر ئەو کارە چاکانە دەداتەوە، وەك نموونەیەکیش لەسەر هاندانی بیرکردنەوەو بایەخدان بە عەقڵ خوای گەورە لە قورئاندا لە (16) ئایەتدا ئاماژەی بە عەقڵ کردووە ، وەلە (2) ئایەتدا بە (النهي) ئاماژەی پێکردووە،وە لە (18) ئایەتدا باسی بیرکردنەوەی کردووە. جگە لەوەش سیاسەت لە ئیسلامدا تەنها ئەوە نییە کە لە دەقەکانی قورئانو سوننەتدا هاتووە یان تەنها ئەو کارانە ناگرێتەوە کە پێغەمبەرو هاوەڵانی کردوویانە، بەڵکو سیاسەتی ئیسلامیو سیستەمی سیاسی ئیسلامی ئەوەندە فراوانە کە هەموو ئەو کارو هەوڵ و تێکۆشانو داهێنانەش دەگرێتەوە کە مرۆڤەکان بە دەستی دەهێنن بە مەرجێك پێچەوانەی یەکێك لە هێڵە گشتیو دەقەکان نە بێت کە لە لایەن پەروەردگارەوە دەستنیشا ن کراوە. بۆیە زانایان ڕایان وایە کە دەرگای ئیجتیهادو بیرکردنەوەو هەوڵدان بۆ داهێنان بەردەوامە بەهۆی:

1. بەردەوامیو نەمری شەریعەتی ئیسلام.
2. گشتگیری شەریعەت لە هەموو بوارەکانو گشتگیری بۆ هەموو نەژادەکانو نەتەوەکان.
3. کۆتایی هاتن بە حوکمە شەرعییەکانو کۆتا نەبوونی گرفتەکان.
4. پێشکەوتنو گۆڕانکاری لە ژیاندا.

سیاسەتی ئیسلامی دووجۆر دابەشکردن پیادەدەکات، کە ئەویش بریتیە لەچاكو خراپ، ئەوەی چاك بێتو بەرژەوەندی مرۆڤەکانی تێدابێتو ببێتە هۆی پێشکەوتنو ئاسوودەیی مرۆڤەکانو ژیانی تاکەکان بەختەوەر بکات نەك تەنها ڕێگە پێدراوە، بەڵکو ئەو کەسەی هەستاوە بەوکارە دەبێتە خاوەن پاداشتو پلەی بەرزی ڕۆژی دواییو سەرکەوتن لە دونیادا بەدەست دەهێنێت، چونکە ئیسلام تەنها لەسەر جێبەجێکردنی دروشمەکان پاداشتی دانەناوە، بەڵکو خزمەتکردنی مرۆڤو گیاندارو ژیارو ئاسوودەکردنی مرۆڤەکانو هەر کارێك بڕواتە بازنەی چاکەو چاکەکاری، بەڕەهایی خوای پەروەردگار پاداشتی لەسەر داناوەو خاوەنەکەی پلەی بەرز وەردەگرێت، (وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ) (العنکبوت: 9)، واتە: (وە ئەو کەسانەی باوەڕیان هێناوەو کردەوەی چاکەیان کردووە بێگومان دەیانخەینە ڕیزی پیاوچاکانەوە)، کەواتە: چوارچێوەی ئیسلام لە کاروباری سیاسیدا هەموو شتێك دەگرێتەوە کە مرۆڤەکان دای بهێننو بەدی دەهێنن تەنها ئەو کارانە نەبێت کە لە دەقێکدا قەدەغەی تێدا بڕیاردراوە ،بێگومان ئەو قەدەغەکردنەش بۆ سوودو قازانجو بەرژەوەندی مرۆڤەکانە، لەوانەیە ئەو کارانەی خوا قەدەغەی کردووە بەرژەوەندی تاکێکی تێدا بێت، بەڵام زیانەکەی بۆ کۆمەڵگایە، یان لەوانەیە بەرژەوەندی کۆمەڵگایەکی تێدا بێت، بەڵام دەبێتە هۆی زیان بۆ مرۆڤەکانی ترو کۆمەڵگەکانی تر، لەوانەیە هەندێك کار بۆ هەندێك قۆناغ ئاسایی بێت، بەڵام کە خوا قەدەغەی کردووە، چونکە بەزیان دەگەڕێتەوە بۆ نەوەکانی داهاتوو، قەدەغەکردنو حەرامکردن بێ هۆکارو مەبەستێك نییە، بۆ نموونە کە خوای گەورە سو (الربا) حەرام دەکات بەڵی بەرژەوەندی تاکێك یان بانکێکی تێدایە، بەڵام بە زیان دەگەڕێتەوە بۆ سەر کۆمەڵگاو چینی دەوڵەمەندو دەسەڵاتدار چینی ناوەڕاستو هەژار دەچەوسێننەوە و ئیستغلالیان دەکەن، لە پاشە ڕۆژیشدا لەوانەیە ببێتە هۆی دروستبوونی چەندین تاوان ونارەوایی تر وەك کاتێك کە قەرزدار ناتوانێت هەستێت بەو ئیلیتزامەی لەسەریەتی ناچار ملکەچ دەکرێت بۆ زۆر ستەمی تر کە دەگاتە ناموس شکاندنو ئابڕووبردنو زیندانیکردن تا دەگات بە کۆیلەکردن، زانایان لەم ڕووەوە زۆر فەتواو بنەمای شەرعییان داناوە لەوانەش دکتۆر یوسف قەرزاوی دەڵێت: "بنەڕەت و بنەما لە کاروباری دروشمەکانو هەرکارێك پەیوەست بێت بە بنەماکانی خواپەرستیو عەقیدە، بریتییە لە شوێنکەوتنو پابەندبوون، بەڵام هەرکارێك پەیوەست بێت بە ژیانی دونیا و عاداتی خەڵك بریتییە لە داهێنان"، مەقەریزی لەم بارەیەوە دەڵێت: "سیاسەت ئەو یاسا دانراوەیە کە ڕەچاوی ئادابو بەرژەوەندیو ڕێکخستنی کاروبارەکان دەکات"، هەر ئەم بنەمایەش وایکردووە کە دەسەڵاتدارانو کاربەدەستانی ئیسلامی بە درێژایی مێژوو، بەپێی وەزعو بارودۆخ گۆڕانکاری

دروست بکەن، لە مومارەسەی سیاسیو دەسەڵاتدا وە تەنانەت هەندێکجار پەیوەست نەبن بە دەقە شەرعییەکانی قورئانو سوننەت لە پێناو بەرژەوەندی گشتییو بەرژەوەندی خەڵك، هەر وەك چۆن عومەری کوڕی خەتتاب ڕێگەی نەدا بە دابەشکردنی زەویو خاکی عێراق بەسەر ئەو سەربازانەی کە ڕزگاریان کردووە، هەروەها دەستکاریکردنی ڕێژەی جزیەدان، جێبەجێ نەکردنی سزاو سنوری دەستپڕین لەو ساڵەدا کە گرانی هات بەسەر خەڵکیدا کە بەساڵی (ڕەمادە) ناسرابوو، هەر ئەوەش وای کرد لە عەلی کوڕی ئەبوتالیب کە فەرزی کرد لەسەر خاوەن پیشەکان کە هەرشتێك لە بەردەستیان بێت دەبێت زەمانەتی بکەن، لە کاتێکدا پێشتر دەستی خاوەن پیشەکان دەستی ئەمانەت بوو، ئەویش بە هۆی گۆڕانی سروشتو ئاکاری خەڵکەوە بوو، هەروەها مەعازی کوری جەبەل لە یەمەن هەستا زەکاتی چنینی وەردەگرت لە بری گەنم بە هۆی پێوستی خەڵك بەو شتومەکانە، گۆڕانی هەندێك بنەمای شەرعیو بنەما جێگیرەکان لە پێناو بەرژوەندی خەڵك سیستەمێك بووە زانایان ودەسەلاتی ئیسلامی پیادەییان کردووە بە پێی بارو دۆخ و پێداوویستیو توانا مادییو سیاسیەکان، لەبەر زەرورەتو پێویستی ژیان گۆڕانکاری بواری ئیداریو سیستەمی بەڕێوەبردنی گرتوەتەوەو پێشکەوتنی گەورەی بە خۆیەوە بینیوەو دەستکاری کراوە بە هۆی گۆڕانکاری عەقڵیەتو ژیانی مرۆڤەکانەوە، نموونەش لەسەر ئەم بنەمایانە دەسەڵاتی ئیسلامی لە سەرەتادا شێوەو شێوازێکی سادەو ساکاری هەبووە بەهۆی سادەو ساکاری ژیانی عەرەبو ئەو کۆمەڵگایەی کە پەیامی ئیسلامی تێدا هاتەخوارەوە، بەڵام لەگەڵ پێشکەوتنو فراوانبوونی دەسەڵاتی ئیسلامی دەبینین ئالیەتو شێوازی کاری دەسەڵاتو سیاسەتی ئیسلامی، داهێنانو پێشکەوتنو گۆرانی بەخۆیەوە بینیوەو هیچ ڕێگریو قەدەغەکردنێکیش نەبووە، دەسەڵاتی ئیسلامی فەلەکناسیو بیرکارییان لە هیندییەکانەوە وەرگرت، بەڵام نەڕۆشتن بتپەرستی هیندییەکان بچەسپێنن، چونکە فەلەکناسیو زانستی حساب خزمەت بە مرۆڤەکان دەکات، بەڵام بتپەرستی زیان بە دونیاو ڕۆژی دوایی مرۆڤەکان دەگەیەنێت، دروستکردنی مەنجەنیقو قەڵای دەوری شارەکان دەسەڵاتی ئیسلامی لە ڕۆمانەکانەوە فێربوون، بەڵام عیسا پەرستنیان لێوەرنەگرتن، سیستەمی وەزارەتو دیوانەکانیان لە فارسەکان وەرگرت، بەڵام ئاگرپەرستیان لێوەرنەگرت، چونکە مرۆڤ پەرستنو ئاگر پەرستن کەسایەتی مرۆڤ دادەبەزێنێتو زیان بەڕێزو عەقلی مرۆڤ دەگەیەنێت لە ژیاندا، لە ئێستاشدا هێنانی هەموو تەکنەلۆژیایەك لە وڵاتە ڕۆژئاواییەکان یان لەهەر وڵاتیکی تر، سوودوەرگرتن لە سیستەمە سیاسییەکان یان بەرنامە کۆمەڵایەتییەکان بێ هیچ دوودڵییەك کارێکی ڕەوایەو پێویستەو پێچەوانەی سیستەمی ئیسلامی نییە، بۆنموونە لە بواری سیاسیدا شێوازی هەڵبژاردنەکانی دونیا کە ئێستاکاری پێ دەکرێت، هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، هەڵبژاردنی لیست یان هەڵبژاردنی تاك، هەڵبژاردنی بازنەیی یان هەڵبژاردنی لیست، ئەمانە ئیسلام بێ سڵکردنەوە کاری پێدەکات، بەڵام لەگەڵ ئەوەدایە کامیان زیاتر لە دادگەرییەوە نزیکەو لەگەڵ بارودۆخی ئەو میللەتەدا دەگونجێت ئەوەیان بچەسپێنرێت، یان سیستەمی دەسەڵاتەکانو شێوازی کاریان ئایا سەرۆکایەتی بێت یان پەرلەمانی، دەستور نووسراو بێت یان عورفی، ئەمانە خراونەتە دەست مرۆڤەکانو دەتوانن ئیجتیهادی تێدا بکەن، چۆن بەرژەوەندیان دەخوازێت دەتوانن بەو جۆرە هەنگاو هەڵبگرن، بەڵگە مێژووییەکان ڕاستی ئەو بیرو بۆچوونانە دەردەخەنو دەیسەلمێنن کە ئیسلام خاوەن سیستەمێکی سیاسیەو ئەو سیستەمەش خەسڵەتێکی زۆر گرنگو بەهێزی هەیە ئەویش ئەوەیە کە هەمیشە لە خودی خۆیدا توانای گۆڕانکاری وگۆرینی هەیەو شایستەی پێشکەوتنو فراوان بوونە، لەگەڵ گۆڕانکاریو پێشکەوتنی ژیاندا دەڕواتو لەیەك ئاستو شێوازدا ناوەستێت، بۆ نموونە هەندێك کاروباری بەڕێوەبردنو سیستەم لە سەردەمی عومەری کوری خەتتابدا داهێنرانو کرانە یاسا کە لە سەردەمی پیغەمبەر ﷺو ئەبوبەکردا کاریان پێنەکراوە، بەڵام بە هۆی گۆڕانی ژیانو پێشکەوتنی بارودۆخەوە ئەو سیستەمو یاسایانە داهێنران لە لایەن دەسەڵاتی ئیسلامییەوە لەوانەش (موچە بڕینەوە بۆ هاووڵاتیان کە لەوەوپێش سیستەمی مووچە نەبووە، دانانی حەرەسی شەوانو گەڕان بەناو کوچە و کۆڵانەکاندا بۆ پاسەوانیو دڵنیایی لە ئارامیو ئاسایشی خەڵك، دانانی خانەیەك بۆ ئاردو خواردنی خەڵك بۆ دابینکردنی پێویستی خەڵك لە ڕووی خواردەمەنییەوە بە تایبەت بۆمندالان)، لە سەردەمی عەلی کوڕی ئەبوتالیبدا پۆلێنی پۆلیس کراوەو دوو جۆر پۆلیس هەبوون یەکیان بە ناوی (الشرطة الکبری) بۆ بەدواداچوونی کاروباری دەوڵەتو گرتنی ئەو کەسانەی کە خاوەن پلەو پایەی کۆمەڵایەتین لەناو کۆمەڵگادا، (الشرطة الصغری) بۆ گرتنو ڕاوەدونانی تاوانبارانو ڕێگرو خراپە کاران کە

دەیانویست ئاژاوەو خراپە کاری بڵاوبکەنەوە، لە سەدەی سێهەمی کۆچیداو لە سەردەمی دەوڵەتی ئەغالیبەدا لە مەغریبی عەرەبی کۆمەڵێك سیستەمی ئیداری لە دەوڵەتی ئیسلامی داهێنراون و دەسەڵاتی ئیسلامی گۆڕانکاری زۆر بەسەر خۆیدا هێناو ڕۆژ بەرۆژ بەرەو پێشکەوتن و بەهێزبوون ڕۆشتووە، لەوکاتەدا جگە لە (امیر المؤمنین) کە نازناوی سەرۆکی دەوڵەت بوو ئەم پۆستانەش هێنراونەتە بوون وەك:

- صاحب الخراج: کە بەرپرسی کاروباری دارایی و هەموو سەروەت و سامانە جۆربەجۆرەکانی دەوڵەتی لەژێر دەستدا بووە کە لە جێگەی وەزیری دارایی ئێستایە.
- صاحب البرید: کە بەرپرسی گەیاندنی پۆستەی خەڵك و دەسەڵات بووەو چەندین فەرمانبەر لەو بوارەدا کاریان کردووەو بە ئەسپ و ماین پۆستەکانیان گەیاندووە، لە جێگەی وەزیری گەیاندنی ئێستا بووە.
- صاحب الجیش: کە بەرپرسی هەموو جۆرەکانی سوپا بووەو لە جێگەی وەزیری بەرگری ئێستا بووە.
- صاحب العمارة: کە بەرپرسی هەموو کەشتی و بەلەم و پاپۆڕەکان و کاروباری دەریاو ئاوەکان بووە، لە جێگەی وەزیری بەحری ئێستا بووە.
- العامل: بەرپرسی کاروباری ئیداری سەرۆك بووە بۆ هاووڵاتیان کە جێگەی وەزیری کاروباری سەرۆکایەتی وەزیران دەگرێتەوە.
- حاجب: کە بەرپرسی تەشریفات بووەو جێگەی سکرتێر یان وەزیری دیوان دەگرێتەوە.

گۆڕانکارییەکانی مێژوو لە سیستەم و دەسەڵاتی ئیسلامی، بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە سیستەمی ئیسلامی بۆ هەموو سەردەم و سەدەو قۆناغێك گونجاوەو هەموو پێداویستییەکانی مرۆڤ لەخۆ دەگرێت و شیاوە بۆ چەسپاندن لە هەرکات و ساتێکدا بێت.

شەشەم:

هەندێك نووسەریش بۆچوونیان وایە کە بەرنامەی ئیسلام ناگونجێت بۆ ئەم سەردەمە، چونکە سەردەمی ئازادی ئافرەت و ڕۆڵدانە بە ئافرەت لە هەموو بوارەکاندا بەڵام ئیسلام ئافرەتی کۆتکردووە و بوار نادات بە ئافرەتان بەشداری ژیانی سیاسی و ڕۆشنبیری و ئیداری بکەن.

کێشەی گۆشەگیرکردنی ئافرەت بووەتە گرێیەك لە لای کۆمەڵێك لە نووسەران، بێگومان ئەم دیاردەیە زیاتر پەیوەستە بە عورف و نەریتی کۆمەڵگاکان نەك دینی ئیسلام، وە هەروەها ئەم دیدو بۆچوونەش دەگەڕێتەوە بۆ ورد نەبوونەوە لە دیدو بۆچوونی ئیسلام سەبارەت بە مەسەلەی ئافرەت و ڕۆڵیان لە کۆمەڵگادا، چونکە ئیسلام بەرنامەی بەشداری ئافرەتانی ڕێکخستووە لە بواری سیاسی و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی نەك قەدەغەی کردبێت و کۆتی کردبن، بۆنموونە عومەری کوڕی خەتتاب لە لیژنەکانی چاودێری کۆمەڵایەتی و ئابووری ئافرەتێکی دانابوو بە ناوی (شفاء) بۆ چاودێری بازاڕی مەدینەو هەستان بە ئەرکی فەرمانداان بە چاکەو ڕێگری لە خراپەکردن، لە سوننەتی کرداری پێغەمبەریشدا ﷺ ئەوەی ئاشکراو کارپێکراو بووە ئەوەیە کە ئافرەتان هاتوونەتە دەرەوە بۆ مزگەوت و جیهادو وەرگرتنی زانست و مامەڵە لە بازاڕو کاری پیشەیی، و کەسیش لە هاوەڵانی پێغەمبەر ﷺ ڕێگری نەکردووە، ئێمە دەبێت جیایی بکەین لە نێوان بڕیاری چەند کەس و لایەنێك کە زیاتر لەسەر بنەمای عورف و مەزاج کاردەکەن و دەجووڵێن،وە لە نێوان کارکردن بە بەرنامەو ڕێنماییەکانی ئیسلام، ئەوەی ڕای زۆربەی زانایانی لەسەرەو کاری پێدەکرێت ئەوەیە کە ئافرەتان بۆیان هەیە بەشداری هەموو کارێکی سیاسی بکەن لە بەشداری کردن لە ئەنجوومەنی تەشریعی و تەنفیزی و داموودەزگا حکومییەکان، لە هەموو بوارەکاندا تەنها ئەوەی کە ڕێگری لێکراوە سەرۆکایەتی دەوڵەت و سەرۆکایەتی دادگایە، بەڵام ئەبو جەریری تەبەریش ئەو ڕایەی هەیە کە ئافرت بۆی هەیە ئەو دوو پۆستەش وەربگرێت، وە هەروەها هەندێ زانای تریش لەسەر ئەو ڕایەن وەك ئیبن ڕوشدو ئیبن حەزم و ئیبن قودامە، ئەرکی گۆڕانکاری و دەسەڵات و ململانێی سیاسیش هەرچۆن لەسەر پیاو فەرزکراوە بەهەمان شێواز فەرزو پێویست کراوە لەسەر ئافرەت وەك خوای تاك و تەنها دەفەرموێت: (وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاء بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ) (التوبة: 71)، واتە: (پیاوان و ئافرەتانی باوەڕدار هەندێکیان پشتیوان و

یارمەتیدەری هەندێکی تریانن فەرمان دەدەن بە چاکەو ڕێگری دەکەن لە خراپە)، پێغەمبەری خواش ﷺ ئەم ڕاستیەی دووپات کردووەتەوە بەو فەرمودەیەی کە دەفەرموێت: (النساء شقائق الرجال)، ئەبوداودو ئەحمەدو تورموزی ڕیوایەتیان کردووە، واتە: (ئافرەتان هاوشانی پیاوانن)، کە ئەمەش جوانترین سیمای یەکسانی دەگەیەنێت لە نێوان پیاوانو ئافرەتاندا لە ڕووی نرخی مرۆڤایەتیو یەکسانی لە مافو ئەرکی کۆمەڵایەتیو یەکسانی لە بەرپرسیاریەتیو یەکسانی لە پاداشتو سزادا، ئەم یەکسانییەش لە دیدو بۆچوونی ئیسلامدا بەرجەستە بووە لە سەرچاوەی دروستبوون و مرۆڤبوون و یەك سەیرکردنی ئیسلام بۆ ئافرەتو پیاو لە هەموو ڕوانگەکانەوە بەبێ جیاوازی.

حەوتەم:

هەندێك لە ڕۆشنبیران بەڵگەی ئەوە دەهیننەوە گوایە سیستەمی ئیسلامی لەگەڵ وەزعی ئێستا ناگونجێت، چونکە بوار بە دیدوبۆچوونی سیاسی جیاواز نادات و بواری دروستکردنی حزبو ڕێکخراو نادات، ئۆپۆزسیۆن بوونی نابێت لە دەسەڵاتی ئیسلامیدا.

ئەوەی لە مێژووی ئیسلامو لە بنەماکانی ئیسلام سەرنج بدات دەبینێن ئۆپۆزسیۆنو ڕەوتی بەرانبەر لە دەسەڵاتی ئیسلامیدا ڕۆڵی گەورەی هەیە، بەڵام مەرجدارو ڕێکخراوە، ئیسلام بواری داوە بە ڕای جیاوازو ئازادیداوە بە خەڵکی کە ڕای خۆی بڵێتو داکۆکی بکەن لە مافەکانی خۆیان، بەپێی ڕای زۆربەی زانایانی هاوچەرخ دروست کردنی حزبو ڕێکخراو بەناوی جیاجیاو لە سەر دیدو بۆچوونی جیاواز ڕێگە پێدراوەو پێچەوانەی دەقە شەرعیەکان نیە، ڕەخنەگرتن دەرگای والایە لە بەرانبەر دەسەڵات، بەڵام ئیستراتیجیەتو ئامانجی ئۆپۆزسیۆن بریتییە لە هەوڵدان بۆ گۆڕانکاری لە پێناو خزمەتکردندا، ڕەخنەگرتن لە سنوری ئاکارو ڕەوشتی ئیسلامیدا بێت، مەبەستیش لە ڕەخنە ڕاستکردنەوەو ڕێککردنەوەی هەڵەو کەموکورتییەکانی دەسەڵاتە، ڕەخنەگرتن دەتوانرێت وەك تاك بێت یان وەك گروپو ڕێکخراوی مەدەنی یان حزبو دەستەی سیاسی بێت، بەڵام ئەوەی ڕێگەی لێ گیراوەو قەدەغە کراوە لە ئیسلامدا، بریتییە لە هەڵمەتی ئابڕووبردنی تاك، کەسایەتی شکاندن، جنێودانو تۆمەت بۆ هەڵبەستنو ڕوشاندنی کەرامەتی کەسایەتییە دڵسۆزەکان بە بێ بەڵگە، یان تەنها مەبەست لە ڕەخنەگرتن بریتی بێت لە هەڵمەتی هەڵبژاردن، یان گۆڕینو لەقکردنی دەسەڵاتی کەسێكو شوێنگرتنەوەی ئەو کەسە بێت نەك خزمەتو یارمەتی هاووڵاتیان، یان داکۆکی بێت بۆ بەرژەوەندی تاکیو حزبی، ئەمجۆرە موعارەزەیە ئیسلام ڕێگری لێدەکاتو بواری نادات، چونکە لەو کێشمەکێشمەی نێوان تاكو گروپە سیاسیەکان مافو داخوازییەکانی هاووڵاتیان لەیاد دەچێتو تەنها پێوەر دەبێتە حزبو پلەوپایەی سەرکردە حزبییەکان، ئیسلامیش کە بواری داوە ئۆپۆزیسیۆن هەبێت بۆ ئەوەیە ببێتە چاودێر بەسەر دەسەڵاتەوەو حاکمو سەرۆك بێدار بکاتەوە لە کەموکورتی کاروبار، و داکۆکی بکات لە مافەکانی جەماوەر، بەڵام ئەم سیستەمەی ئێستا هەیە بۆ موعارەزەو ئۆپۆزیسیۆن تەنها گۆڕینی حزبو سەرکردەو ناوێکە بە ناوێکی ترە، ومونافەسەش زیاتر لەسەر بنەڕتی حزبیو موزایەدە سیاسییەکانە نەك غەمخواردن لە خەڵكو داخوازییەکانیان، لێرەدا ئەو سیستەمەی ئیسلام داوای دەکاتو دەیەوێت پیادە بکرێت زیاتر لەگەڵ مەفهومو تێگەشتنی ئۆپۆزیسۆن یەکدەگرێتەوە تا هەڵوێست و سیستەمی کاری ئۆپۆزسیۆنی ئەمرۆ کە لە زۆرێك لە وڵاتاندا پیادە دەکرێت وەك پێناسەی ئۆپۆزسیۆن کراوە لە (الموسوعة السياسي)دا (بە چالاکیو جووجوڵێکی بەرانبەر حکومەتو دەسەڵات دەوترێت کە لە لایەن هێزێکەوە یان زیاترو لە نێوخۆی کۆمەڵگەدا ئەنجام دەدرێت بۆ بەدیهێنانی ئەو خواستانەی جێگەی بایەخی میللەتن)، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت کە هێزی ئۆپۆزیسیۆن دەبێت هێزێکی ڕێکخراوو یاسایی بێتو مەبەستیش لە بوونیان ڕێککردنەوەو ڕاستکردنەوەی هەڵسووکەوت وهەڵوێستی حکومەت بێت، واتە: چالاکی ئۆپۆزسیۆن جمووجوڵێکی ئیجابییە بۆ گەلو حکومەت نەك ڕوخێنەرو سلبی بێتو تەنها ئامانج بریتی بێت لە دروستکردنی ئاژاوەو کێشمەکێشمی سیاسی نێوان حزبەکان، پێغەمبەری خوا ﷺ دەفەرموێت: (اعظم الجهاد كلمة حق عند سلطان جائر) واتە: (بەرزترین پلەی جیهاد بریتییە لە قسەی ڕاستو دادگەرانە لەلای دەسەڵاتدارێکی ستەمکار)، ئۆپۆزسیۆن لە ئیسلامدا بریتییە لە پرۆسەی بەرگریکردن لە پێناو جەماوەر گەر ئەو کەسە

خۆیشی تیا بچێتو لەناو ببرێت، پرۆسەی ئۆپۆزسیۆن لە ئیسلامدا لە پێناو ئەوەدا نییە کە ئۆپۆزسیۆن تەنها مافەکانی خۆی بە دەست بهێنێت، بەڵکو هەوڵدانە لە پێناو گەیشتن بە چاکترین دەرئەنجام کە بەرژەوەندییەکانی ئەو گەل و جەماوەرەی تێدا بێت با لەگەڵ ڕای خۆیشی نەگونجێتو خۆی ویستی لەسەر ئەوە نەبووبێت، هەرچۆن لە کاتی کۆچی دوایی پێغەمبەر ﷺ کۆمەڵی ئەنصار لە سەقیفە کۆبوونەوەو سەرقاڵی ئەوەبوون کە سەعدی کوڕی عوبادە هەڵبژێرن بۆ جێنشینی پێغەمبەر ﷺ، بەڵام کە کۆچەرییەکان هاتنو کەوتنە گفتوگۆو لێکۆڵینەوەو ڕوونکردنەوەی دیدو بۆچوونی هەردوولا، ئەنصار ڕازی بوون بەڕای کۆچەرییەکانو بەشداربوون لە هەڵبژاردنی ئەبوبەکری صدیق و پەیمانپێدانی وەك یەکەم جێنشینی پێغەمبەر .

سەرچاوەکان

1. قورئانی پیرۆز.
2. سلسلة الاحاديث الصحيحة.
3. مختصر تفسير ابن كثير– الامام عمادالدين ئيبن كثير الدمشقي.
4. پوختەی تەفسیری قورئان– محمد مەلا صالح بامۆکی.
5. السيرة النبوية .–دکتۆر علی محمد محمد صلابی.
6. بەسیاسیکردنی ئیسلام – شیرکۆ کرمانج.
7. التشريع الجنائي الاسلامي –عبدالقادر عوده.
8. سیستەمی سیاسی ئیسلامی و فرەلایەنی– مامۆستا هادی عەلی.
9. الاسلام والسياسة – دكتور محمد عمارة.
10. اصول الفقه في نسيجه الجديد – مامۆستا موستەفا ئیبراهیم زەڵمی.
11. الوجيز في النظم السياسية و القانون الدستوري– ابراهيم عبدالعزيز شيخا.
12. لمحات في الفكر السياسي – نخبة من العلماء و المفكرين. المركز الاسلامي.
13. پرۆژەی دەسەڵاتی سیاسی ئیسلامی – ئارام قادر.
14. حکم احکام القران – دکتۆر موستەفا زەڵمی.
15. النظام السياسي بعد هدم دولة الخلافة– هشام بن عبدالكريم البدراني.
16. صفحات مشرقه من التاريخ الاسلامی –دكتور علی محمد محمد صلابی.
17. الطريَق الي استئناف حياة اسلامية – عبد المنعم مصطفي حليمه.
18. گۆڤاری (صدى الاسبوع) ژماره . 930.
19. گۆڤاری منبر الحوار. ژمارە13. ساڵی 1989 .
20. گۆڤاری التوحيد – ژماره – 84 ساڵی 1996 .

21– مفهوم الدولة ونظامه السياسى . اياد محمود حسن .

22– الثوابت والمتغيرات فى مسيرة العمل الاسلامى المعاصر – دكتۆر صلاح الصاوى.

23– القانون الاسلامى . ابو الأعلى المودودى.

24–الفقه السياسى . دكتور خالد سلێمان حمود الغداوى.

25– المصطلحات الاربعة فى القران الكريم . ابو الأعلى المودودى.

26– الامة والدولة فى سياسة النبى . دكتۆر نزار عبد اللطيف الحديثي.

27– حرية الراي فى الفقه السياسي . پێگەی القانون العربي.

28– موسوعة العلوم السياسية . جامعة الكويت.

پاشکۆ

یەکەم: پەیمانی مەدینە -622ز

بەناوی خوای بەخشندەو دلۆڤان

1. ئەوەی نووسراوە لە محمد (پێغەمبەری خوا)، لە نێوان باوەڕداران و موسڵمانانی قوڕەیش و خەڵکی یەسریب لەگەڵ ئەوانەش وەگەڵیان کەوتوون و پەیوەندییان پێیانەوە کردووە و جیهادیان لە تەکدا کردوون.

2. هەموویان یەك ئوممەتن (امة) جیا لە خەڵکانی دیکە.

3. قورەیشییە موهاجیرەکان بە گوێرەی دابونەریتی خۆیان بە دەلخوێن (دیة القتيل) دەدەن و دەبێ بە چاکەو هاوسەنگانە مامەڵە لەگەڵ دیلەکانیش بکەن وەك چۆن لە نێو باوەڕداران باوە .

4. بەنو عەوف بە گوێرەی دابونەریتی پێشینانیان بە دەلخوێن دەدەن و هەموو تیرەکانی دەبێ بە چاکەو هاوسەنگانە مامەڵە لەگەڵ دیلەکان بکەن وەك چۆن لە نێو باوڕەداران باوە.

5. بەنو حارس (لە خەزرەج) بەگوێرەی دابو نەریتی خۆیان بە دەلخوێن دەدەن و هەموو تیرەکانی دەبێ بە چاکەو هاوسەنگانە مامەڵە لەگەڵ دیلەکان بکەن وەك چۆن لە نێوان باوەڕداران باوە .

6. بەنو ساعیدە بە گوێرەی دابونەریتی خۆیان بە دەلخوێن دەدەن و هەموو تیرەکانی دەبێ بە چاکەو هاوسەنگانە مامەڵە لەگەڵ دیلەکان بکەن وەك چۆن لە نێوان باوەڕوداران باوە .

7. بەنو جەشم بە گوێرەی دابونەریتی خۆیان بە دەلخوێن دەدەن و هەموو تیرەکانی دەبێ بە چاکەو هاوسەنگانە مامەڵە لەگەڵ دیلەکان بکەن وەك چۆن لە نێو باوەڕداران باوە .

8. بەنو نەجار بە گوێرەی دابونەریتی خۆیان بە دەلخوێن دەدەن و هەموو تیرەکانی دەبی بە چاکەو هاوسەنگانە مامەڵە لەگەڵ دیلەکان بکەن وەك چۆن لە نێو باوەڕداران باوە .

9. بەنو عەمرو بەنو عەوف بە گوێرەی دابو نەریتی خۆیان بە دەلخوێن دەدەن و هەموو تیرەکانی دەبێ بەچاکەو هاوسەنگانە مامەڵە لەگەڵ دیلەکان بکەن وەك چۆن لە نێو باوەڕداران باوە.

10. بەنو نەبیت بە گوێرەی دابونەریتی خۆیان بە دەلخوێن دەدەن و هەموو تیرەکانی دەبێ بە چاکەو هاوسەنگانە مامەڵە لەگەڵ دیلەکان بکەن وەك چۆن لە نێو باوەڕوداران باوە.

11. بەنو ئەوس بە گوێرەی دابونەریتی خۆیان بە دەلخوێن دەدەن و هەموو تیرەکانی دەبێ بە چاکەو هاوسەنگانە مامەڵە لەگەڵ دیلەکان بکەن وەك چۆن لەنێو باوەڕوداران باوە.

12. باوەڕداران ڕێگەنادەن کەسێك لە نێویان بکەوێتە ژێر باری قەرزو نەهامەتی بێئەوەی جوامێرانە بە دەلخوێنی بۆ نەگێڕنەوەو پشتیوانی لێنەکەن، باوەڕدار تەنیا گوێڕایەڵی لە دەسەڵاتداری باوەڕدار دەکاو بەس.

13. باوەڕدارانی لەخواترس دژی ئەو کەسانەن کە یاخی دەبن یان دەبنە هۆی هێنانی زۆرداری و گوناهو دوژمنایەتی و فەساد بۆ نێو باوەڕداران، دەستی هەمووان دەبێ دژی ئەو کەسە بێت ئەگەر کوڕ[illegible]ك لەوانەش بێت.

14. باوەڕدار بۆ کافرێ باوەڕدارێ ناکوژێو کافریش بەسەر باوەڕدار سەرناخا.

15. خوا یەك پاراستن (زیمە)ی هەیە، گەورەکان گچکەکان دەپارێزن، باوەڕوداران پشتو پەنای یەکدین بە دوور لە خەڵکانی دیکە.

16. ئەو جوولەکانەی بە دواماندەکەون لە مامەڵەدا یەکسانن بە ئێمەو پشتیوانیان لێدەکرێو زوڵمیان لێناکرێو کەسیان بەسەردا سەرناخرێ.

17. ئاشتی باوەڕداران یەکە، لە کاتی شەڕ لە پێناو خوا باوەڕدار ئاشتی تاکلایەنە لەگەڵ بێباوەڕ ناکا مەگەر بە یەکسانیو عادیلانە نەبێ لە نێوانیاندا.

18. هەر گروپێکی شەڕکەر، لە غەزاکردندا بووە پشتیوانمان، دەبێ شوێن یەکدی بکەون.

19. باوەڕدار تۆڵەی ڕژانی خوێنی یەکدی، لە ڕێگای خوا دەکەنەوە.

20. باوەڕدارانی لە خواترس لەسەر چاکترینو ڕاستترین ڕێگای خودان، هیچ کافرێك بۆی نییە سەروسامانی قورەیش بپارێزێ یان کەسێکی وان داڵدە بدا یان ڕێگە لە باوەڕداران بگرێ دەستی بۆ بەرن.

21. هەرکەسێك بەبێ هۆ باوەڕدارێکی کوشت ڕووبەڕووی تۆڵە دەبێتەوە مەگەر خاوەنخوێن بەوەرگرتنی بەدەلخوێن ڕازی بکرێ، باوەڕداران یەك دەستە دژ بەون، هیچ شتێکی دیکەیان بۆ نییە بە غەیرە دژایەتیکردنی.

22. بۆ باوەڕدارێك کە پابەندی ئەم نووسراوەیە باوەڕی بەخواو ڕۆژی حەشر هەیە نابێ یارمەتی یان داڵدەی خراپەکارێك بدات، ئەگەر وای کرد غەزەبو نەفرەتی خوای لە ڕۆژی حەشر لەسەر دەبێو نە تۆبە نە فدیەی لێ قەبوڵ ناکرێ.

23. هەرکاتێك لەسەر شتێك پێکنەهاتن ئەوە حەواڵەی خواو محمد (پێغەمبەر)ی بکەن.

24. جوولەکەکانیش مادام لە سەنگەری باوەڕداران شەڕ دەکەن دەبێ خەرجیش بدەن.

25. جوولەکەکانی بەنی عەوف لەگەڵ باوەڕداران یەك ئوممەتن، جوولەکەکانو موسڵمانان، بەخۆیانو ئەوانەی لەگەڵیاندان هەریەکەیان ئایینی خۆی هەیە، مەگەر ئەوەی زوڵمێك یان خراپەکارییەك دەکا ئەوساش هەر خۆیو ئەندامانی خێزانەکەی بەهەلاکەت دەبا.

26. جوولەکەکانی بەنی نەجاریش مافیان وەك جوولەکەکانی بەنی عەوفە.

27 جوولەکەکانی بەنی حارسیش مافیان وەك جوولەکەکانی بەنی عەوفە.

28. جوولەکەکانی بەنی ساعیدەش مافیان وەك جوولەکەکانی بەنی عەوفە.

29. جوولەکەکانی بەنی جەشمیش مافیان وەك جوولەکەکانی بەنی عەوفە.

30. جوولەکەکانی بەنی ئەوسیش مافیان وەك جوولەکەکانی بەنی عەوفە.

31. جوولەکەکانی بەنی سەعلەبەش مافیان وەك جوولەکەکانی بەنی عەوفە.

32. تیرەی جەفنەش وەك سەعالیبەکانن.

33. تیرەی بەنی شوتەیبە مافیان وەك جوولەکەکانی بەنی عەوفە، دەبێ چاکە پێش بە خراپە بگرێ.

34. هەوادارانی سەعلەبە وەك سەعلەبەکانن.

35. دۆستانی نزیکی جوولەکەکانیش وەك خۆیانن.

36. کەسیان بەبێ ئیزنی محمد ﷺ نابێ بچن بۆ شەڕ، بەڵام نابێ ڕێگەی تۆڵەی لێبگیرێ، ئەوەی کەسێك بە فەتارەت بەرێ ئەوە خۆیو ئەندامانی خێزانەکەی بە فەتارەت بردووە مەگەر زوڵمی لێکرابێ، خواش ئەوەی قەبووڵە.

37. جوولەکەکان خەرجیی خۆیانو موسڵمانانیش هی خۆیان لەسەرشانە، هەردوولا دەبێ لە دژی هەرلایەنێك بن کە هێرش بکاتە سەر خەڵکی ناوبراو لەو نووسراوەدا، هاوکاری یەکدی بکەن، ئامۆژگاریو ڕاوێژو چاکە لە نێوانیاندا هەبێو چاکە دەبێ پێش بەخراپە بگرێ، کەس بەرپرس نییە لە تاوانی هاوپەیمانەکەی، زوڵملێکراو دەبێ پشتیوانی لێبکرێ.

38. جوولەکەکان مادام وەك باوەڕداران شەڕکەرن، وەك ئەوان خەرجی دەدەن.

39. یەسرب بۆ خەڵکانی ئەم نووسراوە مەحرەمە.

40. میوان وەك میواندار وایە نابێ ئازاری کەس بداو خراپەکاری بکا.

41. ژن ناحەوێندرێتەوە مەگەر بەئیزنی خزمانی.

42. ئەگەر هەر کێشەیەك یان ناکۆکییەك ئەگەری ئاژاوەی لێکرا دەبێ حەواڵەی خواو محمدپێغەمبەری خوا بکرێ، خوا پشتیوانی لە ڕاسترین و چاکترینی ناو ئەو نووسراوەیە دەکا.

43. نابێ پارێزگاری لە قورەیشی هاوکارانیان بکرێ.

44. دەبێ هەموو لایەنەکان هاوکاری یەکدی بکەن لە دژی هەر هێرشێك بۆ سەر یەسرب، هەر لایەنێك ئەو بەرەیەی دەکەوێتە ئەستۆ کە بەرامبەریەتی.

45. ئەگەر داوای ئاشتیو ڕاگرتنی ئاشتیان لێکرا وا دەکەن، ئەگەر داوای هەمان شت لە موسڵمانان کرا، ئەگەر لە حاڵەتی شەڕ نەبێت لە پێناوی خوا، وا دەکەن.

46. جوولەکەکانی ئەوس خۆیانو ئەوانەی لەگەڵیانن وەك خەڵکانی ناو ئەو نووسراوەنو خەڵکانی ناو ئەو نووسراوەش بە دڵسۆزییەوە لەگەڵیانن.

دەبێ چاکە پێش بە خراپە بگرێ، کاسبکار ئەوەی دەستی دەکەوێ بۆ خۆیەتی، خوا پشتیوانی لە ڕاسترینو چاکترینی ناو ئەو نووسراوە دەکا.

ئەو نووسراوە ڕێگە بە زوڵمو خراپەکاری نادا، ئەوەی دەردەچێ بۆ شەڕو ئەوەی دەرناچێو لە ماڵ دەمێنێتەوە لەم شارە لە ئەمانەتدایە، مەگەر زوڵمو خراپەکاری بکا، پارێزگاری لە پیاوچاکانو لەخواترسان دەکاو محمدیش پیغەمبەری خوایە.

دووەم: سەرچاوەکانی فەرهەنگی سیاسی ئیسلامیی

زۆربەی نووسەرە ئیسلامییو عەلمانییەکان بەم نووسینەش کە لە بەردەستدایەو لەسەر بابەتی سیاسەتو پەیوەستی بە دینو پلەوپایەی سیاسەت لە ئیسلامداو بنەماکانی فیکری سیاسی ئیسلامیی نووسراوە نەیانتوانیوە سوود وەربگرن لە سەرچاوەکانی فەرهەنگی ئیسلامیی کە لەم بوارەدا تۆمار کراوە لە مێژووداو لە لایەن چەندین زاناو نووسەرو بیریاری ئیسلامیی نوسراوەتەوەو ئێستاش زۆربەی بەشێوەی دەستنووس لە مۆزەخانەکانی جیهاندا وەك کەلەپورێكو کەلتورێك پارێزگاری لێکراوە، لەم ڕووەوە ئیسلامییەکان کەم تەرخەمن کە نەیانتوانیوە یان نەتوانراوە بۆ ئەم بوارە سوود لەو سەرچاوانە وەربگرن، بە تایبەت ئەو نووسەرانەی کە لەسەر ئەم بابەتە گرنگە نوسیوویانە، چونکە فەرهەنگێکی گەورەو دەوڵەمەند لەم بوارەدا هەیە کەلە مێژووی ئیسلامیدا تۆمارکراوەو نوسراوەتەوە، بەڵام بە هۆی خەمساردی هەڵگرانی بیری ئیسلامییو ستەمی نەیارانی نەتوانراوە ئەو کەلتورە پڕ زانست و زانیارییە سودی خۆی لێ وەربگیرێت، کە تائیستا زۆرێك لەو سەرچاوانە لە مۆزەخانەکانی جیهاندا وەك دەستنووس ماونەتەوەو لە چاپ نەدراون، ئەوەش یان بۆ مەبەستی ئەوەیەوا پیشان بدرێت کە لە ئیسلامدا سیاسەت بوونی نییە، یان وەك بابەتێکی لاوەکی سەیرکراوە، وە ئەونوسەرانەی لەسەر ئەم بابەتەیان نووسیوە لە سەرەتاکانی سەدەی بیست تا ئیستا تەنها بۆ چەند سەرچاوەیەك گەڕاونەتەوە و لە سنوورێکی دیاری کراودا سود لەو فەرهەنگە گەورە کراوە، ڕێژەی ئەو سەرچاوانەی نووسەرو ڕۆشنبیرانی ئێستا سودیان لێ وەرگرتووە ناگاتە 4٪ی ئەو سەرچاوانەی کە نووسەری میسری (نصر محمد عارف) لە لێکۆڵینەوەکەیدا ناوی هێناون لە کتێبی (في مصادر التراث السياسي الإسلامي) منیش وەك پاشکۆیەك ناوی کتیبو بەرهەمە نوسراوەکان دەخەمە بەردەست خوێنەری بەڕێز تا دەرکەوێت کە بێئاگاییەکی زۆر هەیە سەبارەت بەم مەسەلە گرنگە، چ لە ئاست ئەو ڕۆشنبیرو نووسەرانەی کە دەیانەوێت ڕەخنە بگرن لە ئیسلام ومێژووی ئیسلامی، چ ئەو نووسەرو ڕۆشنبیرانەی دە یانەوێت داکۆکی بکەن لە ڕاستیو بێگەردی ئیسلام ،وەهەر لیکۆ ڵینەوەیەك وەە ڵسە نگاندیك کراوە بیگومان کەم وکورتی وناتەواى پیوە

دەردەکەویت لە ئەنجامی بێئاگابون و نەخوێندنەوەی ئەو بەرهەمە گرنگو بایەخدارانەی کە سەرچاوەو کانیاوی سەرەکین بۆ تیگەشتن لەو بابەتە گرنگە، چونکە سە رچاوەکان لە کاتە جیاجیاکانی مێژووی ئیسلامیی نوسراوەو پێکهاتەی نوسەرانیشی لە هەموو رەوتو مەزهەبەکانەو تایبەت نین بە قوتابخانەیەکی دیاری کراو، هەروەها بەرهەمەکان بە یەک ئاراستە نین بەڵکو هەندێکی بریتیە لە رەخنە و هەڵسەنگاندنی کاری سیاسی ئیسلامیی، ئەمەش لیستو ناوی(307) کتێب و نووسەرو ساڵی لە دایك بوونو کۆچ کردنیان.

زنجیرە	ناوی کتێب	ناوی نووسەر	ساڵی لەدایکبوون یان کۆچکردن
1.	رساله في النصيحه	عبدالحميد كاتب	کۆچی کردووە لە 750ز
2.	نصيحه الكتاب ومايلزم ان يكونوا عليه من الاخلاق والاداب	عبدالحميد كاتب	کۆچی کردووە لە 750ز
3.	الدرة اليتيمة والجوهرة الثمينة	عبدالله بن المقفع	727–762ز
4.	رسالة الصحابة	عبدالله بن المقفع	727–762ز
5.	الامامة	محمد الاحول (شيطان الطارق)	لە ژیاندا بووە تا 765ز
6.	الرد على المعتزلة في امامة المفضول	محمد الاحول (شيطان الطارق)	لە ژیاندا بووە تا 765ز
7.	كتاب الخراج	أبو يوسف	731. 798ز
8.	اختلاف الناس في الامامة	هشام بن الحكم	کۆچی کردووە لە 815ز
9.	التدبير في الامامة	هشام بن الحكم	کۆچی کردووە لە 815ز
10.	الخراج	يحي بن آدم القريشي	کۆچی کردووە لە 918ز
11.	الوصية في الآداب الدينية والسياسة الشرعية	طاهر الخزاعي	کۆچی کردووە لە 822ز
12.	تدبير الملك والسياسة	سهل بن هارون	کۆچی کردووە لە 830ز
13.	تقويم السياسة الملوكية والأخلاق الاختيارية	عبدالملك الأصمعي	740 –831ز
14.	كتاب الخراج	عبدالملك الأصمعي	740 –831ز
15.	سياسة الملوك	القاسم العجلي	کۆچی کردووە لە 841ز
16.	سلوك المالك في تدبير الممالك	شهاب الدين بن ابي الربيع	کۆچی کردووە لە 842ز
17.	الامامة	الحسين الكرابيسي	کۆچی کردووە لە 859ز
18.	ادب الشريعة وأدب السياسة	على بن مهزيار الأهوازي	کۆچی کردووە لە 865ز
19.	الرسالة الكبرى في السياسة	يعقوب الكندي	کۆچی کردووە لە 867ز
20.	رسالة في السياسة العامة	يعقوب الكندي	کۆچی کردووە لە 867ز
21.	التاج في اخلاق الملوك	عمرو الجاحظ	767 –869ز
22.	العثمانية	عمرو الجاحظ	767 –869ز
23.	استحاق الامامة	عمرو الجاحظ	767 –869ز
24.	كتاب الحجاب	عمرو الجاحظ	767 –869ز
25.	تنديه الملوك والمكايد	عمرو الجاحظ	767 –869ز
26.	أخلاق الملوك	عمرو الجاحظ	767 –869ز
27.	السلطان وأخلاق أهله	عمرو الجاحظ	767 –869ز

28.	أدب الملوك ويعرف بصحبة الملوك	عمرو الجاحظ	767 –869ز
29.	كتاب القضاةو الولاة	عمرو الجاحظ	767 –869ز
30.	مدح التجارة وذم عمل السلطان	عمرو الجاحظ	767 –869ز
31.	كتاب الامامة	محمد الزيات	كۆچی كردووه له 876ز
32.	الامامة	على الطاري	له ژياندا بووه تا 877ز
33.	كتاب الخراج	أحمد بن سهل الأحول الكاتب	كۆچی كردووه له 883ز
34.	كتاب السلطان	أبو عبدالله بن مسلم بن قتيبة الدينوري	824 –889ز
35.	الملك الصالح والوزير المعين	أحمد طيفور	819 –893ز
36.	خبر الملك العادل في تدبير المملكة والسياسة	أحمد طيفور	819 –893ز
37.	كتاب الامامة	ابراهيم الثقفي	كۆچی كردووه له 896ز
38.	كتاب الشورى	ابراهيم الثقفي	كۆچی كردووه له 896ز
39.	كتاب السياسة	أحمد بن الطيب السرخسي	كۆچی كردووه له 899ز
40.	الحسبة الكبرى	أحمد بن الطيب السرخسي	كۆچی كردووه له 899ز
41.	الحسبة الصغرى	أحمد بن الطيب السرخسي	كۆچی كردووه له 899ز
42.	مسألة في الإمامة	يحيى بن الحسين الهادي الى الحق	859 –910ز
43.	في تثبيت الإمامة	يحيى بن الحسين الهادي الى الحق	859 –910ز
44.	رسالة في السياسة الملوكية	عبدالله الخزاعي	كۆچی كردووه له 913ز
45.	مسائل الامامة	عبدالله بن شر شير	كۆچی كردووه له 906ز
46.	الإمامة	الحسن الأطروش	845 –917ز
47.	الاحتساب	الحسن الأطروش	845 –917ز
48.	الامامة	محمد الواسطي	كۆچی كردووه له 918ز
49.	السياسة والخلفاء والأمراء	الحسين الحلاج	كۆچی كردووه له 922ز
50.	كتاب الخراج	على بن الماشطة	له ژياندا بووه تا 922ز
51.	كتاب الخراج	أحمد بن سليمان بن بشار الكاتب	كۆچی كردووه له 924ز
52.	الخراج وصناعة الكتابة	قدامة بن جعفر	له ژياندا بووه تا 932ز
53.	كتاب الإمامة	الشلمغاني	كۆچی كردووه له 934ز
54.	السياسة الصغيرة	أحمد البلخي	849 –934ز
55.	السياسة الكبيرة	أحمد البلخي	849 –934ز
56.	كتاب الإمامة	أبو الحسن الأشعري	883 –942ز
57.	كتاب الشورى	احمد بن عقدة الكوفي	863 –944ز
58.	الكتاب وسياسة المملكة وسيرة الخلفاء	على بن الجراح	859 –946ز
59.	سياسة الأمراء وولاة الجنود المتضمن لثلاثة عهود	أحمد بن الداية	كۆچی كردووه له 946ز
60.	السياسة	ابو نصر الفارابي	874 –950ز

61.	السياسة المدنية	ابو نصر الفارابي	874 –950ز
62.	تحصيل السعادة	ابو نصر الفارابي	874 –950ز
63.	آراء اهل المدينة الفاضلة	ابو نصر الفارابي	874 –950ز
64.	سر الأسرار لتأسيس السياسة وترتيب الرياسة	ابو نصر الفارابي	874 –950ز
65.	بی ناووناو نیشان	أبو القاسم البغدادي	کۆچی کردووه له 956ز
66.	كتاب الامامة	محمد بن عبدالله أبوبكر البرذعي	کۆچی کردووه له 951
67.	نقص كتاب ابن الراوندي في الامامة	محمد بن عبدالله أبوبكر البرذعي	کۆچی کردووه له 951
68.	كتاب الشورى	محمد غلام ثعلب	875 . 956ز
69.	الخراج	اخوان الصفا وخلان الوفا	سەدەی 10ز
70.	كتاب الولاة والقضاة	محمد الكندي	897 –961ز
71.	أنس ذوي الفضل في الولاية والعز	عبدالعزيز بن حاجب النعمان	کۆچی کردووه له 962ز
72.	محاسن الملوك	على الفراء	کۆچی کردووه له 963ز
73.	الامامة	ابراهيم القلانسي	کۆچی کردووه له 970ز
74.	الرسالة في عمل السلطان	محمد القمي	978ز
75.	كتاب الخراج	اسحق بن شريح	913 –992ز
76.	الامامة والتبصرة من الخيرة	ابن بانوية القمي	918 –991ز
77.	كتاب السلطان	ابن بانوية القمي	918 – 991ز
78.	كتاب الشورى	ابن بانوية القمي	918 – 991ز
79.	كتاب الوزارة	الصاحب بن عباد	937 – 995ز
80.	كتاب الإمامة	الصاحب بن عباد	937 – 995ز
81.	أدب السلطان	محمد القزاز	953 – 1021ز
82.	السياسة	الحسين المغربي	980 – 1027ز
83.	لطف التدبير في السياسة الملك	محمد الاسكافي	کۆچی کردووه له 1029ز
84.	رسالة في ماهية العدل	أحمد بن مسكوب	کۆچی کردووه له 1030ز
85.	الدعامة في تثبيت الامامة	يحيى الناطق بالحق	کۆچی کردووه له 1033ز
86.	رسالة في السياسة	ابن سينا	980 – 1037ز
87.	تحفة الوزراء	عبدالملك الثعالبي	961 – 1038ز
88.	آداب الملوك	عبدالملك الثعالبي	961 – 1038ز
89.	كتاب الإمامة والرد على الرافضة	أبو نعيم الأصبهاني	948 – 1038ز
90.	المحبوك بالطريق المسلوك فيما يصنع الملوك	عبدالمجيد الأخشيدي	له ژياندا بووه تا 1044ز
91.	كتاب الإمامة	محمد بن على بن الطيب البصري	کۆچی کردووه له 1044ز
92.	مسألة في العمل مع السلطان	على المرتضى	966 – 1044ز
93.	الفوائد والفلائد: فوائد السلوك فيما يحتاج اليه الملوك	الحسن بن علي الأهوازي	973 – 1074ز

94.	السجع السلطاني في خطابات الملوك	أبو علاء المعري	973 –1057ز
95.	الأحكام السلطانية	أبو الحسن الماوردي	975 – 1058ز
96.	قوانين الوزارة وسياسة الملك	أبو الحسن الماوردي	975 – 1058ز
97.	نصيحة الملوك	أبو الحسن الماوردي	975 – 1058ز
98.	تسهيل النظر وتعجيل الظفر في أخلاق الملك وسياسة الملك	أبو الحسن الماوردي	975 – 1058ز
99.	الحسبة	أبو الحسن الماوردي	975 –1058ز
100.	كتاب السياسة	ابن حزم الأندلسي	944 –1064ز
101.	الأحكام السلطانية	أبو يعلى الفراء	990 – 1066ز
102.	الإمامة	أبو يعلى الفراء	990 – 1066ز
103.	غياث الأمم	امام الحرمين الجويني	1028 – 1085ز
104.	سياسة نامه	نظام الملك الطوسي	1018 – 1092ز
105.	الذهب المسبوك في وعظ الملوك	محمد الحميدي	1029 –1059ز
106.	كتاب السياسة أو الاشارة في تدبير الامارة	الحسن المرادي	له ژیاندا بووه تا 1094ز
107.	علم الوزارة	... بن ... بن علي بن عبدالعزيز بن حاجب النعمان	سەدەی 11ز
108.	التبر المسبوك فى نصيحة الملوك	أبو حامد الغزالي	1058 – 1111ز
109.	سر العالمين وكشف ما في الدارين	أبو حامد الغزالي	1058 – 1111ز
110.	فضائح الباطنية وفضائل المستظهرية	أبو حامد الغزالي	1058 – 1111ز
111.	التبرالمسبوك في صفات الملوك	أحمد بن الصفي الميموني	كۆچی كردووه له 1111ز
112.	نظم السلوك في آداب الملوك	محمد بن اللباذة	كۆچی كردووه له 1113ز
113.	سراج الملوك	الطرطوشي	1059 – 1126ز
114.	التبر المنسبك في تدبير الملك أو تهذيب الرياسة وترتيب السياسة	أبو الحسن على بن محمد الأهوازي الحنفي	له ژیاندا بووه تا 1147ز
115.	رسالة في السياسة	عدنان العين زربى	كۆچی كردووه له 1153ز
116.	رسالة في آداب الحسبة والمحتسب	أحمد بن عبدالله بن عبدالرؤوف الأندلسي	له ژیاندا بووه تا كۆتایی سەدەی (5)ی كۆچی و سەرەتای سەدەی شەش.
117.	رسالة في القضاء والحسبة	محمد بن احمد بن عبدون التجيبي الأندلسي الأشبيلي	له ژیاندا بووه تا كۆتایی سەدەی (5)ی كۆچی و سەرەتای سەدەی شەش.
118.	آداب الحسبة	ابو عبدالله محمدبن أبي محمد السقطي المالكي الأندلسي	له ژیاندا بووه تا كۆتایی سەدەی (5)ی كۆچی و سەرەتای سەدەی شەش.
119.	التذكير الحمدونية	ابن حمدون	1102 – 1167ز
120.	سلوان المطاع في عدوان الطباع	ابن ظفر الصقلي	كۆچی كردووه له 1173ز
121.	نجم السياسة	عبدالله المالقي	كۆچی كردووه له 1178ز

.122	الشفاء في مواعظ الملوك والخفاء	ابن الجوزي	1116 – 1201ز
.123	تهذيب ذهن الداعي في اصلاح الرعية والراعي	شيث (شبيث)بن الحاج	1116 – 1202ز
.124	لطائف السياسة في أحكام الرياسة	شيث (شبيث)بن الحاج	1116 – 1202ز
.125	النصيحة للراعي والرعية	بدل بن اسماعيل التبريزي	له ژیاندا بووه تا 1205ز
.126	حسن العبارة في فضل الخلافة والامارة	أحمد الذهبي الأندلسي	1159 – 1204ز
.127	قوانين الدواوين	أسعد بن مماتي	1149 – 1209ز
.128	أساس السياسة	على بن ظاهر بن الحسين الأزدي	1170 – 1216ز
.129	عمدة السالك في السياسة الممالك	يعقوب المنجنيفي	1159 – 1229ز
.130	تهذيب الرياسة وترتيب السياسة	القلعي	کۆچی کردووه له 1233ز
.131	آداب السياسة	علي بن اثير	1160 – 1233ز
.132	رعاية الرعية	جمال الدين بن ابي حجة	له ژیاندا بووه له سەدەی حەوتی کۆچی.
.133	السياسة الملوكية	عبدالله بن حموية	1177 – 1244ز
.134	الامامة	ابن الحاج الأشبيلي	کۆچی کردووه له 1249ز
.135	العقد الفريد للملك السعيد	محمد بن طلحة القرشي	1186 –1254ز
.136	الجليس الصالح والأنيس الناصح	سبط ابن الجوزي	1186 – 1257ز
.137	الحسبة والدور مايختص به الامام وغيره من الأمور	عبدالله بن أبي النجم	کۆچی کردووه له 1159ز
.138	لمع القوانين المضية في دواوين الديار المصرية	عثمان بن ابراهيم النابلسي	کۆچی کردووه له 1261ز
.139	الامامة	الخواجة نصير الدين الطوسي	کۆچی کردووه له 1273ز
.140	الجوهر النفيس و سياسة الرئيس	محمد بن منصور الحداد الموصلي	له ژیاندا بووه تا 1274ز
.141	آداب السياسة بالعدل وتبيين الصادق الكريم المهذب بالفضل الأحمق اللئيم المكذب النذل	المبارك بن خليل الخازندار البدري الموصلي	له ژیاندا بووه تا 1283ز
.142	قسطاط العدالة في قواعد السلطنة	محمد بن محمد بن محمد الخطيب	له ژیاندا بووه تا 1284ز
.143	تبصير الملوك وتذكرة السلاطين في التحذير أعوان الشياطين	المنظر العمر	کۆچی کردووه له 1289ز
.144	نصاب الاحتساب	عمر بن محمد بن عوض السنامي (الشامي)	کۆچی کردووه له 1297ز
.145	الفخري في الآداب اللسلطانية	ابن الطقطقي	1262 – 1309ز
.146	آثار الأول في ترتيب الدول	الحسن بن عبدالله العباسي	له ژیاندا بووه تا 1316ز
.147	بهجة الوزراء	ابن ارفعة المصري	1247 – 1310ز
.148	الرتبة في الحسبة	ابن ارفعة المصري	1247 – 1310ز
.149	السياسة الشرعية في اصلاح	ابن اتيمية	1263 – 1328ز

	الراعي والرعية		
.150	الحسبة	ابن اتيمية	1263 – 1328ز
.151	الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر	ابن اتيمية	1263 – 1328ز
.152	معالم القربة في أحكام الحسبة	ابن الأخوة القريشي	1250 – 1329ز
.153	منهاج الوزراء في النصيحة	أحمد بن محمود الجيلي الأصفيدي	له ژياندا بووه تا 1329ز
.154	تحرير الأحكام في تدبير أهل الاسلام	بدرالدين بن جماعة	1241 – 1333ز
.155	السبيل المبين في حكم صلة الأمراء والسلاطين	ابن السيد الناس	1273 – 1334ز
.156	رسالة في فضل العلماء وحقوق الملوك	يوسف المغربي (الغربي) المدني	كۆچى كردووه له 1343م
.157	رسالة في الامامة العظمى	ابو عبدالله شمس الدين محمد الذهبي	1274 – 1348 م
.158	طاعة السلطان واغاثة اللهفان	ابو عبدالله محمد السلمي	1273 – 1349 م
.159	عين الأدب والسياسة وزين الحسب والرياسة	ابن هذيل الأندلسي	سەدەی (14)ی زایینی
.160	الطرق الحكمية في السياسة الشرعية	ابن القيم الجوزي	1292 – 1350 م
.161	تحفة الترك فيما يجب ان يعمل به في الملك	الطرطوسي	1320 – 1357 م
.162	سلوك الدول والملوك	محمد بن نباتة	1287 – 1366 م
.163	كتاب تدبير الدول	محمد بن نباتة	1287 – 1366 م
.164	معيد النعم ومبيد النقم	عبدالوهاب السبكي	1327 – 1370 م
.165	حسن السلوك في سياسة الملوك	محمد بن محمد بن عبدالكريم بن رضوان بن عبدالعزيز البعلي	كۆچى كردووه له 1372م
.166	قانون السياسة ودستور الرياسة	نوسه ر نه ناسراوه	ساڵی نووسین نەزانراوە
.167	المنهج المسلوك في السياسة الملوك	عبدالرحمن بن نصر بن عبدالله الشيزري الطبري	كۆچى كردووه له 1372م
.168	نهاية الرتبة في طلب الحسبة	عبدالرحمن بن نصر بن عبدالله الشيزري الطبري	كۆچى كردووه له 1372م
.169	الأشارة الى أدب الوزارة	لسان الدين بن الخطيب	1313 – 1374 م
.170	رسالة في السياسة او مقامة في السياسة أو رسالة في غرض السياسة	لسان الدين بن الخطيب	1313 – 1374 م
.171	كتاب بستان الدول	لسان الدين بن الخطيب	1313 – 1374 م
.172	تخصيص الرياسة بتلخيص السياسة	لسان الدين بن الخطيب	1313 – 1374 م
.173	رسالة في احوال خدمة الدولة	لسان الدين بن الخطيب	1313 – 1374 م
.174	الشهب اللامعة في السياسة النافعة	ابن رضوان المالقي	1318 – 1386 م

.175	العقد المسلوك فيما يلزم جليس الملوك	محمد بن منكلي	كۆچی کردووه له 1382م
.176	واسطة السلوك في سياسة الملوك	موسى بن يوسف ابو حمو بن زيان	كۆچی کردووه له 1389م
.177	محاسن الملوك وما يجب أن يتبع في خدمتهم من الآداب	نه ناسراوه	مێژووی نوسینی دەستنیشان نەکراوە
.178	نهاية الرتبة وطلب الحسبة	محمد بن أحمد بن بستام	كۆچی کردووه له پێش سەدەی هەشتی كۆچی.
.179	مقدمة ابن خلدون	عبدالرحمن بن خلدون	1332 – 1406م
.180	مآثر الاناقة في معالم الخلافة	القلقشندي	1355 – 1418م
.181	النصائح الايمانية لذوي الولايات السلطانية	محمد الناشري	1332 – 1418م
.182	رسالة الامامة	أبوبكر الحصني	1351 – 1426م
.183	كتاب الامامة	أحمد المهدي	1373 – 1437م
.184	الدرة الغراء في نصيحة السلاطين والقضاء والوزراء	محمود بن اسماعيل بن ابراهيم بن ميكائيل الخيرميتي (الخيربيتي أو الجيزي)	له ژیاندا بووه تا 1441ز
.185	رسالة في مسألة شراء السلطان الأرض من بيت المال لنفسه	ابن حجر العسقلاني	له ژیاندا بووه تا 1449ز
.186	التيسير والاعتبار والتحرير والأخيار فيما يجب من حسن التصرف والاختيار في شؤون الممالك الاسلامية	محمد بن محمد بن خليل الأسدي	له ژیاندا بووه تا 1450ز
.187	لوامع الأنوار ومطالع الأسرار في النصيحة التامة لمصالح الخاصة والعامة	محمد بن محمد بن خليل الأسدي	له ژیاندا بووه تا 1450ز
.188	النصيحة الكلية في كل ما يتعلق بمصالح الراعي والرعية	ابن عرب شاه	1389 – 1450ز
.189	فاكهة الخلفاء ومفاكهة الظرفاء	ابن عربشاه	1389 – 1450ز
.190	تحفة الملوك والسلاطين في الأخلاق والسلطنة والوزارة	علي بن احمد بن محمد الشيرازي	1386 – 1457ز
.191	ايضاح البرهان في الثناء على السلطان	صالح البلقيني	1389 – 1464ز
.192	رسالة في السلطنة وما للسلاطين وما عليهم	عمر بن موسى بن محمد الرجراجي	كۆچی کردووه له 1464ز
.193	زبدة كشف الممالك وبيان الطرق والسالك	خليل بن شاهين	1410 – 1468ز
.194	البرهان في فضل السلطان	أحمد المحمدي الأشرفي	كۆچی کردووه له 1470ز
.195	منهج السلوك في سيرة الملوك	أحمد المحمدي الأشرفي	كۆچی کردووه له 1470ز

196.	المقدمة السلطانية في السياسة الشرعية	طوغان شيخ المحمدي	له ژیاندا بووه تا 1473ز
197.	التبر المسبوك في نصيحة الملوك	نوسەرەكەی نەناسراوەو ئەم نوسینە ئاراستەی شا الأشرف قايتباي كراوە	سالی نوسینی نه زانراوه
198.	سيف الملوك والحكام المرشد لهم الى سبيل الحق والأحكام	محمد الكافيجي	1386 – 1474ز
199.	النصيحة في السياسة العامة والخاصة	علي القلصادي	1412 – 1486ز
200.	بذل النصائح الشرعية فيما على السلطان وولاة الأمور وسائر الرعية	محمد المصري	كۆچی كردووه له 1488ز
201.	بدائع السلك في طبائع الملك	محمد بن الأزرق	كۆچی كردووه له 1491ز
202.	رسالة غراء في بيان أحكام مثبت الامامة ونافيها	عزالدين الهادي الى الحق	1441 – 1495ز
203.	آداب الملوك	نوسەری نەناسراوە (ئەم نوسراوە ئاراستەی سلطان قنصوە الغوري كراوە)	
204.	تذكرة الملوك الى أحسن السلوك	نوسه ری نه ناسراوه	
205.	ايضاح طرق الاستقامة في بيان أحكام الولاة والامامة	يوسف المبرة	1436 – 1503ز
206.	الكياسة في السياسة	يوسف المبرة	1436 – 1503ز
207.	تاج الدين فيما يجب على الملوك والسلاطين	محمد المغيلي	كۆچی كردووه له 1503ز
208.	الرسالة الناصرية في اطاعة السلطان	جلال الدين السيوطي	445 – 1505ز
209.	ما وراء الأساطين في عدم المجيء الى السلاطين	جلال الدين السيوطي	445 – 1505ز
210.	قدح الدراسة في منهاج السياسة	جلال الدين السيوطي	445 . 1505ز
211.	الرتبة المنيفة في فضل السلطنة الشريفة	جلال الدين السيوطي	445 – 1505ز
212.	الرسالة السلطانية	جلال الدين السيوطي	445 – 1505ز
213.	رسالة الى ملك التكرور "منطقة غرب أفريقيا"	جلال الدين السيوطي	445 – 1505ز
214.	آداب الملوك	جلال الدين السيوطي	445 – 1505ز
215.	اللؤلؤ المنثور في نصيحة ولاة الأمور	السمهودي	1440 – 1506ز
216.	الطريق المسلوك في سياسة الملوك	نەناسراوە (ئاراستەی شا قنصوە الغوي) كراوە	ساڵی 1509ز

217.	تحرير السلوك في تدبير الملوك	أبو الفضل محمد بن الأعرج	كۆچى كردووه له 1523ز
218.	قوانين الدواوين	أحمد الجيعان	كۆچى كردووه له 1524ز
219.	النصائح الشريفة والمواعظ الظريفة في موعظة السلطان والخليفة	علي علوان الحموي	1468 – 1530ز
220.	السياسة الشرعية	أحمد بن كمال باشا	كۆچى كردووه له 1533ز
221.	خلاص الأمة في معرفة الأئمة	أحمد بن كمال باشا	كۆچى كردووه له 1533ز
222.	دستور الوزراء	علي الشيرازي	كۆچى كردووه له 1538ز
223.	مختصر التبر المسبوك في نصائح الملوك	علي الشيرازي	كۆچى كردووه له 1538ز
224.	حقوق السلطان على ارعية وحقوقهم عليه	محمد السيني	كۆچى كردووه له 1551ز
225.	مصابيح أرباب السياسة ومفاتيح أبواب الكياسة	ابراهيم بن الحنبلي	1472 – 1552ز
226.	نهج السلوك الى معرفة سيرة الخلفاء والملوك	على بن عراق الكناني	1502 – 1556ز
227.	السياسة الشرعية	زين الدين بن نجيم الحنفي	كۆچى كردووه له 1563ز
228.	تحرير المواعظ والنصائح لأرباب الولايات والمصالح	أحمد بن حجر	1503 – 1566ز
229.	جواهر العقد الفريد وبغية الملك السعيد	صالح الخزرجي	كۆچى كردووه له 1567ز
230.	الرتبة الفاخرة في نصائح الملوك	علي المتقي	1480 – 1567ز
231.	السياسة الشرعية	ددة جونكي	كۆچى كردووه له 1567ز
232.	تحفة الملوك في الزهد وأحوال الملوك الماضين وحسن العدل والحكم وقبح الظلم	ولي الله الحائري	له ژياندا بووه تا 1573ز
233.	تحفة الولاة والأمراء والأكابر في اساس السياسات الدينية والدنيوية والأدب الفاخر	محمد بن بالي التركي	كۆچى كردووه له 1588ز
234.	شروط الامامة وسياسة المملكة	نه ناسراوه	ساڵى ژيان وكۆچى دوايى نەزانراوه
235.	نصيحة السلاطين	مصطفى عالي الكليبولي	كۆچى كردووه له 1599ز
236.	الجواهر المضيئة في الأحكام السلطانية	محمد المناوي	1545 – 1621ز
237.	المسرة والبشارة في فضل السلطنة والوزارة	مرعي الكرمي	كۆچى كردووه له 1623ز
238.	مسلك السلاطين والملوك وتحفة الملوك في السلوك	علي الآيديني	له ژياندا بووه تا 1632ز
239.	تحرير السلوك في تدبير الملوك	أبو الحسن علي الغزالي القادري	له ژياندا بووه تا 1633ز

		الشاذلي المحمدي	
.240	الأحاديث المنيفة في فضل السلطنة الشريفة	حسن الشرنبلالي	1585 – 1659ز
.241	الغصون اليانعة بأدلة أحكام السياسة	أحمد الصنعائي	كۆچی كردووه له 1669ز
.242	التبر المسبوك في نصيحة الأخيار والملوك	ابو اليسر علي بن عبدالرحيم	كۆچی كردووه له 1671ز
.243	براءة الذمة في نصيحة الأئمة	الحسن اليمني	1605 – 1673ز
.244	الاشارة الناصحة لمن طلب الولاية بالنية الصالحة	محمد السوسي	1598 – 1678ز
.245	الامامة العظمى	عبدالقادر الفاسي	1599 – 1680ز
.246	التيسير في أحكام التسعير	أحمد المجيلدي	كۆچی كردووه له 1683ز
.247	حسن السلوك في معرفة آداب الملك والملوك	أحمد الفرقاوي	كۆچی كردووه له 1690ز
.248	الدر التضير في آداب الوزير	جاد الله الغنيمي الفيومي	له ژیاندا بووه تا 1690ز
.249	الرسالة الصغرى	الحسن اليوسي	1631 – 1691ز
.250	الامامة	سليمان البحراني	1665 –1709ز
.251	كتاب فيما يتعلق بالملك والوزير والعلماء من الأمور الشرعية	أحمد الكواكبي	1644 – 1712ز
.252	نصيحة الصفاء في قواعد الخلفاء	أحمد الولالي	كۆچی كردووه له 1716ز
.253	ثمارة الأسماء في نصائح الملوك	أحمد عثمان زادة	كۆچی كردووه له 1724ز
.254	السياسة الشرعية	محمد دده أفندي	كۆچی كردووه له 1734ز
.255	حدائق الياسمين في مصطلح قوانين الخلفاء والسلاطين	محمد بن كنان	1663 – 1740ز
.256	حجة الله البالغة	شاه ولي الله الدهلوي	كۆچی كردووه له 1766ز
.257	الحراسة من مخالفة المشروع من السياسة	الأمير الصنعاذي	1688 – 1768ز
.258	النفع الغزير في صلاح السلطان والوزير	أحمد الدمنهوري	1690 – 1778ز
.259	نهج السلوك الى نصيحة الملوك فيما تفضل به الباري على السلطان والوزير وما وجب عليهما للرعية من الحفظ وحسن التدبير	أحمد الدمنهوري	1690 – 1778ز
.260	فصول الآراء في شأن الملوك والوزراء	محمد اسعد زادة	كۆچی كردووه له 1790ز
.261	اليسير المعجل والعقدالمكلل في نصائح الخلفاء والملوك ثم الأمثل	المظهر الصنعاذي	1720 – 1793ز

	فالأمثل		
262.	رسالة في الحسبة	عمر بن عثمان بن العباس الكرسيفي	كۆچى كردووه له 1800ز
263.	رسالة في السياسة الشرعية	محمد بيرم	1718 – 1800ز
264.	رسالة السلوك فيما يجب على الملوك	ابوالقاسم الزياني	1734 – 1833ز
265.	خلاصة البرهان في اطاعة السلطان	عبدالوهاب باسيني	1759 – 1833ز
266.	الدواء العاجل لدفع العدو الصائل	الشوكاني	1760 – 1834ز
267.	رسالة الاتصال بالسلاطين	الشوكاني	1760 – 1834ز
268.	القول الصادق في حكم الامام الفاسق	الشوكاني	1760 – 1834ز
269.	العقد الثمين في اثبات وصاية أمير المؤمنين	الشوكاني	1760 – 1834ز
270.	رسالة في تحقيق الخلافة الاسلامية	حسن العطار	1766 –1834ز
271.	كشف الغمة ببيان أن حرب النظام حق على هذه الامة	محمد الكردودي	1802 – 1852ز
272.	التبيان شرح البرهان في اطاعة السلطان	محمود الألوسي	1802 – 1854ز
273.	تحفة أهل الزمان من احاديث في بيان فضل السلطنة	أحمد الاستانبولي	كۆچى كردووه له 1864ز
274.	الدولة الاسلامية، نظامها وعمالاتها	رفاعة الطهطاوي	1801 – 1873ز
275.	اتحاف أهل الزمان باختبار ملوك تونس وعهد الأمان	أحمد بن ابي الضياف	1804 – 1874ز
276.	ملاحظات سياسية عن التنظيمات اللازمة للدولة العلية	محمد بير الخامس	له ژياندا بووه تا 1881ز
277.	الكرامة في تبيان مقاصد الإمامة	محمد بن علي بن حسن المعروف بصديق حسن خان	1810 – 1890ز
278.	اقوم المسالك في معرفة أحوال أهل الممالك	خيرالدين التونسي	1810 – 1890ز
279.	واسطة السلوك في سياسة الملوك	ابراهيم رحمي	كۆچى كردووه له 1894ز
280.	عصمة الاسلام في وجوب الإمام	حسن الطويراني	1850 – 1897ز
281.	رسالة الراعي والرعية	محمد خيامي الحجاجي الحسيني	له ژياندا بووه تا 1989ز
282.	السياسة الشرعية وحقوق الراعي وسعادة الرعية	بركت زادة	1844 – 1900ز
283.	أم القرى	عبدالرحمن الكواكبي	1855 – 1902ز
284.	طبائع الاستبداد ومصارع الاستعباد	عبدالرحمن الكواكبي	1855 – 1902ز
285.	هداية الاسلام للملوك والأمراء في	مصطفى المصري	له ژياندا بووه تا 1903ز

	الداء والدواء		
286.	أوضح المسالك في سياسة الممالك	محمد العياشي	كۆچى كردووه له 1906ز
287.	مطالع السعادة في فلك سياسة الرياسة	علي بن محمد ابو الحسن السوسي السملالي	كۆچى كردووه له 1910ز
288.	النصيحة العامة لملوك الاسلام والعامة	أحمد البرزنجي	كۆچى كردووه له 1914ز
289.	النصح في الدين ومارب القاصدين في مواعظ السلاطين	أبو عبدالله محمد بن أبي بكر المبارك بن الرضوان المعروف بالملحق الموصلي	مێژووی نەزانراوە
290.	كتاب الامامة	أبو جعفر محمد بن عيسى بن عبيد بن يقطين بن موسى البغدادي الشيعي	مێژووی نەزانراوە
291.	السياسة اللازمة المرضية	محمد بن.. المقدسي	مێژووی نەزانراوە
292.	رونق التحبير في حكم السياسة والتدبير	محمد بن ابي العلي بن سماك	مێژووی نەزانراوە
293.	الرسالة في الإمامة	محمد بن منصور ابي العباس الصباحري	مێژووی نەزانراوە
294.	العسجد المنظم في فضل الإمام المعظم	محمد بن أبي بكر السحولي	مێژووی نەزانراوە
295.	العالي الرتبة في أحكام الحسبة	أحمد بن موسى بن نصر بن موسى بن الخوي الدمشقي، الشافعي	مێژووی نەزانراوە
296.	كتاب العطية في فضل السلطان وحكم الرعية	جمال الدين محمد بن عبدالقادر بن ابي القاسم الجندي، ابن عجيل	مێژووی نەزانراوە
297.	سياسة الدنيا والدين	سعيد (أو سعد) بن اسماعيل بن عمر الأقسرائي	مێژووی نەزانراوە
298.	النجم المنير في السياسة والتدبير	يوسف بن ابي الحجاج	مێژووی نەزانراوە
299.	نصيحة الفقراء للملوك والولاة والوزراء	محمد بن سعدالدين النوبي الخطيب	مێژووی نەزانراوە
300.	كتاب في السياسة والأخلاق	نووسەری نەناسراوە	مێژووی نەزانراوە
301.	السلوك في تدبير الملوك	نووسەری نەناسراوە	مێژووی نەزانراوە
302.	المنقذ من الحرمان يجب على الأمير والسلطان	نووسەری نەناسراوە	مێژووی نەزانراوە
303.	غاية البيان في نصح السلطان	نووسەری نەناسراوە	مێژووی نەزانراوە
304.	مختصر من كتب السياسة مما تحتاج اليه الملوك	نووسەری نەناسراوە	مێژووی نەزانراوە
305.	صيانة الرياسة ببيان أحكام القضاء والسياسة	نووسەری نەناسراوە	مێژووی نەزانراوە
306.	سياسة الرعية بالعدل والمنن	نووسەر نەناسراوە	مێژووی نەزانراوە
307.	الدستور المعلم في أحوال سياسة بني آدم	ابراهيم بن يعقوب ثابت	1849 – 1918ز

ناوەرۆك(ژمارەی لاپەڕەكان بەپێی كتێبە چاپكراوەكە)

پێشەكی...5
بەشی یەكەم: زاراوەی سیاسەت.....................................11
بەشی دووەم: سەرچاوەكانی لێكۆڵینەوە...............................27
بەشی سێیەم: فەرهەنگی سیاسیی لە بواری جێبەجێكردندا........43
بەشی چوارەم: لێكۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی تێڕوانینەكان.........55
سەرچاوەكان...123
پاشكۆ..125
ناوەڕۆك...157

بڵاوکراوەکانی پرۆژەی (تیشک)

زنجیرە	ناوی کتێب	نووسەر
1	بەئیسلامکردنی کورد، ماستەرنامە یان هەڵەنامە؟	ن: فازل قەرەداغی
2	نەزانیی و بێشەرمیی، بەشێك لە چەواشەکارییەکانی مەریوان هەڵەبجەیی لە کتێبی (سێکس و شەرع و ژن)دا	ن: عومەر کەمال دەروێش
3	ئاشتینامە، وەلامێك بۆ (خوێننامە)ی زەردەشتی	ن: ئامینە صدیق
4	فەتواکەی مەلای خەتێ، ئەفسانەی مێژوونووسێك	ن: حەسەن مەحمود حەمەکەریم
5	صەلاحەددینی ئەییوبی، گەورەتر لە رەخنەگرانی، گفتوگۆ لەگەڵ پرۆفیسۆر دکتۆر موحسین موحەممەد حسێن	ئا: ئارام عەلی سەعید
6	بەرەو بەختیاری ئافرەت –"بەرگی یەکەم"	جەمال حەبیبوڵلا "بێدار"
7	ئازادیی رادەربڕین لە رۆژئاوا، لە سەلمان روشدییەوە بۆ رۆجیە گارودی	ن: د. شەریف عەبدولعەزیم و: وەرزێر حەمەسەلیم
8	بەجیهانیکردن، دیدێکی ئیسلامیی	ن: د. موحسین عەبدولحەمید و: حەمەکەریم عەبدوڵلا
9	کوردستان لەبەردەم فتوحاتی ئیسلامیدا	ن: حەسەن مەحمود حەمەکەریم
10	بەرەو بەختیاری ئافرەت –"بەرگی دووەم"	ن: جەمال حەبیبوڵلا "بێدار"
11	مێژووی دێرینی کوردستان–"کتێبی سێیەم"	ن: فازل قەرەداغی
12	سەدەیەك تەمەنی نوورین، مامۆستا عەبدولکەریمی مودەڕیس بە پێنووسی خۆی بناسە	ئا: عەبدولدائیم مەعروف هەورامانی
13	دەوڵەتی خیلافەت، بوژاندنەوەی کۆمەڵگەو گەشەسەندنی شارستانییەت	ن: ئیکرام کەریم
14	لەسەرگوزشتەکانی ژیان، ئەدەبی گاڵتەوگەپ، رووداوی مێژوویی، بیرەوەریی	ن: شێخ موحەممەد خاڵ
15	پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان..رامان و سەرنج و پێشنیار	ئا: پرۆژەی تیشك
16	بیست و سێ ساڵ سەروەریی	ن: ئەحمەد حاجی ڕەشید دکتۆر صەباح بەرزنجی پێشەکی بۆ نووسیوە
17	قورئان وەحی ئاسمانە، نەك ڕەنگدانەوەی سەردەمی خۆی	ن: بەکر حەمەصدیق
18	ئیسلام و سیاسەت، لێکۆڵینەوەیەك لەمەڕ پەیوەندی نێوان ئیسلام و سیاسەت	ن: ئارام قادر